

оборонні споруди Острога

Першою оборонною спорудою Острога Х-ХІ ст. був земляний вал з дерев'яним частоколом (острогом) на гребні валу, що оточував поселення княжих часів і дав назву місту. У сер. ХІV ст. кн. Данило Острозький звів першу кам'яну споруду на Замковій горі – Вежу Муровану, яка, крім оборонної, виконувала також ще житлову та господарську функції. У кінці ХV – на поч. ХVІ ст. за часів кн. Василя Красного земляний вал із частоколом на Замковій горі замінено кам'яною стіною, яка була поставлена на внутрішній схил земляного валу, складалася з блоків піщаника. Товщина стіни становила – 2,3 м, висота – 5 м. До складу нової оборонної системи входили три нові кам'яні башти: башта Нова (Кругла), північна в'їзна брама та невелика башта, розташована між Новою баштою та Вежею Мурованою ближче до першої. У систему оборонних споруд Замкової гори був включений *Богоявленський собор*. Північна його стіна була потовщена, на ній створили галерею бойового ходу, зробили амбразури для фальконетів та бійниці для гармат. З вищеназваних споруд збереглась лише башта Нова – могутня цілін-

дрична, трьох'ярусна споруда, що посилювала кут оборонних стін на південно-західній стороні Замкової гори. Нова башта була найважливішою ланкою в оборонній системі Замкової гори. Її захисники могли обстрілювати ворога одночасно майже із сорока бійниць, причому зона обстрілу дорівнювала 270°. Відміна матеріалу та характеру кладки стін перших двох ярусів башти від третього свідчить про те, що третій ярус башти був зведений пізніше, наприкінці ХVІ – на поч. ХVІІ століття. Спочатку башта завершувалась зубцями. Коли звели третій ярус, між зубцями були влаштовані бійниці – машикулі, призначені для обстрілу подошви стін. У той же час завершення третього ярусу отримало пишний ренесансовий аттік. За своїми архітектурними та оборонними якостями Нова башта була однією з найбільш визначних оборонних споруд України. У 30-40-х рр. ХV ст. кн. Василь Красний почав будівництво кам'яної оборонної стіни, призначеної для захисту “Старого города”. Її споруда перетворила Острог в одне з найбільш укріплених міст Волині, яке відігравало важливу роль у боротьбі з татарами. Перша спроба дослідити, де проходила кам'яна оборонна стіна, належить досліднику А. Перлиштейну. Спираючись на акт

поділу володінь кн. В.-К. Острозького 1603 р. між його синами Янушем і Олександром, він докладно описав місто і склав його план. За цим планом кам'яна оборонна стіна міста тягнулась від Замкової надбрамної башти до дерев'яної брами, що стояла біля мосту. Обігнувши приміщення шляхетського колегіуму єзуїтів, стіна йшла над річкою Вілією, оточуючи Старожидівську та перерізуючи Вельбовенську вулиці, навколо *Колегіуму єзуїтів* до Татарської башти. Від неї – до дерев'яної башти на Красній горі, а далі до Луцької башти і від неї до дерев'яної башти на розі *Пригородку*. Як видно на плані 1790-х рр., значна частина оборонної стіни міста ще існувала в той час. Пізніше, на поч. XIX ст. вона була розібрана. Залишилось тільки дві надбрамні башти – Луцька та Татарська з невеличкими фрагментами стін, які примикали до їх фасадів. Луцька та Татарська башти, видатні пам'ятки оборонного зодчества XV-XVI ст., були найважливішими ланками в оборонній системі міста. Внаслідок того, що башти виконували одні і ті ж самі функції – оборонної башти та міської брами – вони дуже подібні. План кожної складається з поєднання овалу та прямокутника. Весь об'єм кожної башти виступав за кордон кам'яної стіни, яка була пов'язана з торцевою стіною прямокутного об'єму башти, направленою до центру міста. Таке планове та об'ємне вирішення давало можливість максимально збільшити зону фланкуючого обстрілу з бійниць, розміщених в овальних частинах споруд та бокових фасадах

прямокутних об'ємів башти. Територія між Замковою горою та “Старим городом” – *Пригородок* – була обнесена дерев'яною оборонною стіною – “парканом”. В *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького 1603 р. між його синами Янушем і Олександром* позначені такі башти паркана: башта без верху, яка стояла на розі *Пригородка*, від неї стіна тягнулась до брами, якою з *Пригородка* виїжджали на ринок, далі – до башти дерев'яної, що стоїть над мостом проти шпиталю, від неї паркан тягнувся над водою до брами, яка стояла в рові та якою виїжджали до млинів, а від неї через рів паркан тягнувся до Дитинця. У другий бік від башти без верху, що стояла на північно-західному розі *Пригородка*, паркан тягнувся до брами, якою з *Пригородка* виїжджали на Загороддя, а від неї – до башти Великої дерев'яної, що стояла тоді на розі *Пригородка* біля ставу. Ця башта була з'єднана муром з Новою баштою Замкової гори. На поч. XVII ст. для захисту північно-західної території Острога була зведена друга лінія міських укріплень. Вона захищала територію, позбавлену природних кордонів, починалась на півночі біля яру і закінчувалась на півдні біля схилу пагорба. Укріплення складалося з рову, земляного валу та чотирьох земляних бастионів, призначених для гармат. Як видно на планах міста XVIII-XIX ст., два крайніх бастиони – південний та північний – мали п'ятикутну форму, а середні – чотирикутну. Друга лінія міських укріплень розміщувалась майже паралельно північно-західному

відрізку кам'яної оборонної стіни, на відстані від неї біля кілометра. Завдяки таким укріпленням Острог наприкінці XVI – на початку XVII ст. став майже неприступним для нападників містом, що стало важливим чинником його економічного й культурного розвитку.

Лит.: Годованюк Е. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – Киев, 1969. – № 5. – С. 33-36; Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острогу // Острозька давнина: Документи і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 40-56; Кардашевич. – С. 92-111; Перлштейн І. – С. 4.

*Ярослава Бондарчук,
Олександр Бондарчук*

 гієнко Іван
(митрополит Іларіон)
(2(15).01.1882, м. Брусилів –
†29.03.1972, м. Вінніпег)

Видатний український вчений, релігієзнавець, мовознавець, славіст, історик укр. церкви і культури. З молодості – національно-свідома людина, церковний, політичний, державний і культурний діяч, організатор української вищої (університетської) освіти. Спочатку – доцент, а потім професор ряду університетів. Народився в бідній селянській родині в м. Брусилів на Волині. 1903 р. приїхав до Острога, де екстерном закінчив чоловічу класичну гімназію. Мабуть, із часу перебування О.І. в Острозі і виник інтерес його до Острозької старовини, історії Острога, князів *Острозьких*, особливо *кн. В.-К. Острозького*, острозького культурно-освітнього центру XVI-XVII ст., ОА. Згодом вступив до університету св. Володимира (у Києві). Навчання в університеті в 1903-1909 рр. О. І. поєднував із науковою діяльністю. Після Лютневої революції і падіння Російської імперії брав активну участь у державній, політичній і освітній роботі, будівництві Української держави доби Центральної Ради, УНР, Директорії; проводив

значну роботу по створенню Української Автокефальної православної церкви, створенню та розбудові національної університетської освіти в Україні. У 1918 р. заснував Український державний університет у м. Кам'янці-Подільському. Разом із Директорією покинув Кам'янець-Подільський та емігрував у Польщу. Свою науково-педагогічну роботу О. І. продовжив як професора Варшавського університету. Під час окупації гітлерівською Німеччиною Польщі О. І. зосередив зусилля на церковних справах, формуванні структур української православної церкви. В 1940 р. прийняв чернецтво, наречений іменем Іларіона. О. І. був висвячений на ієромонаха, одержав сан архієпископа Холмсько-Підляського з катедрою в старовинному українському м. Холмі. 16 вересня 1944 року архієпископ Іларіон удостоєний звання митрополита Холмсько-Підляшського. Згодом із наближенням радянських військ переїхав до Словаччини, потім до Швейцарії, а 19 вересня 1947 року до м. Вінніпега в Канаді. 8 серпня 1951 року надзвичайний собор Української греко-православної церкви в Канаді обрав митропол. Іларіона своїм первоієрархом. У ряді праць О.І. неодноразово звертався до історії князів *Острозьких* і ОА. У

популярній концентрованій формі О.І. подав відомості про ОА у своїй останній монографії про *кн. В.-К Острозького* “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія” (видання української православної громади в Кенора, Онтаріо, для відзначення 75-ліття життя митрополита Іларіона), (Вінніпег, 1958). У розділі “Освітня праця князя Костянтина” зазначено, що він “заклав десь в другій половині 1570-х рр. і вищу школу в самому Острозі. Ця найперша вища школа, Острізька академія, мала величезне значення в історії культури України. Тоді якраз появилось друкарство в Європі і князь Костянтин Острозький не пожалів своїх коштів, щоб відкрити друкарню в м. Острозі... І місто Остріг стало центром освіти й культури для всієї України, на що князь Костянтин не шкодував матеріальних засобів. Діяльність Острозького була дуже широка і сильно корисна, бо справді реально рятувала український народ” (С. 46-47). Належним чином підкреслив значення його діяльності у концентрації в Острозі “всіх видатних вчених, яких ставить на працю у своїй академії, у своїй друкарні, або на працю перекладів з чужих мов, або виготовлення біблійних текстів” (С. 47). Принципово важливі положення О. розкрив у розділі “Навчання в Острозькій Академії”, відмітивши, що це був навчальний заклад т. зв. вільних наук, поділений на дві частини – молодшу і старшу. У молодшій викладались три науки: граматики, риторика і діалектика, а в старшій – чотири:

арифметика, геометрія, музика і астрономія. “Таким чином, – писав О.І., – Острізька школа мала характер європейської вищої школи” (С. 108). Велика увага зверталась на викладання мов – слов’янської, грецької та латинської, тому “Острізька школа звичайно називалась “триязычним ліцеєм” (С. 108). Серед мов О.І. відзначав викладання грецької мови і при цьому посилався на слова першого ректора Академії Г. *Смотрицького* у “*Ключі царства небесного*” (1587): “А кому на світі може бути тайною, що від греків пішли філософи, від греків увесь світ має богословів, без яких і Рим нічого не знає”. О.І. підкреслив, що “латинська мова викладалася в Острозі дуже поважно” (С. 110). Поряд із цим він зазначив, що про “повстання і життя Острізької школи маємо дуже мало фактичних даних. Яка саме була ця школа, не відомо, але у всякому разі була школа вищого типу... Дійсно, *кн. Костянтин Острозький* пильно старався, щоб його школа стала університетом і звалася Академією..., тому й ми маємо право звати її так, як хотів *кн. Костянтин*, і як звали самі професори: академія” (С. 111-112). О.І. розглянув питання збирання вчених до м. Острога, грецькі впливи в Острозі, острозький гурт учених, учнів ОА (називає тільки найвидатніших із них: Петра *Сагайдачного*, Максима (*Мелетія*) *Смотрицького*, сина Герасима, *Іова Княгиницького*, *Кипріяна*, “родом з Острога”, “спудея” Федора “з України”). Історичне значення ОА в тому, як підкреслив О.І., що: “це була перша висока наша

школа, школа „вільних наук“ в Україні. Школа від свого початку ясно поставила собі за головну ціль оборону Православ'я перед наступом розкладових католицтва та унії, і цю ціль повно виконала... Остріг став культурним осередком великого розміру. Осередок був справді широкий своєю працею: була академія, була друкарня, появилися полемічні твори на оборону Православ'я, появилася перша Біблія, вийшли нові виправлені Богослужбові Книги. Справді, уперше постав великий культурний осередок в Україні!.. Взагалі, усе найцінніше, що вийшло в Україні за роки 1577-1608..., вийшло з Острога, вийшло за впливом кн. Костянтина Острозького” (С. 122-123). У книзі “Українська культура”, що мала популярний характер і була складена після революції 1917 для студентів Київського українського народного університету (1918), коротко визначена теза: “Закладаються у нас нові вогнища, що боронять рідну культуру і старобатьківську віру од унії, а в місті Острозі, з незабутнім патріотом українцем кн. К. К. Острозьким (1526-1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія острозька, і коло цієї академії згуртувалися кращі сили України, їх кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу, і рідну культуру” (С. 24). З усіх монографічних праць О.І. найбільш важливою і інформативною щодо *Острозької друкарні* відзначається “Історія українського друкарства”, у 1925 р. (останнє перевидання у Києві здійснене в 1994 р. в заснованій в 1989 р. серії

бібліотеки “Пам'ятки історичної думки України”). Повідомляються численні вірогідні і документальні матеріали про *Острозьку друкарню*, визначення ролі Острога у пізньому середньовіччі: „своєю силою особливо славився Остріг в другій половині XV віку, ціле XVI та самий початок XVII віку. Остріг став в кінці справжнім культурним центром, осередком цілої Волині, і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів... Виступив князь Костянтин на оборону прав свого народу українського, а перед усім на оборону його батьківської віри... і князь вирішив попрацювати головно для підняття культурного рівня свого народу – князь заснував в себе в Острозі найкращу для свого часу школу і друкарню при ній” (С. 188). Проблематичною є точка зору О.І. про істотний вплив А.Курбського на кн. В.-К. Острозького щодо його ініціативи про заснування в Острозі вищої школи і друкарні. До того ж таке його твердження є безапеляційним: “Безумовно, князь Курбський, гарячий оборонець православної віри, помітно впливав на Острізького, і це він перший (це також гіпотеза. – ред.) прищепив йому думку закладати в Острозі добру школу і друкарню. Про те саме нагадували князеві вищі східні ієрархи, греки, що взагалі мали добрий вплив на розвиток культури українського народу...” (С. 189). Як пише О.І., “потроху в Острозі збиралися кращі вчені свого часу і місто ставало найкращим освітнім осередком на Волині” (С. 192). Особливість жанру цього ви-

дання – поєднання суворої документації, зведеної систематизації свідчень та бібліографічних позицій щодо друкарства і частково освіти в Україні. Значення ОА в історії України нерозривно пов'язується з роллю *Острозької друкарні*, яка “була найперша постійна друкарня на українській землі”. Твердо висловлено переконання, що увесь той час Острог був “найсвітлішим центром української культури та його діяльність – це окрема доба в нашій історії”, а “видання остріжські увесь час користувались на Україні заслуженою пошаною” (С. 205). Вартою уваги є гіпотеза О.І.: “Можливо... князь Костянтин вважав увесь центр культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці був менше придатний для цього, ніж тиха та спокійна Дермань” і мотивував це тим, що “і справді бачимо, що по 1602 р. в Острозі на якийсь час видавнича діяльність вспиняється”, на думку О.І., “цілу Остріжську друкарню десь в кінці 1602 р. чи на початку 1603 р. перевезли з Острога до Дермані...” (С. 212-213). У цій же монографії О. є відомості про культурних діячів, що працювали в Острозі наприкінці XVI – поч. XVIII століття. Серед них *І. Федорович (Федоров)*, який називався іноді Хведорович, *З. Копистенський*, *Герасим Смотрицький*, пресвітер *Василь*, вчений “*Клірик Остріжський*”, священник *Дем'ян Наливайко*, перекладач ієромонах *Кипрія*н, *Бронський (Броневський)*, *Мелетій Смотрицький*, *Тимофій Михайлович*. Проте О.І. не робить

спроби ідентифікації особистостей деяких із них, що виступали під псевдонімами. Названі також греки *Кирило Лукаріс* і вселенський патріарх Єремія (С. 193). Вже помертвено в 1991 р. у Вінніпезі Інститутом дослідів Волині опублікований збірник творів митрополита Іларіона “Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис”. Причому життєпис не є твором О.І., а твором автора статті у цій же збірці В.Задорожного під назвою “І.І.Огієнко – мовознавець”. Щодо ОА, то на неї звернута увага в перших двох студіях у цьому збірнику. У розділі “Наука” він говорить про “граматику” учня ОА *М. Смотрицького* 1619 р., що вона “стала на довгий час шкільним підручником..., а правопис *Мелетія Смотрицького*, за його *Граматику*ю 1619 р., тримався в українському письменстві почасти аж до кінця XVIII-го віку, а його коріння знати ще й тепер, особливо в правописові російському” (С. 16). Загалом О.І. сприяв популяризації свідчень про ОА серед широких кіл громадськості, університетської молоді в Україні і в західній українській діаспорі.

Дж.: Archiwum wiecenia publicznego. – № 46-92. – □ religijnych i o □ Akt Nowych. Ministerstwo wyznań Ogijenko Jan.

Тв. І. Огієнка: Вікові наші рани. – Вінніпег. – 1960; Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965; Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-є вид. – Вінніпег, 1983); Історія церковнослов'янської мови.

- Вінніпег, 1970. – Т. 1, 2 (передрук з 1-го видання. – Варшава, 1927); Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958; Нариси з історії української мови. Систеმა українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. – 2-е вид. – Вінніпег, 1990 (1-ше вид. – Варшава, 1927); Релігійність Т. Шевченка. – Вінніпег, 1964; Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові [Спогади]. – 2-е вид., допов. – Вінніпег, 1968; Св. Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961; “Слово про Ігорів похід” – найвеличніша пам’ятка української культури XII ст. – 2-е доп. вид. – Вінніпег, 1967; Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українським народнім ун-ті. – Київ, 1991 (1-ше вид. – Київ, 1918); Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991; Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – Київ, 1993. – Т. 1-2 (передрук з вид. Прага, 1942. – Т. 1-2); Українська церква за Богдана Хмельницького 1647-1657. – Вінніпег, 1955.
- Лит.:* Бобровницька Т. Вчений, дослідник, громадський діяч // ЖіС. – 1994. – 24 вересня; Данилюк П. Нова праця митрополита Іларіона [Українська культура і наша церква – Ідеологія української православної церкви – Життєпис. – Вінніпег, Канада, 1991] // Літопис Волині. – Вінніпег, 1992. – Ч. 17-18. – С. 192-193; Жалобна книга в пам’ять митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1973; (Жулинський М.) “Людина невисипущої праці й обов’язку” // Огієнко Іван. Українська культура. – Київ, 1992. – С. 5-10; Задорожній В. Іван Іванович Огієнко – мовознавець // Митрополит Іларіон. Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991. – С. 73-81; Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві // Український історик. – 1995. – № 1-4 (124-127). – С. 259-267; Костриця М. Ю. Іван Огієнко – випускник Острозької гімназії // Матеріали IV наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог, друк. м. Сокаль), 1993. – С. 61-63; Літопис Волині. – Вінніпег. – 1992. – Ч. 17-18; Мулик-Луцик Ю. Наукова праця митрополита Іларіона // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1958; Науковий збірник в 30 річницю наукової праці професора, доктора Івана Огієнка. – Варшава, 1937; Нестеренко А. Митрополит Іларіон – служитель Богові і народові // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1958; Онуфрійчук М. Служив народові й Богові // Літопис Волині. – Вінніпег. – 1992. – Ч. 17-18. – С. 28-34; Савчук П. О. Остріг у дослідженнях І. Огієнка // Матеріали VI-ї Острозької наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”, 1995. – Остріг (1996). – С. 189-190; Степовик Д. Іван Огієнко // Літ. Україна. – 1992. – 16 січня; Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конф., присвяченої 110-роковинам від дня народження професора Івана Огієнка. – Львів, 1992; Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві // Огієнко І. І. Українська культура (серія “Пам’ятки історичної думки України”). – Київ, 1994. – С. 7-33; Чуб Д. Нове видання “Історія українського друкарства” // Літопис Волині. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 227-228; Чуб Д. Словник проф. І. Огієнка // Літопис Волині. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 229-230; Gerus O.W. Iwan Ohienko and founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian state University // Український історик. – 1990, Ч. 1-4 (104-107). – С. 78-92.

Микола Ковальський

Олексій (*? – †?)

Культурний діяч. Згадується в двох листах до кн. В.-К. Острозького, які приписуються кн. А. Курбському. Ці листи атрибутовуються 1578 р., коли вже виникла ОА і здійснювалася підготовка до видання Острозької Біблії. У цих листах О. характеризується як особа, наближена до кн. В.-К. Острозького. Він, судячи з цих згадок, був добре освіченою людиною, займався публіцистичною діяльністю й нетрадиційно коментував Біблію. Міг брати участь у роботі вченого гуртка, що сформувався тоді в Острозі, підготовці до друку Острозької Біблії, а також у роботі ОА.

Літ.: Мицько. Острозька... академія. – С. 104-105; Письма князя А. М. Курбского к разным лицам. – С.-Петербург, 1913. – С. 53, 108.

Петро Кралюк

Описи (інвентарі) Острога XVI – середини XVII ст.

Документи, які складались за різних обставин і з різною метою. Відомі такі інвентарі Острога й Острожини: 1) акт (подавчий) введення у володіння Острогом і навколишніми селами Б. Костелецької, вдови кн. Іллі Острозького, в 1542 р.; 2) акт поділу володінь кн. Іллі Острозького між його вдовою та дочкою 1542 р.; 3) *акт розподілу володінь кн. К.-В. Острозького між його дітьми Олександром і Янушем 1603 р.*; 4) акт поділу володінь князя *Олександра Острозького* між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замойською та *Анною-Аллоїзою Ходкевич 1620 р.* (січень); 5) опис володінь кн. Януша після його смерті і передачі створеної на їх основі Острозької ординації кн. Заславському (липень 1621 р.); 6) опис острозьких володінь 1654 р., в якому фіксувалися спустошення, викликані війною під проводом Б. Хмельницького. Два описи датуються початком XVIII ст. і є своєрідною точкою відліку історії Острога нового історичного етапу. Подавчий акт 1542 р. є поденними записами (30.01.–6.02.1542) королівського дворянина Яна Лютомир-

ського про передачу вдові та дочці кн. Іллі Острозького Острозького замку та сіл волості. Найдетальнішим описом Острога є акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром. Створено його було 10-17.03.1603 року. Зберігся у значній кількості копій. Інвентар Олександрової частини (1621) було створено на основі тривалої підготовки, в ході якої в 1619-1620 рр. ревізори, очолені литовським підскарбієм М.Тризною, описали маєтності (на всій території Речі Посполитої), тому цей опис точніше було б називати ревізією. Острог і Острожчина відійшли до Анни-Алоїзи Ходкевич. Опис 1621 р. володінь *Януша Острозького* дає можливість повністю охарактеризувати Острог і Острожчину того періоду. Винятковість опису 1654 р., пов'язана з реєстрацією спустошень і збитків, знайшла відображення і в самій назві – “Ревізія...”. Описами (у значенні описово-статистичні джерела) можна вважати також первинні (1576, 1604 та 1635 рр.) та підсумкові (1570, 1577, 1583, 1589 рр.) реєстри збирання державних податків. Збереглися також інвентарі окремих складових частин Острожчини – церковних володінь (1571), Дерманського монастиря (1627), Межиріцького ключа (1640, 1643) та окремих сіл (1593, 1595). Найбільш детальний опис Острозького замку міститься в інвентарі 1621 р.; описано замок також в актах 1603 та 1654 років. У 1542 р. зафіксовано було лише майно, що знаходилося у замку (в т. ч. 21 книга). Опис міста відсутній в акті 1542 р.; у ревізії 1654 р.

він незначний, що пов'язано зі станом і спустошеністю Острога. Значне місце опису міста, його вулиць та мешканців відведено в інвентарях 1603 та 1621 років. Усі інвентарі XVII ст. фіксують стан сільських населених пунктів на час створення, а акт 1654 р. подає характеристики (розміри, кількість селянських господарств) як на момент ревізії, так і на 1648 рік. Серединою XVII ст. датується ще один опис Острога. Порівнявши його з ревізією 1654 р. і виявивши між ними спільні риси, М. Ковальський відніс його до 1651-1653 років. До кінця XVII ст. належить, на думку М. Ковальського, ще один опис Острога, точніше його фрагменти, підшиті до опису Межирича. Інвентарні описи м. Острога і Острожчини містять свідчення з соціальних, економічних, демографічних, історико-культурних питань.

Публ.: Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. (Підгот. М.Боянівська); Ревізія частини замку 1654 р. (Підгот. М. Ковальський), (Острозька давнина. Дослідження і матеріали, – Львів, 1995. – (Вип.) 1. – С. 122-124, 139-145); дільчий акт 1542 р. (підгот. І. Тесленко, Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 109-123); акти 1542 р. (підгот. В. Атаманенко, Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). – Київ, 2005. – С. 57-79); частина ревізії 1620 р. (підгот. І. Ворончук, Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – Київ, Старокостянтинів, 2001. – С. 140-204); ревізія 1654 р. (підготув. В. Атаманенко, Український археографічний щорічник. – Київ, Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 410-528); Описи Острожчини другої по-

ловини XVI – першої половини XVII століття. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004.

- Літ.: Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Український археографічний щорічник. – Київ, Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 71-83; Атаманенко В. Найдавніші описи Острозької волості як джерело з соціально-економічної історії // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2005. – С. 44-79; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Ковальський М. П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993. – С. 65-74; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 49-56; Ковальський Н. П. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 32-40; Перлштейн І. – С. 137-142; Перлштейн П. – С. 33-48; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 р. як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 109-123.

Віктор Атаманенко

світня система Острозької академії

Відсутність необхідних джерел (статутів, навчальних програм) не дають змоги об'ємно реконструювати освітню систему й педагогічний процес у ОА. Частково це можна зробити на основі деяких фрагментарних згадок, що є в джерелах, які стосуються цього навчального закладу. Немає визначеності щодо того, школою якого типу можна вважати ОА. Якщо ряд дослідників (*І. Огієнко, О. Дзюба, Я. Ісаєвич, М. Ковальський, І. Мицько та ін.*) схильні трактувати її як вищий навчальний заклад, то інші (*К. Харлампович, В. Ульяновський, Т. Кемпа, Н. Яковенко*) більш обережні в цьому плані і вважають, що це була, за критеріями того часу, школа середнього типу. Проте ні перша, ні друга точки зору не є достатньо обґрунтованими через брак джерел. Православна школа в Острозі кінця XVI – початку XVII ст. фігурує під різними назвами – просто як школа, училище, ліцей, гімназія, колегіум, академія. У першій згадці про цю школу, яка з'явилася в *Азбуці (Букварі)*, надрукованій *Іваном Федоровим* 15 червня 1578 року, вона іменувалася “дитячим училищем. Проте, який вигляд мала тоді традиційна школа,

маємо не багато даних. Із заповіту Василя Загоровського (1577) випливало, що для тогочасних волинських шляхтичів бажаною була триступенева система освіти. На першому, початковому етапі відбувалося навчання руської грамоти (на основі старослов'янській) та порядку служб православної церкви. Здійснювалося це, здебільшого, при церквах та монастирях дяками. На другому етапі відбувалося вивчення латинської мови під керівництвом “бакаляра”, тобто людини, яка закінчила університет і знала латинську мову. Третім етапом була освіта підвищеного типу. Вона здобувалася переважно в католицьких навчальних закладах, зокрема, єзуїтських колегіумах. В українських школах-дяківках навчання здійснювалося з доромогою букварів. Очевидно, таким букварем і була вищезгадувана *Азбука*, видана в Острозі 1578 року. Поряд із цим, у навчальних цілях у школах-дяківках використовувалися як своєрідні підручники окремі біблійні книги, зокрема, Псалтир. На це вказував *Ф. Скорина* в передмовах до своїх біблійних видань. Підручником такого типу, очевидно, виступав виданий у Острозі в 1580 р. *Новий Завіт із Псалтирем*. Однак окремі згадки про “дитяче училище” в Острозі, які є в *Азбуці* 1578 р., все-таки дають

підстави вважати, що це не була школа школо початкового типу. Адже для цього “училища” будувався окремий дім. Воно також функціонувало разом із друкарнею, приміщення якої знаходилося поряд. А до “училища” кн. В.-К. Острозький приставив мужів, що знаються в божественному писанні, володіють грецькою, латинською й руською мовами (Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С.111). Вивчення латинської й особливо грецької мов у тогочасних українських умовах – це вже був рівень “середньої” освіти. А вказівка на те, що мужі, приставлені до “училища”, знаються на божественному писанні, дає підстави говорити, що тут здійснювалася богословська (за мірками того часу – вища) освіта. Те, що Острозьку школу могли тоді вважати навчальним закладом вищого типу, засвідчує заповіт *Гальшики Острозької* (1579). Тут вона іменує цей навчальний заклад академією. Проте в даному випадку треба мати на увазі, що сам термін “академія” набув поширення серед західноєвропейських гуманістів. Під ним (за аналогією з Платонівською академією) початково розуміли гурток вчених людей. І лише з часом почали трактувати академію як навчальний заклад. Правда, навчальний заклад дещо іншого типу, ніж традиційний університет. Це мало бути об’єднання вчених, які, вільно спілкуючись зі своїми учнями, навчали їх. Й при цьому реалізовували спільні наукові проекти, де брали участь як вчителі, так і учні. Таким, очевидно, й замислювався навчаль-

ний заклад в Острозі. Це були вчені люди, які знали класичні мови, а також мову руську, могли здійснювати богословські студії, працювати з біблійними текстами й водночас здійснювати навчання в школі. Саме на це вказує передмова до *Азбуки* 1578 р.. Починаючи з 80-х рр. у різних документах Острозька школа фігурує як навчальний заклад вищого чи підвищеного типу. Православні схильні були іменувати її просто школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – колегіумом, ліцеєм і гімназією. Термін “грецький колегіум” фігурує в листуванні Альберто Болоньєтті, який був папським нунцієм у Польщі в 1581-1584 роках. Так, у листі від 21 березня 1583 року А. Болоньєтті до *Януша Острозького* говориться, що “для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі, потрібні будуть грецькі священики, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді” (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 78). Як бачимо з цього листа, в Польщі добре знали про існування православної школи в Острозі, а А. Болоньєтті називає її “великим колегіумом”. Тобто це можна сприйняти в тому сенсі, що він розглядав цей навчальний заклад як школу підвищеного типу. Православну школу в Острозі колегіумом іменували у 1587 р. секретар папського нунція в Польщі Горацій Спанюцці

(Relacje nuncijuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin, Poznań, 1864. – S. 460), а також у 1620 р. у своєму щоденнику ксьондз *Острозького фарного костелу* (Краківський воєводський архів. Відділ на Вавелі. Архів Сангушків. – № 1031. – С. 153). Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum), а також ліцеєм іменував *Симон Пекалід* у поемі “*Про Острозьку війну*” (1600). У цьому творі зазначалося, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки”, які тут викладаються. Це можна зрозуміти в тому сенсі, що в цій “тримовній гімназії” або ліцеї відбувалося вивчення т.з. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. У Західній Європі вивчення цих дисциплін трактувалося як середня освіта чи початковий етап вищої. Принаймні значна частина людей, які студіювали в західноєвропейських університетах, отримували звання бакалавра “вільних наук”. *С. Пекалід* не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії чи то ліцеї. Однак не важко здогадатися, що ними були латинська, грецька та руська, власне, тогочасна українська книжна мова, що існувала на старослов'янській основі. Про те, що тут працювали знавці вказаних мов, свідчила вищезгадувана *Азбука* 1578 року. Певно, є підстави вважати, що творці ОА запозичили гуманістичну концепцію тримовного навчального закладу, яка набула в той час поширення в Західній Європі.

Прихильники цієї концепції виходили з того, що знання трьох класичних мов – староеврейської, грецької та латинської, є необхідною умовою для кваліфікованих богословських студій над Святим Письмом. Тримовні навчальні заклади в Західній Європі були своєрідною альтернативою традиційних університетських структур. Запозичуючи вищевказану концепцію тримовного навчального закладу, творці ОА видозмінили її відповідно до наявних культурних традицій Східної Європи. Як зазначає Я. Ісаєвич, “західноєвропейська концепція гебрейсько-грецько-латинської освіти в Україні трансформувалася в засаду греко-латинсько-слов'янської тримовності” (Ісаєвич Я. “*Lycaeum trilingue*”: концепція тримовної школи в Європі в XVI ст. // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – Т. I. – С. 11). Автор поеми “*Про Острозьку війну*” також говорить, що в Острозі існувала бібліотека, тут побачила світ Біблія (мається на увазі *Острозька Біблія*), а також друкується чимало інших книжок. Цю культурну діяльність він пов'язував із “тримовною гімназією” (Симон Пекалід. *Про острозьку війну* під П'яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // *Українська поезія XVI ст.* – Київ, 1987. – С. 203, 214). Хоча вищезгадувані католицькі автори й *С. Пекалід* не використовували для характеристики навчального закладу в Острозі терміна “академія”, все-таки вказували, що тут давався високий рівень знань. Й фактично ставили цей навчальний заклад на рівень з іншими навчаль-

ними закладами вищого типу. Те, що в ОА відбувалося викладання семи “вільних наук”, засвідчують твори православних авторів-полемістів. Так, у “Пересторозі” (близько 1605 р.) є згадка, що грек Никифор їздив у Острог для викладання “вільних наук”. також там ведеться мова про те, що *кн. В.-К. Острозький*, збудувавши в Острозі школу, старався, щоб Константинопольський патріарх прислав сюди вчителів, учених богословів і що тут процвітали “словенські та грецькі науки” (Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 34). В іншому полемічному творі “Палінодія” (1619-1622) *Захарії Копистенського* сказано, що в Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові та Сафонові, й інші любомудрці, були доктори, що володіли грецькою, слов’янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос (Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1878. – Т. 4. – С. 1136). Свідчення “Перестороги” й “Палінодії” дають підстави говорити, що в Острозькій академії вивчалися не лише сім “вільних наук”, мови старослов’янська (чи руська), грецька й латинська, а й були студії вищого типу, зокрема, вивчалось богослів’я. Свідченням цього була робота над *Острозькою Біблією*, яка потребувала високої філологічної та богословської кваліфікації. Є підстави вважати, що до цієї роботи були залучені викладачі академії, а також її учні. Про високий статус навчального закладу в Острозі вка-

зували як православні, так і католицькі й уніатські джерела кінця XVI – початку XVII ст. У збірці полемічних творів *Герасима Смотрицького* “Ключ царства небесного” й “Календар римський новий” вказувалося, що вони написані в “Академии Острозькой”. Цю вказівку можна розуміти і в тому сенсі, що академія була передусім місцем, де здійснювалися богословські студії. Про це фактично говорить *Іпатій Потій*, який у “Відписі на лист якогось Клірика Острозького” (1599) характеризує свого суперника, з котрим полемізує, як “учня академії Острозької” (Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, Основи, 1995. – С. 150). Тобто в ОА готували людей, здатних вести богословську полеміку. Острозьку школу академією іменував Йосип Вельямин Рутський у своєму листі від 15 лютого 1603 року до князя Миколая Радзивіла “Сирітки”, при цьому вказував, що для неї *кн. В.-К. Острозький* шукав професорів аж у Греції (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т.1. – Київ, 1883. – Приложение, № 23. – С. 180-181). Про існування академії в Острозі як оплоту православ’я писав єзуїт Я. Велевіцький у своєму щоденниковому записі від 1623 року (Wielewicz J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitow u sw.Barbary w Krakowie // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Цей запис також можна трактувати в тому сенсі, що в ОА мусили бути певні богословські сту-

дії. Інакше Я. Велевіцький не трактував би її оплотом православ'я і не вбачав би в ній серйозної небезпеки для поширення католицизму на українських землях. В акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем та Олександром 1603 р. йдеться про друкарню і школу в Острозі, які, судячи з контексту документу, розглядаються в комплексі. До початку XVII ст. відноситься недатований документ польською мовою "*Постанова на Острозьку академію*", де, зокрема, говориться про оплату "панам бакалярам"—окремогреко-слов'янському й латинському, а також їхнім помічникам "підбакалярам". Тобто, спираючись на цей документ, можемо говорити, що в ОА відбувалося вивчення грецької, старослов'янської та латинської мов. У цій же "*Постанові...*" згадується й про співаків. Тобто можна говорити, що в ОА відбувалося й навчання музики. Згадки про Острозьку школу, яку називають академією, мають місце під 1617 р. у хроніці *Острозького фарного римо-католицького костелу* та в описі Острога 1620 року. А інформація про те, що після пожежі 1617 р. учнів із школи при фарному костелі перевели до "академії руської", свідчить про відносно високий рівень викладання в цьому навчальному закладі латинської мови. Виходячи з вищезгаданих документів, можна дійти висновку, що ОА, з одного боку, виступала як гурток вчених (переважно богословів та філогів), а з іншого, як навчальний заклад, де реалізовувалася концепція гуманістичного навчання. Мож-

на припустити, що вона була багатоступеневою школою, яка включала початковий, середній та вищий рівні. Пізніше приблизно така сама схема багатоступеневого навчання існувала в Києво-Могилянській академії. На першому етапі учні оволодівали руською грамотою, що мала старослов'янську основу. Для навчальних потреб учнів-початківців у Острозі було здійснено кілька видань букварів (нам відомі видання 1578 р., початку 80-х рр., 1598 р., після 1598 р.). Можливо, були й інші видання навчальних посібників для початкового навчання, але вони не дійшли до нас, оскільки такі книги завдяки інтенсивному використанню швидко зношувалися та знищувалися. Уже зазначалося, що як підручник міг використовуватися Новий Завіт з Псалтирем 1580 року. На наступному, середньому етапі відбувалося вивчення грецької та латинської мов. При чому рівень їхнього викладання був достатньо високий. Відбувалося також вивчення семи "вільних наук". Принаймні в нас є прямі й непрямі свідчення того, що тут вивчалися граматики, риторика, арифметика, музика, астрономія. Не викликає особливих сумнівів студіювання й інших предметів із комплексу семи "вільних наук". На вищому етапі відбувалися богословські студії. У перші роки існування школи вони були пов'язані з підготовкою тексту Біблії, до чого залучалися й окремі учні академії. Пізніше, у 80-90-х рр. актуальною для ОА стає богословська полеміка з католиками й прихильниками унії. З'являється низка богословських

творів полемічного спрямування. Передусім варто відзначити “Книжницю” Василя Суразького, відому під назвою “Про єдину істинну православну віру” (написана в 1588 р., опублікована в 1598 р.). Також у той час в Острозі було підготовлена низка перекладів богословських праць з грецької мови. Про відносно високий рівень викладання богослів’я в Острозькій академії засвідчує твір її учня *Мелетія Смотрицького* “Тренос” (1610), де основна увага приділялася теологічним питанням щодо відмінностей між римо-католицькою й православними церквами. Ряд дослідників, зокрема, В. Ульяновський, звертають увагу на те, що ОА не мала офіційного статусу ні вищого навчального закладу, ні навіть середнього (Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 83-86). Проте в даному випадку варто враховувати принаймні два моменти. По-перше, цей навчальний заклад існував у приватному місті. І тому в його власника, *кн. В.-К. Острозького*, не було потреби добиватися для школи офіційного статусу. Вона могла повноцінно функціонувати і без нього. По-друге, в умовах Речі Посполитої такий статус надавався переважно школам католицьким. Православним чи протестантським у тогочасних умовах конфесійного протистояння зробити це було дуже складно. Тому сумнівно, що ОА, котра сприймалася католиками як оплот православ’я, могла б отримати такий статус. Характеризуючи ОА, визначаючи її статус, потрібно виходити з того соціокультурного

контексту, в якому вона знаходилася. Академія стала нетрадиційним навчальним закладом на теренах Східної Європи, де домінувало православ’я. Вона, враховуючи давні руські освітні традиції, намагалася синтезувати їх з надбаннями тогочасного західноєвропейського ренесансного гуманізму. Це, зокрема, знайшло вияв у специфічній реалізації концепції “тримовного” навчального закладу. Тут вивчалися нетрадиційні для давньоруської освіти сім “вільних наук”, а також латинська мова. Можна говорити про існування в академії богословських студій. А це тоді як на Заході, так і на Сході Європи трактувалося як найвищий освітній рівень. Все це і дає підстави вважати ОА вищим навчальним закладом. ОА дала значний імпульс для розвитку освіти на теренах України, наблизивши існуючу тут школу до європейських зразків. Є підстави вважати, що вона послужила зразком для братських шкіл. А також стала предтечею Києво-Могилянської академії.

Лит.: Азбука Івана Федорова 1578 / факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т.1; Грушевський М. Історія України-руси. – Київ, 1995; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и бело-

руским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип.1. – С. 110-111; Ковальський М. П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам’ятки України. – 1970. – № 1; Мицик Ю. “Postanowienie na Akademię Ostroyską” // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С.120-121; Мицько. Острозька... академія. – С. 25-26; Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. – Москва, 1983; Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гумансти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ, 2001; Симон Пекалід. Про острозьку війну під П’яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987; Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2; Яковенко Н. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002; Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 210; Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т.6; Relacje nuncjuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864; Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw.Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17.

Петро Кралюк

острог (архітектурно-планувальний розвиток міста)

Сучасне місто розташоване на р. Вілії неподалік її злиття з Горинню. Ландшафтно-топографічна ситуація характеризується підвищеними лівобережними пагорбами домінуючого територіального ареалу та правобережного пониззя, переважно рівнинного (Нове місто). На обширі міста археологічними розкопками виявлено сліди давніх стоянок комарівської культури. Важливими письмовими джерелами для вивчення топографії, демографії та архітектури міста є *описи (інвентарі) міста* XVI-XVIII століть. Перша літописна згадка про О. міститься в Іпатському списку під 1100 р., у зв'язку з передачею його згідно з рішенням князівського з'їзду у Вітичах Давиду Ігоровичу, позбавленому володимирського престолу за осліплення теребовлянського князя Василька. Назва міста походить від розповсюдженого на Русі конструктивного прийому оборонного будівництва: "острог" – захисна огорожа навколо поселення у вигляді суцільної стіни з вертикально вкопаних, загострених догори дерев'яних колод. Протягом XII-XIII ст. О., очевидно, віді-

грав роль одного з опорних пунктів в оборонній системі князівських володінь. Первісним планувальним ядром поселення слугував дитинець (нині територія замку) з невеликим *Пригородком* із західної, напольної сторони. Дитинець площею близько 0,7 га відділявся від материкової частини штучним ровом у вигляді півкільця, утвореного поєднанням двох приярків. Перепад висотних позначок горішнього плато дитинця та водного дзеркала Вілії близько 21 м. В'їзд на територію дитинця від *Пригородка* здійснювався через дерев'яний міст, який мав, ймовірно, підйомну частину (в XIX ст. замінено земляним насипом). З часом *Пригородок* отримав власну лінію зовнішніх дерево-земляних укріплень спрощеного типу, що проходила приблизно по напрямку сучасних вулиць кн. Острозьких і проспекту Незалежності. Загальна площа *Пригородка* не перевищувала 4 га. Схоже на те, що після монгольської навали поселення довгий час стояло пустою. У 1325 р. литовський князь Гедимін, оволодівши волинськими землями, віддав О. власному сину Любарту. На 1341 р. припадає перша згадка про кн. *Острозьких*. Перший відомий нам кн. Данило сприяв розбудові О. Зокрема, відомою є його жертва зе-

мельних маєностей “Святому Николе Острозському, в паркане ж”. Тобто вже у XIV ст. існувала, мабуть, найдавніша Микільська (Миколаївська) церква та фортифікаційна лінія нових (або поновлених давніх дерев’яних укріплень (“паркан”) навколо *Пригородка*, що відповідала тій території, яка сформувалася ще у XII ст. Однак практично всі споруди, як самого дитинця, так і *Пригородка*, залишалися дерев’яними. Лише на Замковій горі починається спорудження мурованого князівського житла типу донжону, котре пізніше увійшло до потужного замкового оборонного комплексу під назвою “Вежі мурованої”. Початок її будівництва, звичайно, приписується саме Данилу Острозькому. У 1386 р. Владислав II підтвердив права Федора Острозького (сина Данила) на місто О., окрім того дав йому ще й Корець, Заслав та багато сіл. З діяльністю саме цього князя пов’язується спорудження на *Пригородку* першої мурованої Пречистенської церкви, а згодом заснування тут у 1425 р. костелу Успіння Богородиці та монастиря домініканів. Пожвавлення в місті торгівлі та ремісничого виробництва в XV ст., постійне зростання майнових статків кн. *Острозьких* зумовили помітний підйом у заселенні та розбудові міста. Нове будівництво виходить за межі давнього *Пригородка* і поширюється на нові ділянки прилеглої території в північному та північно-східному напрямках. Через ландшафтні особливості та як протиставлення давнім міським фортифікаціям нові території

отримали назву “окольного”, нижнього замку (термін “замок” використовувався тоді ще й в адміністративно-територіальному значенні). На перехресті чотирьох головних під’їзних доріг (з Луцька, Рівного, Звягеля та Заславля) починає формуватися новий планувальний центр міста з домінуючими торгово-ремісничими функціями. Згодом він набуває рис ринкової площі, наближеної в плані до форми квадрата з обширом близько 0,9 га. Після отримання О. магдебурзького права на ринковій площі була побудована ратуша, згодом цей планувальний вузол стає ще й центром самоврядного управління. Нова забудова Нижнього замку гостро потребувала власних зовнішніх фортифікацій. Для цього князь Василь Федорович з прізвиськом “Красний” (пом. в 1453 р.) розпочав створення нової лінії міських укріплень у вигляді мурованої стіни. На ті часи це був розповсюджений тип оборонної споруди, хоча здебільшого вони зводилися з дерев’яних конструкцій. В О. стіна мала декілька башт, бойові хідники з бійницями для стрільби. Висота її становила в середньому 5 метрів, а товщина сягала двох і більше метрів. Башти були виставлені на найвідповідальніших напрямках, виконуючи водночас функції міських брам. До наших часів дійшли муровані башти – Луцька (тепер Музей книги) та Татарська. Решта башт, точна кількість яких лишається нез’ясованою, були дерев’яними. Відомо, що одна з них слугувала в’їзною брамою з боку Заславля. Ще одна розташовувалася

на дорозі зі Звягеля. У XVI ст. вже практично завершилося формування відцентрової планувальної структури міста з чотирма головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і зорієнтовані були на головні міські брами. Ці вулиці мали такі назви: Татарська, Заславська, Дубенська, Старожидівська (ще раніше йменувалася Грецькою.). Окрім того, можна згадати вулиці Зарванську, Передзамкову, Луцьку (нині не існує, йшла від Луцької брами до ринкової площі). Князю Василю Красному приписується також спорудження найважливішої архітектурної домінанти в архітектурному силуеті міста – замкової Богоявленської церкви (див. – *Собор Богоявленський*). З його ім'ям пов'язується також будівництво типологічно подібного храму Трійці в Межирічі. Наступний етап у планувальному розвої міста пов'язаний із діяльністю кн. Костянтина Івановича Острозького (1460-1530). У першій пол. XVI ст. вже починається заселення тих територій, які знаходилися за межами міських оборонних стін, перш за все поблизу головних в'їздів до міста. На північній околиці формується Зарванське (Татарське) передмістя. Тут з'явилися оселі 50 сімей т. зв. “хизників” – бійців татарської кінноти, взятих у полон в 1512 р. і розселених кн. в О. з умовою захищати землі, ліси та кордони князівських володінь під час козацьких наїздів та бути завжди на поготові, на випадок появи неприятеля. З дозволу кн. тут навіть була споруджена невелика мечеть (не збереглася). Поблизу Зарванського

передмістя знаходилася т. зв. Губина Воля. На схід від міста біля брами Жидівської або Зарецької за старим, нині зовсім зниклим руслом Вілії, знаходилося передмістя Заріччя. В західному напрямку поблизу Луцької брами сформувалося передмістя під назвою Загороддя, яке “починаєт от долини што єст з брамы Луцкой вышодши по левой стороне”. Вдвозж дороги на Межиріч утворилося передмістя Більмаж (Бельмаж). У 2-й пол. XIV ст. починає освоюватися територія, що знаходилася на правому березі Вілії навпроти Замкової гори. Тут засновується Нове місто, зв'язок із яким здійснювався через штучну греблю, завдяки якій виник досить значний став. Водойма ця мала оборонне й господарське значення для міста (тут працювали млини, папірня, рорзводилася риба). Мешканці Нового міста отримали право власного самоврядування, податкові пільги, натомість повинні були брати участь у захисті О. на випадок нападу ворога. Із півдня та сходу Нове місто оточувалося земляними укріпленнями, рештки яких ще можна прослідкувати на фіксаційних планах О. кінця XVIII – початку XIX-го століття. Тут налічувалося вісім вулиць, що радіально розходилися від правобережного в'їзду на греблю, серед них дві головні – Турецька та Кам'янецька. На Новому місті, яке іноді також називалося Застав'ям, існувало колись дві дерев'яні церкви – Воскресіння Христового та Онуфріївська. У 1910 р. на місці старої дерев'яної церкви Воскресіння збудовано новий мурований храм у псевдовізантійському

стилі. Ще у XVI ст. О. стає в один ряд із найбільшими містами України, поступаючись лише Києву, Львову, Луцьку та Кам'янцю. За актами 1577 р. тут нараховувалося 269 “димів”, а населення складало 3 тис. чоловік. І все ж відносно пізно, лише в 1585 р., місто отримує магдебурзьке право (див. – *Магдебурзька грамота (привілей) на самоуправління місту Острогу*), згідно з яким спеціальним королівським привілеєм дозволялося “в мєсте Острозском ратуш будовати, крамы, вагу, постригальню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати питєм вше-ляким и речами из живности в домах гостиных потребными шинковать”. Отримання магдебургії справило суттєвий вплив на упорядкування міської забудови, перш за все через уніфікацію розмірів та просторової локації земельних ділянок під забудову (“пляців”). У місті з’явилися нові типи громадських споруд. У XVI ст. помітної розбудови зазнав сам князівський замок (колишній “дитинець”). Згідно з актом 1603 р. (див. – *акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603*), до його складу входили три головні споруди, поєднані в довершений архітектурний ансамбль. Це – т. зв. “Вежа мурована”, що є найдавнішою спорудою замкового комплексу, Нова башта – одна з найбільш самобутніх та виразних споруд українського оборонного зодчества, храм Богоявлення (див. – *Собор Богоявленський*). З усіх боків замкова територія була оточена кам’яною стіною (“муром”),

що не збереглася до наших днів. Вона поєднувала поміж собою всі вище згадані будівлі, а також дерев’яну башту поблизу вівтарної частини храму, який теж був пристосований до оборони. В’їзд на територію замку здійснювався через невелику муровану браму. Поблизу “Вежі мурованої” знаходився також “дом увес деревянный”, а неподалік – городні та колодязь (“студня мурованная”). Як і раніше, в описах фіксуються укріплення *Пригородка* у вигляді паркану з трьома дерев’яними баштами. Однією з найбільших споруд XVI ст. в О. стала чудова мурована синагога (див. – *Острозька синагога*) з високим виразним аттиком, побудована в південно-східних кварталах міста, де переважало єврейське населення. Вже на поч. XVII ст. до основного об’єму синагоги з північного боку було прибудовано жіноче відділення. Під 1604 р. літописець зафіксував пожежу, що принесла велику шкоду: “Того же року в Острозі пожога великая була, всі міста (тобто *Пригородок*, “нижній замок”, Нове місто – *ред.*) разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста або утікати, а скрині і інше металі у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини” (див. – *Літописець Острозький*). Ця та інші пожежі, які періодично завдавали великої шкоди досить щільній, переважно дерев’яній забудові міста, були одним із головних чинників еволюційної трансформації вуличної сітки старого міста з поступовою втратою первісних засад регулярного розпланування земель-

них пляців. Ще в 1612 р. в О. вперше з'явилися місіонери єзуїтського ордену. У процесі розбудови костелу та *колегіуму єзуїтів*, що тривала аж до ліквідації ордену в 1773 р., брали участь архітектори Себастьян Браун, Джакомо Бріано, Мацей Маїк, Бенедикт Моллі та ін. Останньому належить вирішальна роль у розробці та фактичній реалізації проекту будівництва (1634-1648). Унікальний бароковий ансамбль єзуїтського коле́гіуму виявився найбільшою архітектурною спорудою О., посів чільне місце серед усіх єзуїтських комплексів на західноукраїнських землях. Після декількох пожеж та поступового занепаду споруди єзуїтського коле́гіуму остаточно розібрані на будівельний матеріал в 1887 році. У 1-й половині XVII ст. для захисту передмістя Загороддя та, зрештою, і всього міста з північно-західного напрямку створюється ще одна, остання лінія міських фортифікацій у вигляді земляних укріплень бастионного типу з високими валами від міста та ровом попереду. Загальна протяжність валу досягала 1,3 км. Починався він від північної частини Татарського передмістя біля урвищ лівобережних пагорбів (в районі православного цвинтаря) і, охоплюючи міську забудову, величезною дугою виходив до крутосхилів на передмісті Більмаж. На початку, в кінці, а також у місцях заломів валу було влаштовано п'ять земляних бастионів, з яких найпотужніший розташовувався поблизу Дубенської брами (не збереглася). Вона була розміщена в товщі самого валу навпроти старої Луцької башти на від-

стані близько 350 метрів. Окремі фрагменти цього фортифікаційного кордону, що досить швидко втратив свої функції, збереглися до наших часів. У 1654 р. після смерті *Анни-Алоїзи Ходкевич кн. Острозької О.* переходить у власність кн. Заславських, згодом, у 2-й пол. XVII ст., – Любомирських, пізніше – Сангушків. Внаслідок воєнних подій та політичної нестабільності третьої чв. XVII ст. місто занепадає. З метою його відновлення на польському сеймі 1678 р. підтверджено його колишні права та привілеї, після чого розпочинається поступове відродження громадського життя та господарства О., збільшується населення. Однак місту так і не вдалося відродити того свого значення, яке воно мало в суспільно-політичному та культурному житті кінця XVI – перш. пол. XVII століття. У серед. XVIII ст. вже за межами земляного валу, в західній частині міста створюється останній католицький монастир, цього разу ордену капуцинів. Будівництво здійснювалося за проектом італійського архітектора Антоніо Фонтани. Архітектурна спадщина міста зберігає історичну вартість і з 1981 є складовою частиною Державного історико-культурного заповідника.

Дж.: РДІА (Спб.). – Ф. 1374. – Оп. 1. – Од. зб. 188 б. – Арк. 2-3 зв., 5; – Ф. 1350. – Оп. 312. – Од. зб. 9. – Арк. 27; – Ф. 1287. – Оп. 39. – Од. зб. 151. – Арк. 1-34; – Ф. 1293. – Оп. 166 (Волинська). – Од. зб. 63-75; – Ф. 1287. – Оп. 40. – Од. зб. 2160. – Арк. 1-10; РДВІА (Москва). – Ф. ВУА. – Од. зб. 19558. – Арк. 9; – Од. зб. 18661. – Арк. 15 зв; – Од. зб. 2154 (Волинська). – Ч. 5. – Арк.

- 69; – Од. зб. 21546. – Арк. 1; – Од. зб. 21551. – Арк. 25-26; ДБР ВР. – Ф. 342. – Од. зб. карт. мат. № 370; – Ф. 608. – Од. зб. 113. – Арк. 12; ЦДІА України (Київ). – Ф. 2072. – Од. зб. 64. – Арк. 2 зв. – 21; Держархів Рівн. обл. – Ф. 545. – Оп. 1. – Од. зб. 512. – Арк. 1.
- Періодика:* Аблицов В. Дбаймо про духовні мечі (рубрика – Фортеці України: Острозька) // Голос України. – 1995. – 11 березня.
- Лит.:* Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVIIст. – Київ, 1930. – С. 131; Волинь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 60, 62, 63-64, 104-105, 109 та ін. (пояснення до мал.: № 49-53. – С. 89-91); Быков Н. Князья Острожские и Волынь. – Петроград, 1915. – С. 31; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971; Витте Я. Город Острог. – Почаев, 1913; Видашенко М. В., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. – Львів, 1982. – С. 53-67; Годованюк Є. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – 1969. – № 5. – С. 33-36; Дем'янчук Г. Над Горинь-рікою. – Львів, 1977. – С. 24-31; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр // ФЧ. 1981. – Москва, 1985. – С. 49-56; Левицкий О. Анна-Алоиза княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. VII. – ноябрь. – С. 344; Логвин Г. М. Замок в Острозі. – Київ, 1959. – С. 3-5; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 164-195; Матеріали I-VI наук-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог), 1993-1995; Перлштейн П. – С. 33-48; Перлштейн І. – С. 137-142; Равчук Г. Р. Острог і його околиці. – Львів, 1969; Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог // Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – Київ, 1973. – С. 431-446; Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – Москва, 1989. – С. 74-97; Сендульский А. Город Острог. – Почаев, 1882; Сербін Г. П. Ровенщина туристська. – Львів, 1980. – С. 114-120; Струменський М. И. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. II. – С. 631-678. Теодорович Н. И. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. – С.-Петербург, 1890. – С. 17-25; Тучемский М. Город Острог в современном Константину Константиновичу Острожскому состоянию. – Почаев, 1913; Хведась А. О. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Львів, 1985; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Константинович Острожский... – Смоленск, 1896.

П. Ричков

Острог у XVI – першій половині XVII ст. (економічний розвиток)

Місто Острог досягло в XVI – перш. пол. XVII ст. свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розташуванню, сприянню власників міста і, найперше, князя В.-К. Острозького, воно перетворилося у розвинений економічний та культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні. Недарма поет Симон Пекалід у творі “Про острозьку війну під П’яткою” (1600), описуючи Острог, назвав його “місто прекрасне” й не шкодував високих слів для його звеличення. Дослідників Острог цікавив передовсім як освітньо-культурний та релігійний центр тогочасної України. Економічний розвиток міста здебільшого залишався поза увагою істориків. Збережені джерела дають змогу пролити світло на цю проблему. Це насамперед статистичні джерела: поборові реєстри 70 – 80-х рр. XVI ст., акт поділу маєтків князів Острозьких за 1603 р., інвентар Острога 1620 р. і дуже важливий присяжний список ремісників міста 1635 р. Велике значення мають публічно-правові акти, які стосуються Острога і, звичайно, актовий

матеріал судово-адміністративних установ. На жаль, не збереглися замкові острозькі книги, згадка про ведення яких міститься під 1566 р. Разом ці джерела дають змогу загальними рисами змалювати картину економічного розвитку міста.

Період 40 – початку 70-х рр. XVI ст. був важким у житті Острога, з огляду на внутрішньодинастичну боротьбу. Лише з 1574 р., коли місто було повернуте у фактичне володіння князя В.-К. Острозького, для нього настали кращі часи. Важливим у житті Острога був 1585 р. Саме тоді на прохання князя В.-К. Острозького король Стефан Баторій надав місту привілей на магдебурзьке право. Цей документ датований 7 червня 1585 року. Однак певним правом на самоврядування місто, очевидно, користувалося і раніше; принаймні ввійт в Острозі згадується ще під 1575 роком. Ним був шляхтич Павло Малишевич Новоселецький, який фігурує в джерелах як ввійт до 1593 р., тобто він перебував на цій посаді не менше 18 років. Інститут ввійтівства був надзвичайно ласим шматком, оскільки, окрім влади, давав чималі матеріальні надходження. А що такими диспонував Павло Малишевич Новоселецький, свідчать позики грошей, які він надавав різним особам. Так, у 1586 р.

острозький війт разом із дружиною Пелагеєю Красовською позичили князю Якимові Богушевичу Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні 1 000 кіп грошів литовських, отримавши замість того в заставу села Крилів, Бриків, Богданівщину. За два роки перед тим Павло Малишевич Новоселецький позичив під проценти гроші кременецькому войському Федорові Сенюті.

Королівський привілей місту на самоврядування дав поштовх до ще швидшого економічного розвитку. Король дозволяв "...ратуш будувати, крамы, вагу, постригалню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати, питем вшеляким и речами ку живности в домех гостинных потребными шинковати, ремесла цеховые порядком иных таковых мест спорядивши во всем ся справовати..." Справді, згідно із засадами магдебурзького права, в центрі міста, на ринку, було збудовано ратушу, з'явилася й лазня. Острог збільшувався просторово, обростає передмістями – їх у 1603 році налічувалося п'ять (Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, "Губина Воля за мостом Плескачовим"). Тут функціонував міський уряд, який обирали щороку.

Місто притягувало до себе селян, які втікали від своїх власників. Так, у 1610 р. до Острога з села Гудчого Броду утекло кілька селян "з жонами, з детми и зо всею маетністю", із села Ватина - три родини з майном. Але Осторг поповнюється не тільки селянами. Приходили й мешканці інших міст. Так, у 1583 р. в Острозі

оселилося кілька міщан з Дубровиці; те саме зробили в 1630 р. деякі мешканці Ляхівців. Правда, і самі острожани переселялися до нових міст. Так, у 1594 р. до Львова переселився Лука Войтович, син Василя, війта з Нового Острога.

Поруч із сприятливими для розвитку міста чинниками діяли і несприятливі: поділи міста між різними власниками, пожежі та пошесті, напади татар тощо. У місті було багато шляхетських будинків, власники яких, користуючись благами, що їм надавало місто, звільнялися від допомоги йому. Не оминали міста і звичні для тих часів пошесті. Одна з таких – так зване "повітряне морове", мала місце в 1573 році. У 1523 р. сталася пожежа в замку. У 1634 і 1635 рр. горіло саме місто: за першим разом згоріло 20, а за другим – 235 будинків. Значних збитків зазнав Острог від татарських набігів. У другій половині XVI – другій половині XVII ст. татари понад тридцять разів нападали на Волинь. Особливо дошкульним для Острога був зокрема 1578 р., коли татари мали свій кіш під містом, і 1617 р., коли ущент сплюндрували маєтки князя Я. Острозького. Принагідно зазначимо, що в Острозі жила колонія татар. Ще у 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі у реляції писав: "У місті, названому Острог, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало по Волині". Законодавство Великого князівства Литовського передбачало низку поступок і пільг татарам, осілим на землях князівства. Князь К.-В. Острозький утримував загін озброєних татар, яких неодноразово

використовував у своїх цілях.

Оцінювати ремісничий розвиток Острога ми можемо насамперед завдяки статистичним джерелам, які збереглися до нашого часу. На жаль, вони не дають повної картини, проте дозволяють скласти уявлення про стан ремесла у місті. Згідно з поборовим реєстром 1577 р., у місті налічувалося 129 ремісників, з них 28 були підмайстрами. Ця цифра подана сумарно, що не дає можливості говорити про неї детальніше, але допомогти може поборовий реєстр за попередній 1576 р., який, подаючи таку ж цифру ремісників, вказує їхній фах. За згаданим реєстром, у місті працювали ремісники 24 спеціальностей. Найбільше було шевців (21), слюсарів (15), кравців (12), римарів (9), сагайдачників і столярів (по 6). Цей реєстр, треба думати, теж не є повним, бо важко, наприклад, повірити, що в місті був лише один-єдиний гончар. Розкриваються цим поборовим реєстром і фахи підмайстрів: 6 – шевців, 4 – римарів, 2 – кравців, 2 – ковалів, 2 – золотарів, по одному сагайдачнику, кушніреві, шаповалу, дуботовкові. Загалом, спеціальності, де були підмайстри, становлять 46 % від 24, зазначених у реєстрі. Можливо, що й тут враховані не всі підмайстри, бо виходило б, що в половини майстрів їх не було, а таке теж мало ймовірно. Практично ідентичними та мало інформаційними є поборові реєстри 1579 та 1583 роках. У них йдеться про 46 ремісників, число яких вказано сумарно, без зазначення осіб та спеціальностей. Чим викликаний такий перепад чисельності реміс-

ників (1577 р. – 129 осіб; 1579 р. – 46 осіб) – сказати важко. Можливо, далися взнаки набіги татар у 1577 та 1578 рр., а, можливо, перепис ремісників був необ'єктивним. Важливим є опис Острога 1603 р. під час поділу латифундій князя К. Острозького. У цьому документі є відомості принаймні про 190 ремісників п'ятдесяти спеціальностей. Згідно з цим переписом, найбільше в місті було шевців (25), кравців (21), римарів (14), гарбарів (11), ковалів, дуботовків (по 7), різників, котлярів, кушнірів, столярів (по 6), сідлярів, мулярів, слюсарів (по 5). Цей документ засвідчив зростання чисельності ремісничого людю Острога порівняно з попередніми роками. Далеко не повними видаються інвентарні описи Острога 1620 та 1622 рр. Ревізія 1620 р. дає відомості лише про 32 ремісників шістнадцяти спеціальностей, що, очевидно, не зовсім узгоджується з дійсністю. Картину, подібну до попередньої, дає інвентар 1622 р., у якому подано відомості про 74 ремісників двадцяти двох спеціальностей. Найповнішим щодо кількості ремісників в Острозі є так званий “юрамент”, тобто присяга, яку зробив у луцькому гродському суді острозький бурмистр Ониско Романович (1635 р.). У присязі йдеться про 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей. Згідно з переписом 1629 р. (так зване “подимне”), в Острозі було 1655 будинків, тобто число ремісничих сімей у місті мало б становити щонайменше третину. Маємо відомості про існування в Острозі ремісничих цехів. У 1624 р. їх було 16: ковалів,

кравців, пекарів, шевців, різників, кушнірів, римарів, шаповалів, теслярів, скрипкарів, гончарів, оліярів, сідлярів, малярів, золотарів. Однак не всі ремісники міста були охоплені цеховою організацією, про що маємо звістку під 1635 р.: у документі йдеться про двох кравців, “котрые не сут в цеху”. Займатися ремеслом багатьох міщан спонукала життєва необхідність. Це ілюструє документ 1576 р., в якому читаємо: “За Мащаківим мостом халупки убогие на болони мешкають. При халупках нічого не мають, ремеслом се живет”. Славився Острог виробництвом зброї, про що з пієтетом писав уже згадуваний С. Пекалід:

Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні

Панцири, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,

Луки криві та роги, розмаїті прикраси з металу.

В кожній господі у місті сагайдака знайти можеш,

Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів, з заліза

Зброю кують смертоносу: усюди палає Мульцібер...

Шляхта із задоволенням купувала в місті зброю для своїх потреб. У 1596 р. Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового зверхника Яна Паца такі речі “на войну до Литви”: 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичайних та один сагайдак зі стрілами, “оправный сребром”, а також дещо з одягу. Зброю вивозили з Острога до інших міст, зокрема до Любліна.

Острог був осередком друкар-

ства, а тому, окрім друкарні, в місті з кінця XVI ст. діяла папірня. Під 1603 р. згадується будинок паперового майстра Войцеха. Під містом, у пушках, виробляли попіл. Доволі прибутковим для міщан було рибальство. Острозький війт Павло Новоселецький орендував у І. Чаплича-Шпановського (1593) два стави на чотиримісячний термін; прибуток мав становити 100 %. Острозькі міщани орендували стави в інших містах. Прокіп Жданович і Василь Нула взяли в оренду два стави у м. Мильську (1645). Степан Гаврилович Молочко разом із заславським євреєм Ахелієм Іллічем орендували в литовського підстоля Андрія Ходкевича став під м. Муравицею для вилову риби (1575).

Острожани вкладали свої капітали в оренду мит. У цьому, зокрема, робив успіхи Сергій Скрага. У 1583 р. він орендував митну комору в с. Литва (Луцький повіт) у луцького єврея Галела Ізаковича за 500 кіп грошів литовських, будучи при тому орендарем київських мит.

Значними коштами диспонували острозькі євреї. У документах вони фігурують як орендарі млинів, корчем і шинків. Острозькі євреї Зелман і Борох орендували на три роки у князя Яхима Корецького с. Черницю “зо всима пожитками” (1598). У тому ж таки році в їх руках в оренді опинилося м. Ярунь. Виступають євреї і лихварями. Яцько Давидович і Фраїм Докторович позичили 6 000 злотих шляхтичу Гаврилові Гойському (1593). Гершин Афраїлович та Яцько Давидович стали кредиторами шляхтича Боровецького

(1603), а боржником єврея Абрама Бубки зробився князь С. Корецький, який позичив у нього 1 500 злотих (1615).

Острог був великим торговим осередком тогочасної України. Через місто проходило кілька важливих торговельних шляхів. Один із них ішов у північно-західному напрямку. Виходячи з Острога, цей шлях проходив через Жорновно, Рівне, Білів, Олику (варіант: через Хорлуп), Крупу, Луцьк, Торчин, Турійськ, Миляновичі і далі – через Мацеїв та Любомль на Люблін. Інше відгалуження цієї дороги йшло від Торчина на Володимир, а з нього одним рукавом через Городло до Любліна, іншим через Хотячин і Черників на Грубешів і до Замостя. Цей шлях мав продовження, але у зворотному, південно-східному напрямку. Одна його гілка виходила з Острога, йдучи на Заслав, Полонне, Любартів, на Хмельник у межі Подільського воєводства. Друга гілка, виходячи з Острога, пролягала через Заслав, Гриців, Старий Костянтинів і далі – через Поділля на Білу Церкву (варіант: із Заслава на Полонне, Романів). Третя гілка шляху на південь, виходячи з Острога, йшла через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів і далі на Чорний Острів у межі Подільського воєводства. Ще одна дорога з Острога виходила на південь, йдучи через Сураж, Шумськ, Кременець і Вишнівець на Зборів та Тернопіль у межі Руського воєводства, далі – на Кам'янець-Подільський.

Згідно з королівським привілеєм в Острозі відбувалося два торги

на тиждень: у п'ятницю і в неділю (1527). Проводились у місті і ярмарки. Було їх три: на день св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (1 жовтня) та св. Миколая (6 грудня). І хоча в привілеї йшлося про вільний приїзд і від'їзд купців з ярмарків, траплялись випадки насилля. Так було у 1542 р., коли шість підданих князя Кузьми Івановича Заславського в часі ярмарку були схоплені та посажені до в'язниці.

В Острозі щонайраніше з початку XVI ст. функціонувала митниця, яку зазвичай здавали в оренду. Королівський привілей (1589 р.) звільняв острозьких міщан від оплати мита на території всієї держави, хоч інколи ці привілеї порушувалися. З початку XVI ст. (1508 р.) міщан Острога було звільнено від оплати податку “воловщини”.

Про кількість торгового люду важко робити висновки, бо поборові реєстри другої половини XVI ст. дають, мабуть, занижені дані. Так, згідно з поборовими реєстрами 1576 та 1577 рр., у місті налічувалося 19 торговців, реєстри 1579 та 1583 рр. називають цифру 32.

Для шляхти острозькі ринки були місцем збуту продукції з її фільварків. Так, Микола Сенюта послав дев'ятьох осіб дворової челяді до Острога “...на продаж пшона мерок осмьнадцат, а овса мерок осмьнадцат меры крямянецкое” (1603). На острозький ринок вчашали луцькі купці, які везли туди найрізноманітніші товари. Прикладом цього є приїзд до Острога на червневий ярмарок луцького купця Дахна Горайновича, який привіз широкий асортимент

товарів: оксамит, шовк барвистий та чорний, мухояр, бакгазка блакитна і чорна, бархат різних гатунків, полотно коленське тонке, середнє та ткацьке, пряжу, пояси золотоголові та оксамитові, шапки, магерки, сап'ян жовтий, опанчі, фарби, кіновар, папір, ладан, лавровий лист, імбир, шафран, перець, кмин, різноманітні ножі, кінську зброю, селітру, олово, цинк, цвяхи, голки, шпильки, дзвінки, наперсники, замки, сталь та залізо, струни, шнурки і, як записано, “иншии речи дробный”. Крім того, в купця було по два фунти золота та срібла. Документи фіксують функціонування поруч з іншими місцевими ще й острозької міри.

Відвідували острозькі ринки й купці з далеких країн. Є згадка (1563) про приїзд до Острога на ярмарок турецького купця з Кафи Тімера Гречанина. Під 1631 р. є згадка про те, що купці з Гданська закупили в Острозі партію зерна, яку везли через Львів. У Львові (1622) вів торгівлю острозький купець Бальтазар Гей. Найчастіше острозькі купці відвідували сусідній луцький ярмарок. З острозьких пуш на захід вивозили попіл. За контрактом, укладеним між Яном Балманом та Іоною Борзобогатим-Красенським, останній зобов'язувався доставити до берега р. Вепр 200 лаштів попелу (1573). Острозькі міщани на чолі зі Степаном Молочком підписали контракт на доставку 40 бочок риби луцькому єврею Аврамові Песаховичу (1579). Тісними були торговельні контакти між Острогом та Люблінном. Часто бував у Любліні острозький купець Іван Плєскач, який возив

туди “сагайдаки, седла кошовные, сабли острозское работы” (1565). З подібним товаром їздили до Любліна Кирило Ісаєвич та Михайло Петрович (1613). Традиційним товаром, який постачали до Любліна, були лій та віск. З Любліна привозили різноманітні тканини, коштовності, метал. Інколи польські купці доручали довіз своїх товарів до Острога місцевим купцям. Так було у 1646 р., коли острозький купець Петро Шанць супроводжував з Любліна до Острога два вози товарів замойського купця Якуба Берні. Маємо досить підстав твердити, що Острог в часи існування Академії був важливим економічним осередком Волині й тогочасної України. Поступальний економічний розвиток міста став базою для перетворення його й у великий культурно-просвітницький осередок України.

Джерела:

Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Укл. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Укл. В. Атаманенко. – Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004.

Література:

Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения, 1981. – Москва, 1985. – С. 52–53; Ковальський П. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. трудов. Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. С. 113–137; Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998; Заяць А. Є. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження

і матеріали. Вип. 1. Львів, 1995. С. 32–36; Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. – К., 2003. – Вип. 3. С. 99–120; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1846. – Год III. Кн. 4. С. 137–142; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913.

Андрій Заяць

острозька академія в історіографічній традиції

Історію ОА вперше всебічно почав вивчати відомий український вчений XIX ст., перший ректор університету св. Володимира у Києві *М. Максимович*. Про *Острозьку друкарню* та її продукцію йде мова в його “Книжной старине южнорусской” (Временник Имп. Московського об-ва истории и древностей российских. – 1849. – Кн. 2, 1-4. – Ч. 1-3; 1850. – Кн. 2). У 1866 р. *М. Максимович* опублікував свої “Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой” (Киевские епархиальные ведомости, № 3,4,6,7,9,10), де вперше стисло виклав історію ОА та друкарні, торкався й інших питань, дотично пов’язаних з ОА. З часу публікації “Листів” *М. Максимовича* розгорнулася дискусія про час утворення Острозької академії. Сам вчений відносив її появу до 1570-х років. У 1867 р. в статті “Две надгробные надписи конца XVI века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу Острожским” (Волынские епархиальные ведомости, 1875, № 22) російський історик Н. Петров на підставі епітафії князю Костянтину Івановичу

Острозькому визначив час заснування культурно-освітнього осередку в Острозі 1498 роком. У статті П. Лук’яновича “К вопросу об Острожской школе (XVI в.)” (Волынские епархиальные ведомости, 1881, № 23-27) аргументовано вказувалось на формування центру освіти і науки у волинському місті не Костянтином Івановичем, а *кн. В.-К. Острозьким*. Проте інші тези розвідки П. Лук’яновича – про час заснування ОА в 1554-1564 рр., початковий рівень цього закладу, трактування його як придворного гуртка – не знайшли підтримки пізніших дослідників ОА. Окремі свідчення, що стосуються ОА, з середини XIX ст. з’являлись в краєзнавчій літературі. Першим такого типу дослідженням була стаття “Описание города Острога” (“Чтения Императорского Общества истории и древностей Российских”. – 1847. – Кн.4) волинського краєзнавця *А. Перлиштейна*. Базовою історичною інформацією про ОА, Острозький науково-видавничий гурток та друкарню забезпечувала читачів книга польського краєзнавця, жителя Острога *С.Кардашевича* “Dzieje dawniejsze miasta Ostroga” (“Давня історія міста Острога”), надрукована вже після смерті автора в 1913. Правда, інформація, що наводилася

в цьому виданні, не завжди була адекватно інтерпретована. С. Кардашевич, зокрема, датував виникнення ОА кінцем XVI ст., відзначав внесок кн. В.-К. Острозького у справу утворення і функціонування ОА, подав відомості про локалізацію приміщень ОА, пов'язував припинення існування ОА з початком “розбоїв козацьких” у 1648 році. У другій половині XIX – на початку XX ст. було опубліковано майже всі твори острозьких діячів – учасників літературної полеміки, пов'язаної з релігійним протистоянням кінця XVI – початку XVII ст., вийшли біографічні нариси про окремих представників Острозького культурно-освітнього осередку. Проблеми його розвитку обговорювались в монографіях, дотичних до проблематики історії ОА, російських істориків С. Голубєва, А. Архангельского, В. Завітневича. Наукові зацікавлення культурницькою діяльністю князя В.-К. Острозького, письменників, філософів, теологів, вчених, об'єднаних навколо ОА (насамперед, І. Вишенського), знайшли відображення у низці праць, що побачили світ у 1880- на поч. 1900-х рр., І. Франка. Свого роду підсумком попередніх студій з історії ОА, виконаним на основі використання відомих на той час джерел, врахування і критичного ставлення до попередньої історіографічної традиції, стало ґрунтовне узагальнююче дослідження К. Харламповича (“Острожская православная школа (Историко-критический очерк. Киевская старина, 1897. – Май-Июнь), опубліковане через рік як один з під-

розділів його фундаментальної монографії “Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви” (Казань, 1898). К. Харлампович вважав, що однією з основних причин організації ОА була потреба Острозької друкарні у підготовці людей “зі знанням мов і православними переконаннями”. Полемізуючи з П. Лук'яновичем, історик вважав, що ОА почала діяти “не раніше 1576-1580 рр.”. Він зараховував її до навчальних закладів середнього типу. К. Харлампович припускав, що ОА зазнала впливу аналогічних грецьких освітніх установ, оскільки її першими викладачами і керівниками були “грецькі дидакалі”. Що стосується католицьких і протестантських шкіл, то їхній вплив позначився не з самого початку, коли в діяльності ОА велику роль відігравали греки, а згодом, коли кн. В.-К. Острозький став більш лояльним до західних просвітницьких ідей, які йшли з католицького і реформаційного табору. Але, як зауважував історик, вплив іноземних педагогів міг виявитись лише в розширенні навчальної програми на користь світських наук, а “внутрішнього ладу, православного духу і спрямування училища він не торкнувся”. Найвищий розквіт ОА, як гадав К. Харлампович, припав на кінець 1580-х рр. У 1590-і рр. діяльність школи пішла на спад через нестачу наукових сил і засобів. Припинила ж своє існування ОА в 1624 році.

Вчений припускав, що тоді приміщення цього закладу були віддані єзуїтській колегії, заснованій *Анною-Алоїзою Ходкевич*. Друкарня, на його думку, існувала до 1640 року. *К. Харлампович* високо оцінював діяльність *кн. В.-К. Острозького* як фундатора освітнього осередку в Острозі, зокрема, спростовував думку *П. Куліша* про релігійну безпринципність князя, його бажання сподобатись усім – і католикам, і протестантам, і православним. Дослідник вважав контакти князя з представниками різних конфесій виявом його віротерпимості. Крім загальних питань, пов'язаних з функціонуванням ОА, у своїх працях *К. Харлампович* проаналізував літературну спадщину найбільш відомих діячів острозького науково-видавничого гуртка. Загальний нарис історії ОА та погляди на її чільних діячів викладено в синтетичних студіях *М. Грушевського* – “Історія України-Руси” (Київ, Львів, 1907. – Т. 6), “Культурно-національний на Україні в XVI-XVII в.” (Київ, 1912), “Історія української літератури” (Київ, 1927. – Т. 5; Київ, 1995. – Т. 6). “Острозький епізод в історії духовного життя XVI століття” видатний вчений вважав “недовговічним” та “ефемерним”. Пояснення цього він знаходив в особистих прикметах *кн. В.-К. Острозького* як фундатора острозького науково-освітнього осередку. На думку *М. Грушевського*, князь був типовим представником українського магнатства XVI ст., для якого приватні інтереси стояли вище від публічних. Але навіть і в приватних справах *кн. В.-К. Ост-*

розький, як вважав історик, “не показував енергії, рішучості, ініціативи”. Така його вада виявилась навіть у тій царині, де він зробив найбільше – культурно-релігійній. До певної “дріб'язковості і слабкості характеру”, “вродженого індиферентизму” прилучались тісні зв'язки *кн. В.-К. Острозького* з польською і литовською аристократією та культурою, що ще більше унеможливлювало якусь тверду і послідовну його позицію в питаннях культурно-національної політики. Все це, за *М. Грушевським*, наклало відбиток на діяльність князя з організації друкарні і школи в Острозі. Поряд з тим, саме заснування ОА, як вважав історик, перебувало в тісному зв'язку з потребою видання слов'янської Біблії, організації друкарні і зосередженням в Острозі освічених, “книжних” людей для літературної і видавничої діяльності. На думку *М. Грушевського*, ОА була відкрита в 1570-х роках. Історик, напевно, не мав чіткої позиції з приводу питання про тип цього навчального закладу. Хоча і називав його “першою школою вищого типу на Україні”, але при цьому й зазначав, що її фундатори і провідники лише “хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу”, але це не вдалося, тому що постійно бракувало наукових сил. І тут *М. Грушевський* дорікав *кн. В.-К. Острозькому*, який, на його погляд, при таких величезних засобах, якими володів, міг би “постягати найкращі наукові сили сучасної Європи”. Крім того, певну роль тут відіграло небажання князя вводити “неправовірні елементи в

школу”. Очевидно, історик відводив ОА місце десь посередині між “старою школою, яка не сягала понад науку русько-слов’янського читання і письма”, і школою вищого типу. Незважаючи на недоліки в діяльності ОА, зумовлені, за М. Грушевським, вищезгаданими суб’єктивними чинниками, цей навчальний заклад відіграв важливу роль у культурно-національному русі кінця XVI – початку XVII століття. Насамперед, ОА “своїм живим прикладом збила гадки, мовби при православній вірі неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука”. По-друге, ОА, як припускав М. Грушевський, була певним взірцем для організації подібних навчальних закладів в інших містах України. Нарешті, головною заслугою ОА дослідник вважав її літературну продукцію. Поглибленню вивчення видавничої діяльності острозького науково-видавничого гуртка сприяло святкування в УСРР в 1924 р. 350-річчя українського книгодрукування. Тоді вийшли ювілейний випуск часопису “Бібліологічні вісті” (1924. – Ч. 1-3) та збірник “Українська книга XVI-XVII-XVIII вв.” (Київ, 1924), в яких значне місце відведено книгодрукуванню в Острозі. Творчості відомих острозьких літераторів Дем’яна Наливайка та Василя Суразького присвячено докладні розвідки дослідників давньої української літератури В. Перетца “Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVII вв.” (Ленинград, 1926. – Вып. I) та К. Копержинського “Український письменник

XVI ст. Василь Суразький” (Науковий збірник [ВУАН] за рік 1926. – Київ, 1926) та “Лекции словенские Златоустого от бесед евангельских от иерея Наливайка выбранные” (Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Ленинград, 1928). У 1950-1960-і рр. в радянському літературознавстві посилювався інтерес (певним чином з ідеологічних причин – необхідності висвітлення “антикатолицької та антиуніатської боротьби”, поборювання “клерикалізму”) до пам’яток української полемічної літератури. Низка українських дослідників (насамперед, П. Загайко, Л. Махновець, Г. Коляда) розглядали твори українських письменників-полемістів, в т.ч. і діячів острозького осередку. Особливо плідно на цій ділянці працював П. Яременко, який опублікував у 1960-і рр. літературознавчі праці про Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Христофора Філарета. Поза межами СРСР дослідження з історії ОА фактично не проводилися. Лише в деяких узагальнюючих працях відомого українського громадського і церковного діяча, вченого І. Огієнка (митрополита Іларіона) розглядалися проблеми острозького культурно-освітнього центру – це, зокрема, “Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в.” (Львів, 1925), “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця” (Вінніпег, 1958). Хоча вони мають, швидше, науково-популярний, а не фаховий характер, однак тут висунуто деякі цікаві (про-

те, на жаль, не підкріплені документами) гіпотези щодо функціонування ОА. Помітне зростання дослідницького інтересу до історії ОА спостерігалось в 1970-1980-і рр. Це пов'язано, по-перше, з відзначенням в науковому світі 400-річчя початку українського книгодрукування (1974), 400-річчя заснування ОА (1978) і 400-річчя виходу в світ Острозької Біблії (1981). Важливим стимулом до активізації студій над минулим ОА стало введення до наукового обігу і джерелознавче опрацювання наприкінці 1960 – на поч. 1990-х рр. раніше невідомих джерел. Це, зокрема, острозькі букварі 1578 р. та 90-х рр. XVI ст., заповіт княжни Гальшки Острозької (1579) з фундацією на користь ОА, запис “На академію Острозьку” (прибл. після 1608), в якому міститься інформація про матеріальну базу ОА та її повсякденне життя. Важливу роль в розширенні джерельної бази досліджень з історії ОА відіграли опубліковані в к. 1960 – на поч. 1990-х рр. джерелознавчі, археографічні і книгознавчі студії українських дослідників Я. Ісаєвича, М. Ковальського, Я. Запаса, Н. Яковенко, Ю. Мицика, росіянина Є. Неміровського, німця Х. Грасгоффа, англійця Дж. І. Г. Сіммонсона, болгарина П. Атанасова. Однією з ключових тем, якою займалися дослідники української культури і освіти в 1970-1980-і рр., була видавнича і літературна діяльність, мистецька спадщина *Івана Федорова*, т.ч. “острозького” періоду його життя. Це пояснювалося, не в останню чергу, пріоритетністю для радян-

ської історіографії тематики російсько-українських історичних зв'язків. Найґрунтовніше дані питання висвітлено в монографіях Я. Ісаєвича “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні (2-е вид., Львів, 1983), “Літературна спадщина Івана Федорова (Львів, 1989), Я. Запаса “Мистецька спадщина Івана Федорова” (Львів, 1974), Є. Неміровського “Іван Федоров (около 1510-1583)” (Москва, 1985). Вичерпний аналіз острозьких друків “післяфедорівського” періоду здійснено Я. Ісаєвичем у праці “Преемники первопечатника” (Москва, 1981). З кінця 1970-х рр. починається дослідження філософських поглядів острозьких вчених, полемістів (дослідження А. Пашука, І. Паславського, Я. Стратій). Якісно нова історіографічна ситуація, що витворювалася з кінця 1980-х рр. і остаточно сформувалася після здобуття Україною незалежності, дала новий поштовх для студіювання минулого ОА, на яке тепер не накладалися обов'язкові для радянських часів ідеологічні мотиви і штампи. До певної міри чинником пожвавлення (хоча й не такого, як, можливо, слід було очікувати) інтересу до історії ОА стала підготовка до святкування 900-річчя Острога, розгортання краєзнавчої роботи в місті під егідою науково-краєзнавчого товариства “Спадщина” і відновлення в місті у 1994 р. вищого навчального закладу. Проблематика історії ОА стає однією з головних в доповідях і опублікованих матеріалах щорічних історико-краєзнавчих конференцій, які відбувались під гаслом “Острог

на порозі 900-річчя” впродовж 1990-х років в м. Острозі. Вона ж розглянута у виданнях довідкового і енциклопедичного характеру, підготовлених науковцями Національного університету “Острозька академія” – “Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання” (Острог, 1997) та “Острозькі просвітники XVI-XX ст.” (Острог, 2000), на сторінках монографії М. Ковальського “Етюди з історії Острога: нариси” (Острог, 1998). Значне місце питання історії освітнього закладу в Острозі посідає в публікаціях видання *“Острозька давнина”* (Львів, 1995). В останні роки здобула свій вияв і розробка деяких спеціальних питань. Зокрема, в працях Я. Ісаєвича та Я. Стратій досліджується ідейно-духовний контекст функціонування ОА та загальнокультурно-освітнього осередку в місті. Відповідно до висновків останньої, в Острозькому центрі “сфокусувався цілісний процес розвитку тогочасної думки на Україні”, оскільки тут, “незважаючи на переважну увагу до обґрунтування православного вчення [...], розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї”, тут “вперше відбулося перехрещення давньоукраїнських, візантійських і західноєвропейських традицій, незважаючи на взаємну упередженість їх представників і неминучу між ними конфронтацію за тих соціально-політичних умов” (Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // *Острозька давнина*.

Дослідження і матеріали – Львів, 1995. – С. 96). Я. Ісаєвич вперше звернув увагу на своєрідну інтерпретацію в ОА гуманістичної за своєю природою концепції “тримовного лицю” (тобто гебрайсько-греко-латинського), коли відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України іврит було замінено церковнослов’янською мовою. Саме заснування ОА, на думку вченого, “засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу – усвідомленого прагнення поєднати слов’яно-грецьку спадщину з досягненнями “латинськими”, тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи”. Мову викладання, в т.ч. й в ОА, слід розуміти, як “культурний код, як систему цінностей і символів, властиву кожній з трьох культурних традицій” (статті “Greek Culture in the Ukraine. 1550-1650” в зб. “Modern Greek Studies Yearbook” (Minneapolis, 1990. – Vol. 6), “Lycaeu trilingue”: концепція тримовної школи у Європі в XVI ст.” в зб. “Острозька давнина”). У 1990-і рр. українським дослідником І. Мицьком опубліковано синтетичні праці про ОА, в яких враховано найновіші досягнення історичної думки та виявлені автором численні джерельні матеріали. Це біобібліографічний довідник “Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636)” (Київ, 1990), який став частиною монографії “Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636)” (Київ, 1990), стаття під такою ж назвою у зб. “Острозька давнина” (Львів, 1995). У працях І.

Мицька аргументовано час заснування і час припинення діяльності закладу – відповідно 1576 і 1636 рр., визначено періоди його функціонування (перший період – 1576-1586 рр. другий – час найвищого розквіту ОА – 1587 – поч. 1620-х рр., третій – 1621-1636 рр. – час занепаду академії). Заснування ОА вчений пов’язує з об’єктивною потребою тогочасної української еліти у більш високому освітньо-культурному рівні, ніж той, який давала традиційна для України “долюблінської” доби система освіти, зацікавленістю особисто князя *кн. В.-К. Острозького* в організації школи, що мотивувалося як згаданими вище загальнокультурними потребами, так і прагненням князя відігравати роль лідера православної опозиції у Речі Посполитій. І. Мицько висловив своє бачення проблеми рівня ОА – він вважає його “першою школою вищого типу в православному регіоні Європи”. Але, з іншого боку, “фактично [...] вона була середньою школою, хоч в окремі періоди, коли залучалися висококваліфіковані спеціалісти, могли впроваджуватись окремі курси академічного рівня”. Унікальність ОА І. Мицько вбачає у виробленні тут типу національного вищого навчального закладу православного спрямування, який поєднав в собі “українсько-візантійські традиції та певні досягнення європейської педагогіки і науки”, у подоланні в Острозі монополії церкви в українській освіті – створенні “вперше в Україні світської публічної школи”, залученні до співпраці в Острозькому

культурно-освітньому центрі “діячів різних конфесій, ідеологічних і політичних орієнтацій”. На думку історика, “порівняно високий інтелектуальний рівень академії втримувався насамперед завдяки співпраці з нею іноземних діячів та посиленню міжнародних контактів”, адже “в жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI-XVII ст. не перебувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан”. В Острозі з другої половини 1590-х рр. завдяки об’єднанню блискучих інтелектуальних сил України та з-поза її меж “сформувалася перша наукова установа України (філологічного профілю), поставило найпотужніше тогочасне українське видавництво”. Занепад ОА, як гадає І. Мицько, був “прямим наслідком діяльності єзуїтів”, які “мали на меті знищити впливовий український антикатолицький осередок”. Значення ОА історик вбачає у виробленні в Острозі системи шкільництва, яка згодом була перенесена в інші навчальні заклади України, Молдавії, Росії, у підготовці значної частини тогочасних інтелектуалів України та Білорусі, у протидії колонізаторському впливові на молодь католицько-єзуїтських навчальних установ, у внеску у становлення вітчизняного мовознавства як науки, у поглибленні міжнародного культурного спілкування України. Таким чином, за понад сто п’ятдесят років дослідження минулого ОА відтворено головні аспекти її функціонування. Поза тим, в історії першого освітнього закладу ви-

щого типу у Східній Європі все ще залишається більше прогалин і “білих плям”, ніж достеменно відомих фактів. Передусім, бракує відомостей про інституційну, дидактичну, наукову, кадрову площину діяльності ОА. Така ситуація, коли значний масив знань про ОА є гіпотетичним, пояснюється відносною бідністю джерельної бази. Тому подальше серйозне просування в студіюванні історії цього освітнього центру неможливе без пошуків архівної евристики і залучення нової історичної інформації.

Джс: Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6; Грушевський. Культ.-нац. рух.; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. – Київ, 1972. – С. 53-58, 111 та ін.; Ісаєвич Я. Д. История книгопечатания на Украине и его роль в мецлавянских культурных связях (XVI – первая половина XVII в.): Автореф. дис.... д-ра ист. наук. – Москва, 1977. – С. 18, 19, 21-23; Ісаєвич Я. Д. Острозская типография и ее роль в мецлавянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ. 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 68-108; 2-е вид., перероб., допов. – Львів, 1983. – С. 66-106; Ісаєвич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 6-20; Ісаєвич Я. Д. Місцями Івана Федорова на Україні. – Путівник. – Львів, 1982 (співавт. М. Б. Видащенко, І. Я. Мацюк). – С. 46-67 (укр. мова), 100-122 (рос. мова); Ісаєвич Я. Д. Острозький Буквар Івана Федорова // Україна. – 1968. – № 9. – С. 8-9; рос. переклад цієї статті – див.: Книга. – Москва, 1968. – Сб. 16. – С. 237-238; Ісаєвич Я. “Lysaeum trilinguae”: концепція тримовної школи в Європі в XVI ст. // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ,

релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 308 – 318; Ісаєвич Я. Books and book printing in Ukraine in the sixteens and the first half of the seventeenth centuries // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 214 – 240; Ісаєвич Я. Cultural relations between Belarusians, Rusians, and Ukrainians (late sixteenth through early eighteenth centuries) // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 198 – 213; Максимович М. Два письма князя Острожского // Киевлянин. – 1841. – Кн. 2. – С. 298-301; Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой Михаила Максимовича // Киев. епарх. ведомости. – 1866. – № 3, 4, 6, 7, 9, 10 (є окреме видання. – К., 1866); Максимович М. Автобіографія // КС. – 1904. – Т. 86. – С. 322-356; Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ... Вибр. українознавчі твори. – Київ, 1994. – С. 388-404; Максимович М. А. Собр. соч. – Київ, 1876. – Т. 1; – Київ, 1877. – Т. 2; – 1880. – Т. 3; Мицько. Острозька... академія; Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-е вид. – Вінніпег, 1983); Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958; Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українськiм народнiм ун-ті. – Київ, 1991 (1-ше вид. – Київ, 1918); Огієнко І. Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – Київ, 1993. – Т. 1-2 (передрук. з вид. Прага, 1942. – Т. 1-2); 1955; Острозька давнина. – Львів, 1995; Перлштейн І; Перлштейн П; Франко І. Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку // Франко І. Зібр. тв. у 50-ти т. – Київ, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 583-588; Франко І. Іван Вишенський і його твори // Там само. – Київ, 1981.

– Т. 30. – С. 7-211; Франко І. Причинки до студій над Острозькою біблією // Там само. – Київ, 1982. – Т. 37. – С. 388-404; Франко І. Сучасні досліді над святим письмом // Там само. – Київ, 1983. – Т. 38. – С. 493-495; Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535-1540 // Там само. – Київ, 1983. – Т. 39. – С. 144-160 (Рец. на кн.:) Описание документов архива западно-русских митрополитов // Там само. – Київ, 1986. – Т. 47. – С. 158-167; Харлампович К. Острожская православная школа (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; Июнь. – С. 363-388; Харлампович К. Западнорусские... школы; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyaly do historyi Wołynia. / Z przedmową A. Jabłonskiego oraz życiorysem autora przez H. Mościckiego. – Warszawa; Kraków, 1913.

Віталій Яремчук

острозька академія: **основні етапи розвитку**

Відсутність документів не дає змоги встановити точну дату заснування ОА й чітко прослідкувати етапи її становлення та розвитку. Перша згадка про неї з'являється в *Азбуці (Букварі)*, яка була надрукована *Іваном Федоровим* 15 червня 1578 року. На титульному аркуші читаємо, що *кн. В.-К. Острозький* з Божого повеління влаштував будинок для справи друкування книг, а також дім дітям для навчання в Острозі. При цьому князь вибрав мужів, що знаються в божественному писанні, володіють грецькою, латинською й руською мовами та приставив їх до “дитячого училища” (Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 111). Інформація, подана в *Азбуці* 1578 р., має неоднозначне трактування. Так, польський дослідник Т. Кемпа, звертаючи увагу, що дане видання було призначене для початкової школи і в ньому ведеться мова про “дитяче училище”, вважав, що в той час в Острозі школи вищого типу ще не існувало. Вона з'явилася пізніше в результаті підбору *кн. В.-К. Острозьким* відповідних викладачів (Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608).

Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 101). Протилежної погляду дотримується І. Мицько, О. Дзюба, *М. Ковальський* та деякі інші українські дослідники. Вони вважають, що надана в *Азбуці* 1578 р. інформація дає підстави вести мову про існування в Острозі вищої школи. При цьому дана школа могла мати багатоступеневу структуру, починаючи від школи початкової й закінчуючи вищою (Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987. – С. 59; Мицько. Острозька... академія. – С. 28). Вказана інформація про училище, що містилося в *Азбуці* 1578 р. (хай і непрямо), все-таки дає підстави говорити про існування в тогочасному Острозі школи підвищеного типу. Так з неї випливає, що дана школа існувала в комплексі з друкарнею. Подібний комплекс передбачав не лише функціонування початкової освіти, а й середньої і навіть вищої. Викладачі школи редагували й готували до друку певні видання. Водночас друкарня видавала необхідні для навчання книги, в т.ч. й азбуки. Також у *Азбуці* 1578 р. однозначно вказано, що *кн. В.-К. Острозький* вибрав мужів, які знали

на божественному писанні, володіли грецькою, латинською та руською мовами і приставив їх викладати в школі. “Мужі, що знаються в божественному писанні” – це богослови, котрі володіли класичними мовами (грецькою й латинською), а також руською. Ці люди, приставлені до “дитячого училища”, в тогочасних умовах могли забезпечувати освіту вищого типу. Аналіз текстів *Острозької Біблії* дає підстави допустити, що не лише вчителі, а й учні згадуваної школи в Острозі були залучені до перекладу біблійних текстів. А це теж свідчить про існування в ній якщо не повністю сформованої системи вищого навчання, то принаймні певних її елементів. Про те, що в кінці 70-х рр. XVI ст. школу в Острозі вважали не просто початковим, а вищим навчальним закладом, свідчить заповіт княгині *Гальшки Острозької* від 16 березня 1579 року. Цей важливий для історії ОА документ був введений у науковий обіг Н. Яковенко. Саме в ньому даний навчальний заклад був названий академією. У заповіті сказано, що шість тисяч грошів литовських вона віддає на шпиталь і академію Острозьку, а також на монастир святого Спаса біля Луцька (Заповіт княгині Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // *Острозька данина: дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111). Видання *Азбуки* 1578 р., де згадується училище в Острозі як функціонуючий навчальний заклад, і заповіт *Гальшки Острозької*, в якому він іменується академією, дає підстави вва-

жати, що остання уже проіснувала певний час. Дослідники, здебільшого, відносили заснування ОА до другої половини 70-х чи початку 80-х рр. XVI століття. Я.Ісаєвич, виходячи з того, що для організації школи, яка існувала в комплексі з друкарнею, потрібно було рік-півтора, відносить створення цих інституцій до 1576 чи 1577 року. І.Мицько вважає ймовірною датою заснування ОА – кінець 1576 року. Так, лише в листопаді *кн. В.-К. Острозький* отримав від короля Стефана Баторія привілей, за яким Острог ставав його спадковим володінням. Лише з того часу князь міг зайнятися організацією школи в Острозі. Далі цей автор посилається на заповіт православно-го шляхтича Василя Загоровського, в якому той пропонує своїх дітей віддати навчатися в єзуїтську колегію у Вільнюсі. Як відомо, В. Загоровський потрапив у татарський полон навесні 1576 року. Будучи ревнителем православ'я, за логікою І. Мицька, він мав би віддати своїх дітей навчатися до православної вищої школи. Але такої, очевидно, не існувало в той час. Отже, весною 1576 р. ОА ще не почала функціонувати. Й, нарешті, І. Мицько посилається на трактат єзуїтського ідеолога *Петра Скарги* “Про єдність церкви Божої”, який був виданий у лютому 1577 року. У ньому автор спеціально наголошує, що в світі не існувало жодної академії й колегії, де би теологія, філософія та “вільні науки” вивчалися іншими мовами, окрім латинської й грецької. “Створюється враження, – ніби П. Скарга відряджує когось від заснування

саме такого навчального закладу. Ці слова поряд з присвятою книги В.-К. Острозького, на нашу думку, вказують якраз на Острозьку академію, де велика увага приділялася вивченню старослов'янської мови і православним культурним традиціям” (Мицько. Острозька... академія. – С. 28-29). Додатковим аргументом на користь того, що заснування ОА відноситься орієнтовно до 1576 р., є й те, що в березні 1575 р. управителем *Дерманського монастиря* кн. В.-К. Острозький призначив Івана Федоровича (Федорова). Судячи з усього, вже тоді князь почав виношувати план створення своєрідного культурного комплексу, де б поєднувалися друкарня, гурток вчених-богословів, які б готували до друку відповідні книги, а також школа, де вони викладали. З метою організації друкарні і був запрошений Іван Федорович, якому надавався в управління багатий *Дерманський монастир*. Тоді почалася здійснюватися робота над виданням *Острозької Біблії*, підготовка якої потребувала багаторічної роботи. Тому вже в 1575 чи 1576 рр. виник гурток вчених-богословів, які працювали над підготовкою до друку *Острозької Біблії*. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів, можливо, коректури листків видань. Правдоподібно, що початкова робота щодо організації такого центру здійснювалася за межами Острога. Місцями для такої роботи могли виступати *Дерманський монастир* або

Дубно, де до 1576 р. в основному перебував кн. В.-К. Острозький. Коли ж Острог став його володінням, робота щодо організації друкарні, гуртка вчених-богословів і школи вищого типу була завершена в цьому місті. Окрім коштів, переказаних на академію Г. Острозькою, фундаментом цього навчального закладу виступив кн. В.-К. Острозький. У лютому 1585 р. кн. В.-К. Острозький створив постійний фондуш, переказавши на потреби школи, а також церкву св.Трійці та шпиталь доходи від міста Сураж і сіл Старий Сураж, Турова, Онишківці, Ходаки, Зіньки, Ізерне й Тетерівка, що входили до Суразької волості. Пізніше окремим актом, який не зберігся, частина прибутків від Суразької волості перейшла на утримання ОА. У “*Острозькому літописці*”, де є згадка про смерть кн. В.-К. Острозького, сказано, що він “на шпиталь і на школи місто надав Сурож з селами”. Починаючи з 80-х рр. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу мають місце в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що “деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, в яких підтримується схизма” (Поссевіно А. Исторические сочинения о России XVI в. – Москва, 1983. – С. 39). Тобто в даному випадку однозначно вказувалося, що в Острозі існувала школа, яка готувала ревних прихильників православ'я (до того ж, судячи з усього, достатньо кваліфікованих). Згадуючи на-

вчальний заклад у Острозі, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – також колегіумом, ліцеєм і гімназією. Термін “грецький колегіум” фігурує в листуванні Альберто Болоньєтті, який був папським нунцієм у Польщі в 1581-1584 роках. Останній, судячи з неї, в 1583 р. здійснив ряд кроків, щоб зробити *кн. В.-К. Острозького* прихильником унії, а засновану ним школу в Острозі перетворити в навчальний заклад католицького типу. При цьому намагався використати сина князя *Януша Острозького*, який прийняв католицизм, і *Діонісія Раллі (Палеолога)*, котрий у той час був наближений до *кн. В.-К. Острозького* і виступав його радником у релігійних питаннях. У листі від 21 березня 1583 року А. Болоньєтті до *Я. Острозького* говориться, що “для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі, потрібні будуть грецькі священики, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді. І в цій справі я міг би найбільше допомогти, якщо прислав їх або з грецького колегіуму, що знаходиться в Римі, або з іншого міста Італії (оскільки в цьому королівстві нелегко можна їх відшукати). Я ж за цю справу візьмусь з найбільшою охотою, якщо б тільки найславніший пан, князь Костянтин, батько вашої світлості, повідомив мене письмово про своє бажання щодо цієї справи. Якщо він це зробить, то я докладу зусиль і мене не треба

просити про старання і завзятість у цій справі” (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 78). Із цього листа бачимо, що в Польщі добре знали про існування православної школи в Острозі. А. Болоньєтті називає її “великим колегіумом”, говорить, що вона споруджується з “королівським розмахом”. Тобто в його очах це був дійсно грандіозний проект. Тому він звертає прискіпливу увагу на цей навчальний заклад і пропонує свої послуги, зокрема, висловлює намір прислати до Острога “грецьких священиків” з Італії. У даному випадку варто враховувати те, що в Римі майже паралельно з заснуванням ОА, в 1576 р. була створена Грецька колегія імені св.Афанасія. Вона мала на меті підготовку прокатолицьки налаштованих священнослужителів східного обряду для православних земель. Тому А.Болоньєтті сподівався, що йому вдасться з допомогою її вихованців насадити в Острозі католицизм. Папський нунцій хотів провести переговори щодо цих питань з *кн. В.-К. Острозьким* під час його участі в сеймових засіданнях влітку 1583 року. У доповідній записці А. Болоньєтті кардиналові Комо від 11 червня 1583 року той повідомляє, що *кн. В.-К. Острозького* прибув разом зі своїми синами, Янушем та Костянтином, до Кракова на сейм. Далі папський нунцій пише, що в нього буде нагода досягнути позитивної домовленості щодо відправлення добрих католицьких

священиків до “грецького колегіума” в Острозі. У листі А.Болоньєтті до того ж кардинала Комо від 25 червня 1583 року оповідається, що 16 червня він мав довгу розмову із *Я. Острозьким* щодо відрядження священиків і викладачів у новий колегіум, який створюється в Острозі. Януш сказав, що в цій справі говорив з батьком і зрозумів, що той був проти цього. Натомість, секретар *Я. Острозького*, Христофор Казимирський, твердив протилежне. Мовляв, *кн. В.-К. Острозькому* було б приємно запросити вчителів із Риму. Тому він буде добиватися, щоб глава князівської родини *Острозьких* звернувся із листом до Римського папи, в якому б просив отримати від його святості цих викладачів. А.Болоньєтті вважає, що це цілком реальна справа, оскільки *кн. В.-К. Острозький* виявляв до нього прихильність, а також до Римського папи. Нунцій спеціально звертає увагу на важливість цієї справи, вважає, що “якби отримати в свої руки за посередництва надійних католиків цей колегіум, то це дало б можливість розсівати насіння найважливіших справ на цих землях” (Боротьба. – С. 83-84). *Кн. В.-К. Острозький*, у свою чергу, ведучи листування з Римським папою Григорієм XIII, у листі від 8 липня 1583 року звертався з проханням, щоб до Острога прислали із Риму вчених богословів: “людей грецьких тієї ж [грецької] віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали грецькі книжки на слов'янську, а якщо це можливо, то й на латинську мову” (Боротьба. – С.

94). Також у листі папського нунція А. Болоньєтті до кардинала Комо від 6-8 липня 1583 року повідомляється, ніби князь *кн. В.-К. Острозький* вважав, що йому для колегії потрібні духовні особи грецької національності, до того ж такі, що здатні перекладати з грецької мови на латинську, а також на слов'янську. Судячи з цих слів, князь прагнув зберегти православний характер заснованої ним академії. Щодо пропозиції А. Болоньєтті послати до Острога вчителів від єзуїтів та Краківського університету, то представники *кн. В.-К. Острозького* (його секретар та генеральний управитель) відповіли, що приїзд єзуїтів викличе підозру. При цьому вони не дали ніяких певних гарантій щодо їхнього забезпечення. Переговори *кн. В.-К. Острозького* з Римським папою та його представниками, що велися в 1583 р., закінчилися нічим. Як і слід було сподіватися, в Римі не знайшли вчених людей, котрі б могли перекладати з грецької на старослов'янську й латинську мови та забажали поїхати до Острога. Про це, власне, і повідомив Римський папа Григорій XIII *кн. В.-К. Острозькому* в своєму листі від 3 вересня 1583 року. І все ж є думка, ніби *кн. В.-К. Острозький* був не проти використати освітній потенціал Риму для своїх потреб. Г.Барич, спираючись на певні документи, вважає, що князь посилав своїх дворян навчатися у Грецькому колегіумі імені св.Афанасія (Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938. – S. 180.). Можливо, це мав на

увазі А. Болоньєтті, коли в одному зі своїх листів писав, що *Я. Острозький* говорив йому про підступних людей, які “прибувши до Риму, де вони, очевидно, видавали себе за завзятих католиків, заради тих вигод, на які вони розраховували, повернувшись потім до себе, проявили себе як найгірші вороги католицької церкви” (Боротьба. – С. 84). Об’єктивний аналіз документів, що стосуються переговорів *кн. В.-К. Острозького* та А. Болоньєтті, дає підстави вважати, що саме римо-католики виступили з ініціативою послати своїх вчителів до Острога. Вони мали у даному випадку конкретну мету: надати католицької спрямованості навчальному закладові, що вже існував у цьому місті і, схоже, активно розвивався. Вони розуміли, що Острог перетворюється в потужний оплот православ’я, і тому хотіли запобігти цьому. Зі свого боку, *кн. В.-К. Острозький* прекрасно знав ці плани і в міру своїх можливостей намагався їм протидіяти. Сумнівно, що *кн. В.-К. Острозький* у той час, на початку 80-х рр., мав великі проблеми із кадрами вчителів у своїй академії. Видання *Острозької Біблії*, яке було здійснене незадовго перед тим, свідчить, що йому вдалося зібрати вчених людей, які добре знали не лише старослов’янську, грецьку та латинську, а й інші мови. Також відомо, що в Острозі жили освічені греки, які знали латину. Ці люди й могли виступати вчителями. Тому потреби запрошувати вчителів із Риму не було. Зрештою самі католики визнали, що в Острозі уже в 80-х рр. був

сформований навчальний заклад підвищеного типу. Так, у 1587 р. секретар папського нунція в Польщі Горацій Спаноцці твердив, що *кн. В.-К. Острозькому* вдалося створити колегіум (Relacje nuncjuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864. – S. 460). Колегіумом називали Острозьку школу деякі інші католицькі автори. Наприклад, так його іменував у 1620 р. у своєму щоденнику ксьондз *Острозького фарного костелу* (Краківський воєводський архів. Відділ на Вавелі. Архів Сангушків. – № 1031. – С. 153). Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum) називав *Симон Пекалід* у поемі “*Про Острозьку війну*”, яка була видрукувана в Кракові в 1600 році. У цьому творі автор, зокрема, зазначає, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки”. Це можна зрозуміти так, що в цій “тримовній гімназії” відбувалося вивчення т.з. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці дисципліни в Західній Європі розглядалися як своєрідний вступ для вищої освіти. Хоча *С. Пекалід* не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії, втім не важко здогадатися, що це були латинська, грецька й старослов’янська мови. Поет розглядає Острог як осередок, де процвітає культура й наука:

“Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці,

Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання

Інших книжок в Острозі, Аполлон-Феб Гринейський радіє:

Він же Тенед залишив, став бай-
дужим йому острів Делос,

Ось він і лук, і кіфару, і теж са-
гайдак стрілоносний -

Все забирає в Острог, побажали
ж так музи священні”.

Ще в одному місці С. Пекалід прославляє Острог як осередок культури і називає місцеву школу “ліцеєм”, де відбувається викладання вільних мистецтв:

“Радуйся, наша Волинь войовни-
ча, ти, Марсова дочко,

Саме тобі дім острозьких дарує
ліцей той тримовний.

Отже, приймай ці основи, а біль-
ші плоди, може, будуть.

Не зневажай ти учених богинь,
оцих муз не цурайся,

Кращого в світі від вільних мис-
тецтв ти нічого не знайдеш”.

(Симон Пекалід. Про острозьку війну під П'яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987. – С. 203, 214). Поема відображає певні того-часні реалії. Ведучи мову про “тримовну гімназію”, автор акцентував увагу на “незвичний” розвиток культури в Острозі. Принаймні з контексту випливало, що Острог випереджав інші культурні осередки (принаймні в східноєвропейському регіоні). Хоча вищезгадувані католицькі автори і С. Пекалід не використовують для характеристики навчального закладу в Острозі терміна “академія”, все-таки із їхніх слів можна зрозуміти, що це була школа вищого типу. Називаючи її чи то ко-

легіумом, чи тримовною гімназією, або ліцеєм, вони вказували на те, що тут давався високий рівень знань. Приблизно в такому ж плані, як і С. Пекалід, характеризували школу в Острозі автори деяких православних полемічних творів. Зокрема, в “*Пересторозі*”, яка з'явилася близько 1605 р., є згадка, що грек Никифор їздив до Острога для викладання “вільних наук”. Отже, це ще раз підтверджує, що в ОА здійснювалося викладання семи вільних мистецтв. У цьому ж творі високо оцінюється культурно-освітня діяльність *кн. В.-К. Острозького* на користь православної церкви. Мовляв, він ставрався, щоб Константинопольський патріарх до Острога прислав вчителів, збудував тут школу, заклав друкарню, обдарував їх маєтностями (Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 34). Автор “*Перестороги*”, як відбувалося становлення ОА (хоча й не вживає в даному випадку такого терміну). Говорить про заснування в Острозі школи, шпиталю й друкарні, котрі існували в комплексі й були наділені фундацією від князя. Акцентується увага також на тому, що *кн. В.-К. Острозький* намагався запрошувати до Острога учених богословів із Греції. І що тут розвивалися “словенські та грецькі науки”. Така ж висока оцінка острозькому культурному осередку дається в “*Палінодії*” (1619-1622) *Захарії Копистенського*. У цьому полемічному творі сказано, що в Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові та Сафонові, й інші любомудрці. Знаходилися тут

і доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос (Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1878. – Т. 4. – С. 1136). Взагалі православні для позначення навчального закладу в Острозі часто використовували термін “школа” чи “школи”. Наприклад, *Тимофій Анич* у 1584 підписувався як “дяк школи руской острозской” (Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волинской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1. – С. 626). Цей термін часто фігурує в офіційних та неофіційних документах. Варто мати на увазі, що в ті часи цим словом позначалася як початкова школа, так і відділи, класи середнього та вищого навчального закладу. Однак православні і навіть їхні конфесійні супротивники, католики й уніати, часом називали навчальний заклад в Острозі академією, вказуючи на його особливий статус. Так, у 1587 р. *Герасим Смогрицький*, якого вважають першим ректором ОА, видав у одній збірці два полемічні твори “*Ключ царства небесного*” й “*Календар римський новий*”. У даній книзі було зазначено, що вказані твори написані в “Академии Острозской”. Про високу оцінку православного навчального закладу в Острозі засвідчує й те, що його іменували академією конфесійні суперники православних. Зокрема, один з ініціаторів Берестейської унії *Інатій Потій* у “*Відписі на лист якогось Клірика Острозького*” (1599) характеризує свого

суперника, з яким полемізує, як “учня академії Острозької” (Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995. – С. 150). Із цих слів випливало, що в Острозі готували достатньо освічених людей, які могли вести полеміку на високому рівні. Також про ОА веде мову ще один адепт унії *Йосип Вельямин Рутський* у своєму листі від 15 лютого 1603 року до князя Миколая Радзивіла “Сирітки”. У той час *Й. В. Рутський*, перебуваючи на студіях у Римі, писав, що *кн. В.-К. Острозький* “якусь академію на Волині хоче фундувати, пислав до Греції за професорами, але там зараз зі свічкою їх не знайдеш” (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 1. – Київ, 1883. – Приложение, № 23. – С. 180-181). Про існування православної академії в Острозі пише єзуїт Я. Велєвіцький у своєму щоденниковому записі від 1623 року. Зокрема, зазначає, що “дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматицьку академію як оплот своєї релігії” (Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw. Barbary w Krakowie // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Така характеристика Острозької школи як академії є дуже цінною. Адже належала вона не лише відвертому супротивнику православ'я, а й людині, котра була непогано обізнана зі справами шкільництва. Згадки про школу чи академію в Острозі трапляються на

початку XVII ст. в ряді документів. Зокрема, в *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького* між його синами Янушем та Олександром 1603 року. Там є згадка про “друкарню і школу”, які знаходилися на території т.з. Пригородка, біля Замкової гори в напрямку до міста (з північного боку). Як бачимо, в даному випадку друкарня та школа розглядалися в одному комплексі. Існує також недатований документ польською мовою “*Постанова: на Острозьку академію*”, який, ймовірно, з’явився після смерті князя В.-К. Острозького. Тут йдеться про те, що тисяча польських злотих доходу від Суразької волості надавалися “на школу й співаків острозьких”. Також на їхні потреби йшли доходи від “фільварку Бельмазького”, що знаходився поряд із Острогом, й від села Завидова під Степанем. Встановлювався розмір плати на квартал “панам бакалярам” — окремо греко-слов’янському й латинському, а також їхнім помічникам “підбакалярам”. У документі йшлося про постачання, харчування та обслуговування працівників академії. У хроніці *Острозького фарного римо-католицького костелу* вказано, що після пожежі 1617 р. учні школи, яка існувала при ньому, навчалися “при академії руській під керівництвом руського ректора”. А в описі Острога 1620 р. говориться, що в Пригородку існують “академія, школи та інші приміщення колегіатські, польські та руські”. Точно не відомо, до якого часу функціонувала ОА. Т.Кемпа вважає, що вона почала занепадати в останні роки жит-

тя кн. В.-К. Острозького, особливо після 1603 р., коли князь був частково паралізований (Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. — Toruń, 1997. — S. 105). Подібні думки висловлювали й інші автори. Однак не можна однозначно прив’язувати функціонування академії до діяльності кн. В.-К. Острозького. Цей навчальний заклад, існуючи з кінця 70-х рр. XVI ст., мав уже певні традиції. До того ж був забезпечений фондушем, який давав йому можливості для самостійного існування. Також бачимо, що згадки про Острозьку школу, яку називають академією, мають місце в 1617 та 1620 роках. А інформація про те, що після пожежі 1617 р. учнів із школи при фарному костелі перевели до “академії руської”, може бути свідченням її відносно високого рівня. На користь цього говорить і знадка про академію в “*Палінодії*” З. *Копищенського* (хоча тут про освітню славу Острога, швидше, говориться в минулому часі). І. Мицько пов’язує занепад академії з діяльністю дочки князя Олександра Острозького Анною-Алоїзою Ходкевич (Мицько І. Острозька... академія. — С. 65-71), завдяки якій у 1623 р. почала діяти в Острозі єзуїтська місія. В “*Острозькому літописці*” сказано, що Анна-Алоїза напустила в місто єзуїтів. І вже через них багато злого сотворила православним” (Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — Київ, 1971. — С. 135). Я. Велевіцький у своєму щоденнику

зазначав, що раніше мешканцями Острога були “самі лише русини-схизматики, бо дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматичку академію як оплот своєї релігії”. І лише активне сприяння *Анни-Алоїзи*, яка не лише підтримувала єзуїтів, але й зробила значний фундуш на їхню користь, дали можливість їм утвердитися в цьому місті. Однак єзуїтам було важко “через схизматиків, які правильно передбачили, що їхні юнаки, яких покійні князі утверджували в схизмі, можуть бути відвернуті від неї нашими (тобто єзуїтськими – авт.) школами” (Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw.Barbary w Krakowie // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Від початку 20-х рр. XVII ст. навчальний заклад не мав перспектив для свого розвитку. Так, гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний*, який навчався в ОА, у своєму передсмертному заповіті в 1622 р. не вважав за потрібне пожертвувати на неї якісь кошти. Хоча зробив значні пожертви на користь Київського Богоявленського братства, його школи й монастиря, а також на школу Львівського братства. Ще в 1621 р. *Анна-Алоїза* спробувала віддати Суразьку волость для потреб єзуїтів. Це викликало обурення православних. Наступного, 1622 р., вона вчинила більш продумано, купивши в О. Пузини оренду Суразької волості й пообіцявши виплачувати на шпиталь дві тисячі злотих щорічно. *Анна-Алоїза*, позбавляючи

ОА фінансової підтримки, намагалася звести її до рівня початкової школи. 22 січня 1623 року вона пише листа “до руських бакалярів, щоб не викладали по-польськи і по-латинські, лише по-руськи” (*Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński*. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 210). Тобто їм пропонувалося давати учням лише елементарну освіту, яка зводилася до навчання грамоти. При цьому княгиня, фальсифікуючи волю свого діда, *кн. В.-К. Острозького*, твердила, ніби той заповідав, щоб розповсюдження наук латинською та грецькою в католицькій школі не мало перешкод з боку школи руської. *Анна-Алоїза*, схоже, знайшла якийсь привід, щоб передати гроші з фундушу свого діда на потреби прикостольної школи в Острозі. У фундаційній грамоті княгині від 25 жовтня 1624 року було записано: “...а для виховання дітей в християнській побожності і визволення наук згідно з волею... князя Костянтина... з фундації на Суражу, призначеній на школи грецьку і латинську, дозволяю і надаю прикостольній католицькій школі половину тієї фундації, тобто 180 злотих” (Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. – Kraków, 1913. – S. 140-141). Заручившись підтримкою папи Урабана III, *Анна-Алоїза* в 1633 р. спробувала забрати Суразький фундуш. Однак це викликало заперечення з боку православного Луцько-Острозького єпископа А. Пузини, який подав протест до Луцького гродського суду (Архів Юго-Западной России. – Київ, 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-674.). Остаточ-

ним ударом для академії стали події 1636 року. Під час пасхи того року *Анна-Алоїза* спровокувала повстання православних острозьких міщан. Його жорстоко придушили, а в місті були ліквідовані православні інституції і введена унія. ОА, штучно перетворена на початкову школу, саме тоді перестала функціонувати. Фундуш, призначений на її потреби, у 1640 р. перейшов до єзуїтського колегіуму.

Лит.: Азбука Івана Федорова 1578 / факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Вид. друге – Київ, 1971; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Ковальський М. П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам’ятки України. – 1970. – № 1; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998; Мицько І. Острозька ... академія; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). Збірник документів – Київ, 1975; Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI

в. – Москва, 1983; Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, Основи, 1995; Симон Пекалід. Про острозьку війну під П’яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2; Яковенко Н. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002; Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 210; Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т. 6; Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864; Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw. Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17.

Петро Кралюк

острозька давнина

Періодичне наукове видання, започатковане в 1995 р. львівським Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича. Планувалося, що в ОД максимально представити матеріали, що стосуватимуться історії Острога кінця XVI – початку XVII ст., коли це місто відігравало важливу роль у культурно-національному розвитку українського народу. Планувалося випустити 23 збірника, які стосувалися різних тем – життя й діяльності *кн. В.-К. Острозького*, інвентарів Острога й Острожчини, матеріалів з політичної й культурної історії Острога тощо. Передбачалася також публікація різноманітних джерел. Вийшов лише один випуск ОД, де були вміщені статті, що стосувалися різних аспектів історії Острога зазначеного періоду, а також опубліковані деякі джерела, в т.ч. й ті, які мали відношення до історії ОА, зокрема, заповіт Гальшки Острозької та “Постанова на академію Острозьку”.

Лит.: Острозька давнина. Дослідження і матеріали./ Відп. ред.. І.Мицько – Львів, 1995.

Петро Кралюк

острозька друкарня

Друга в Україні за часом виникнення кирилична друкарня. Створена в 70-х рр. XVI ст. на кошти та з ініціативи *кн. В.-К. Острозького* друкарем *Іваном Федоровим (Федоровичем)*. Перша дотепер відома книга ОД – “*Буквар*” (або “*Азбука*”) 1578 року. Останні точно датовані і атрибутовані видання ОД – “*Часослов*” – 25.05.1612 року і “*Місяцеслов*” (“*Мѣсяцеслов*”) – 25.05.1612 року. Діяльність ОД поділяється на два періоди – фєдорівський, пов’язаний з діяльністю *І. Федорова* в 1578-1581 рр., і післяфєдорівський (з кінця XVI по 1612 рік). За підрахунками акад. *Я. Ісаєвича*, тепер відомо 28 видань ОД за весь час її існування загальним обсягом 1527 др. арк. (Ісаєвич *Я. Д.* Премники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 19). Найбільш знаним друком фєдорівського періоду була “*Біблія*” *Острозька* (1580-1581) – шедевр тогочасного поліграфічного мистецтва. Унікальними є також *Новий Завіт з Псалтирем, покажчик до нього, складений Тимофієм Михайловичем*, “*Хронологія*” *Андрія Римши* 5.05.1581 року оригінальна її назва “Которого с **▲** месца што за старыхъ вековъ дѣло короткое” (“описаніє”). У післяфєдорівський

період видання ОД складають такі групи: навчальні книги *Граматика* (фактично 2-ге видання острозького Букваря (1578), його неповний примірник знаходиться в Народній бібліотеці ім. св. Кирила і Мефодія у Софії без вихідних даних), *“Книжиця словенская рекома граматика”* (Буквар), (Острог, 1598), (примірник знаходиться в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді – Англія), *“Часослов”* (Острог – ?) 8.06.1598 року (єдиний примірник знаходиться в Санкт-Петербурзі, РНБ), *“Часослов”* 1602 р., надрукований “учения ради отрочат”, і остання, що не викликає сумніву в атрибуванні книга ОД, *“Часослов”* 25.05.1612 року; літургійні тексти – *“Требник”* (“Молитовник”) 1606 р.; теологічні трактати: праці візантійських богословів *Василія Великого “Книга о постничествѣ”* (8.03.1594), *Іоана Златоуста “Маргарит”* (10.06.1595; унікальний твір *“Правило истинаго живота христіанского”* (Псалтир з возслідуванням) (25.12.1598); оригінальна праця, видана *Даміаном (Наливайком) “Лѣкарство на оспалый оумысл чоловѣчий”* (29.07.1607); оригінальні твори полемічної літератури *Герасимома Смотрицького “Ключ царства небесного”* і *“Календарь римски новы”* із зазначенням, що “Написано у Академии Острозькой” (1587); *“Апокрисисъ або отповѣдь на книжкы о сборѣ Берестейскомъ... Христофора Филалета...”*, що вважається виданим в Острозі 1598-1599; дві “книжиці” – *“Книжиця”* у 6-ти розділах *Василя Суразького* (1588) і в 10 розділах (11.06.1598); послання

– *“Отпис на лист Іпатія володимирського і берестейського єпископа” Клірика Острозького* (1598). На думку акад. Я. Ісаєвича, острозькі видання післяфедорівського періоду, “крім *“Книги о постничествѣ”* і *“Маргарита”*, за поліграфічним рівнем значно нижчі від рівня книг, надрукованих Іваном Федоровим” (Ісаєвич Я. Д. Преемники. – С. 19). В острозьких друкованих виданнях вміщені гравюри, зокрема з зображенням герба кн. *Острозьких*, рідше поліграфічні прикраси. Лише частково відомі прізвища чи імена друкарів, видавців або укладачів текстів. Це – *Д. Наливайко, Василій Суразький*, зафіксовані в акті поділу володінь кн. *В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.* імена трьох друкарів, що тоді проживали в Острозі – Іван, Тишко і Федір, прізвища яких залишаються до цього часу невідомими. Авторство вміщених в одному томі двох творів *“Ключ царства небесного...”* і *“Календарь римски новы...”* належить *Г. Смотрицькому*. Листи-відповіді І. Потію склав культурний і церковний діяч, ім'я якого скрите під псевдонімом *Клірик Острозький*. ОД відіграла важливу роль у культурі, освіті й друкарстві України.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – С.-Петербург, 1851. – Т. 4. – С. 203; Азбука Ивана Федорова 1578 / Факс. изд. – Москва, 1983; АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 48-52; –1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 430-433; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 111, 117, 118, 121, 123, 125, 129-132, 134, 136, 137, 156-172; Ковальський Н. П., Атаманенко В. Б. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дер-

- мани // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 60-64. Приложение (публ. акт.). — С. 62-63; Малышевский И. И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // ЧИОНЛ. — 1893. — Кн. 7. — С. 95-116; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні XVI — перш. пол. XVII ст.: 3б. док-тів / Упоряд. Я. Д. Исаевич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружинський. — Київ, 1975. — № 8, 14, 23, 27, 45, 51, 75; Романовський В. О. Друкар Іван Федоров, його життя і діяльність // Українська книга XV-XVII-XVIII ст. — Київ, 1926. — С. 54-55; Bostel F. Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie // Pamiętnik literacki. — Lwów, 1902. — Т. 1. — С. 299-230; Gę barowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. — Wrocław; Warszawa, 1962. — Т. 13. — Zesz. 3-4. — Aneksy № 3. — С. 472; Monumenta Contraternitatis Staurupigiana Leopoliensis. — Leopoli, 1895. — Р. 855-856; Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. — Kraków, 1886. — Т. 11. — С. 30-33, 38.
- Каталоги стародруків:* Быкова. — № 1-16, 18, 20, 20-22. — С. 13-37, 39, 42-46; Запаско, Исаевич. — Кн. 1. — № 3, 4, 10-13, 16-21, 31-33, 36-42, 44, 61, 68, 70, 87, 88. — С. 25-26, 26-27, 29, 30-36; Каменева, Гусева. — № 2-4, 7-11, 18, 19, 48, 50. — С. 11-16, 31, 32; Каратаев I. — № 100-103, 107, 109, 116, 119, 132, 139, 151-152, 154-155, 158, 169, 184-185. — С. 211-219, 224-227, 235-236, 238-241, 258-259, 262-263, 287-280, 281-283, 286-288, 298, 307; Каратаев II. — № 80-83, 88, 94, 96, 109, 114, 124-125, 127-130, 139, 151-152, 155, 175. — С. 15-21, 24-25, 27; Максименко. — № 179-200. — С. 34-37; Петров, Бирюк, Золотарь. — № 24, 26, 27, 31, 33, 36-38, 48, 50. — С. 23-28, 31, 32; Свенцицкий. — № 2(82), 31(417), 163(402), 244(185), 465(589), 466(637), 467(639), 488(687), 489(424). — С. 1-2, 12, 46-47, 72, 132, 137; C. Simmons I.S.G. Russian printing to 1917. — Cambridge, 1974. — № 5, 6. — Р. 5
- Лит.:* Грушевський. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 439-441, 479-498; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 37-78, 81-88; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. — Львів, 1974. — С. 26-40, 42-49, 56-63, 76-78, 88-91, 96, 176-179, 214-220 та ін.; Исаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1983. — С. 66-106; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. — Москва, 1981. — С. 47-56; Каганов I. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. — Харків, 1959. — С. 50-59; Ковальський Н. П. Акт 1603 г. раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной истории. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 113-137; Ковальський М. П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI — початок XVII ст.) // Тези доповідей другої наук. конф. Криворізького загальнонаукового ф-ту (Дніпропетров. ун-т). — Кривий Ріг, 1965. — С. 31-33; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х — на початку 80-х. рр XVI ст.). — Дніпропетровськ, 1972. — С. 21, 23, 27-36, 51-54, 67-69; Мыцко И.З. Острожский культурно-просветительный центр // ФЧ 1981. — Москва, 1985. — С. 57-60; Мыцко. Острозька... академія; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. — Москва, 1964. — С. 113-134; Немировский Е. Л. Острожские издание Ивана Федорова — выдающиеся памятники восточнославянской культуры // ФЧ 1981. — Москва, 1985. — С. 5-12; Огієнко І. Історія українського друкарства. — 2-ге вид. — Вінніпег, 1983. — С. 160-185; Перлштейн П. — С. 39; Полек. — С. 69; Селицкий А. К. Острожская типография и ее издания // ВЕВ. — Неоф. ч. — 1884. — № 26. — С. 825-836; № 30. — 849-867;

№ 31. – С. 875-884; № 32. – С. 895-907;
№ 33. – С. 925-935; № 34. – С. 957-966;
№ 35. – С. 933-1006; 1885. – № 7. – С.
229-243; № 8. – С. 289-296; 3 9. – С.
334-341; № 10 і 11. – С. 420-436; №
21. – С. 691-700; № 22. – С. 713-729;
№ 23. – С. 749-764; № 24. – С. 777-789;
№ 25. – С. 799-822; № 26. – С. 835-848;
Тучемский М. Город Острог. – Поча-
ев, 1913. – С. 10; Харлампович. Запад-
норусские... школы. – С. 239-240, 245-
250, 260; Шамрай М. А. Провінієнції
у виданнях Острозької та Дерманської
друкарень (За матеріалами фонду
Відділів рукописів ЦНБ АН України)
// Український археографічний
щорічник. Нова серія. – Кн. 2. –
Український археографічний збірник.
– Київ, 1993. – Т. 5. – С. 48-53.

*Микола Ковальський,
Ігор Пасічник*

 острозька
кн. Анна-Алоїза
(у заміжжі – Ходкевич)
(*1600 – †27.1.1654)

Наймолодша донька *Олександра Острозького* і Ганни Костчанки. Вже з дитячих років О.А.-А. відзначалася надзвичайною побожністю, любила читати релігійні книги та житія святих. Очевидно, дуже рано прийняла рішення присвятити себе служінню Богу, оскільки довго відмовлялася виходити заміж. Але під тиском рідні 24.IX.1620 року побралася з віленським воєводою, великим литовським гетьманом Яном Каролем Ходкевичем. Обоє вирізнялися відданістю католицькому віровизнанню, що межує з релігійним фанатизмом. Весілля О.А.-А. майже збіглося із смертю її дядька Януша (див. – *кн. Острозький Януш*), що опікувався частиною володінь *кн. Острозьких*, відведених за *актом поділу 1603 р. Олександрю Острозькому*. У 1621 р. відбувся поділ колишніх володінь Олександра між трьома його доньками: Катериною – дружиною Томаша Замойського, Софією – дружиною Станіслава Любомирського, і О.А.-А. Останній, зокрема, дісталися половина Острога (інша половина входила до орди-

нації), де розміщувалась ОА. Цього ж 1621 р. О.А.-А. овдовіла, її чоловік, поранений під час Хотинської битви, помер. Після смерті Ходкевича О.А.-А. майже постійно мешкала в Острозі, зрідка на певний час виїжджаючи до Звягельського замку. В Острозі О.А.-А. утримувала великий двір. Його устрій нагадував монастирський: чоловіки і жінки мешкали в окремих будинках. Перебувало в них багато шляхтянок на виданні, виховувалось чимало сиріт в католицькому дусі, серед них російські, єврейські, турецькі і татарські діти. Значно сприяла О.А.-А. поширенню католицизму на Волині; звела своїм коштом католицькі костели у Рівному, Звягелі, Хлапотині, Берездові, Острозі і Турові, острозьку Троїцьку церкву передала єзуїтам, а в 1624 р. в Острозі фундувала єзуїтський колегіум (див. – *Колегіум єзуїтів в Острозі*), поступово відписавши йому близько 20 сіл, землі під костел, будинки Академії, папірню (див. – *Острозька папірня*), 30 тисяч польських злотих виділила ректору Янові Барчинському та його наступникам тощо. Для побудови приміщень колегіуму був викликаний з Рима архітектор, член єзуїтського ордену Бенедикт Моллі. До будівництва із навколишніх сіл залучались селяни, завозились будівельні мате-

ріали. Крім будівель О.А.-А. 1633 р. передала *колегіуму єзуїтів* багату шпитальну фундацію (Суразькі маєтності), надану *В.-К. кн. Острозьким* ОА як осередку православ'я. У *колегіумі* постійно перебувало 50 єзуїтів, існувала тут також музична бурса. Ще раніше (1623) А.-А. заборонила "руським бакалаврам" ОА викладати польською і латинською мовами, що в тодішніх умовах зводило її до рівня школи початкової писемності. Скориставшись із того, що у приміщеннях ОА на 1624 р. тимчасово перебувала прикостельна польська школа, А.-А. передала їй половину фундаційної суми (180 злотих), призначену *кн. В.-К. Острозьким* цілковито на ОА. Релікти ОА, ймовірно, були ліквідовані 1636 р., коли О.А.-А. своїми провокативними діями викликала вибух гніву острозьких міщан. Наслідком цього стала розправа з православними на Острожчині. Згодом фундація ОА, Суразька волость, перейшла в руки єзуїтів. Під час Народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. О.А.-А., втікаючи від неминучої розправи, з усім своїм двором спішно виїхала до Великопольщі, де мешкала в Ковалеві, Кошарові, Гнині й, зрештою, в Рацаті. Померла О.А.-А. в 1654 р., залишивши заповіт, згідно значна частина її маєтків і грошей переходила на користь ордену єзуїтів. Інші частина (16 міст, 153 села, третина м. Ярослава) дісталася її родичам – коронному підчашому Костянтину Любомирському та київському воеводі Янові Замойському. Похована була остання представниця роду *кн. Острозьких* спочатку у Крако-

ві. У 1722 р. її тіло єзуїти перевезли до Ярослава, а потім до Острога, де поховали разом із рештками Я. К. Ходкевича у новозбудованому єзуїтському костелі Божої Матері (Матки Боскої).

Лит.: Вольфф. – С. 358; Житецький П. Острозька трагедія // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 51. – С. 1-24; Кардашевич... – С. 54-64, 185-189; Левицький О. Анна-Алоїза, княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. 7. – Ноябрь. – С. 329-373; Мицько. Острозька...академія. – С. 65-71, 105; Barydło J. Chodkiewiczowa Anna Alojza // Encyklopedia katolicka. – Lublin, 1989. – Т. 3. – S. 205; Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks. Ostrogskich Anna-Alojza // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – S. 370-371; Życie ku podziwieniu chwalebne J.O.X. Ostrogskiej Anny Aloizyi Chodkiewiczowej i t. d. – Kraków, 1698.

Петро Кулаковський.

острозька кн. Гальшка **(Єлизавета, Ельжбета,** **Алжбета)** **(*1539 – †грудень, 1582)**

Дочка князя Іллі Костянтиновича Острозького, яка народилася вже після його смерті, і Беати Костелецької. 16 серпня 1539 року за три дні до смерті кн. І. К. Острозький склав заповіт, центральне місце в якому займають майнові справи. Він підкреслив, що, якщо його дружина Беата “мѣла породити сына або дѣвку, тогды то оповѣдаю и объявляю, иж то есть властный плод мой”. Після його кончини вдова “с тым дитятем маєт сидити на всих именнях... по половицы... выслуженных и купленых” від його батька кн. Костянтина Івановича “и так теж тых именей материстых”. Повинна була Беата “тую половицу всих именей... держати до лет дитяти”, тобто до повноліття дитини Беата взяла під контроль володіння не лише свого чоловіка, а й малолітнього кн. В.-К. Острозького. Під кінець 1539 р. Беата народила дочку, мабуть, в день святої Єлизавети, тобто 19 листопада. В офіційних документах, зокрема, в книгах *Литовської метрики* вона називається під ім'ям Альжбети, Ельжбети, Гальшка і під

цим ім'ям вона увійшла в літературу. 20 грудня 1541 року королівські комісари у Вільні на вимогу кн. В.-К. Острозького і його матері кн. Олександри Слуцької склали акт про розподіл володінь кн. *Острозьких. Василю-Костянтину* переходили Дубно, Дорогобуж, Здесель, Звягель, Крупа, Здовбиця, Беаті з Г. – Острог, Полонне, Красилів, Чуднів та ін. За додатковим розподілом королівськими комісарами нерухомого майна 12 травня 1542 року між Беатою і Г., останній дістались Полонне, Красилів, Чуднів, тобто дві третини володінь, а Беаті – одна третина, включаючи Острог з пливлими володіннями (Рівне та ін.). З цього часу зберігся опис острозького замку (січень – лютий 1542), в цехгаузі якого було 10 гармат, селітра, сірка, порох, віск, запаси продуктів харчування. Прибутки княгині “Ілліної” складали на рік 436 кіп грошей.

Не тільки краса, а й величезні багатства, нерухоме майно Г. стали причиною домагань ряду претендентів її руки. В інтригах навколо особи Г. брали участь її дядько кн. В.-К. Острозький, мати, король Сигизмунд-Август. Початком трагічних подій у житті та долі Г., пов'язаних з намаганнями представників різних феодальних родів (магнатських і шляхетських) поро-

дичатись із впливовою й економічно потужною династією кн. *Острозьких*, є 50-ті роки XVI століття. Князь *В.-К. Острозький* мав власні плани щодо одруження племінниці, підтримав кандидатуру родича князів *Острозьких* кн. Дмитра Федоровича Сангушка, канівського й черкаського старости. Він відзначався відвагою й мужністю у військових справах. Приблизно 1552 р. відбулось сватання Дмитром Г., якій тоді було не більше 13 років. Беата дала згоду на цей шлюб, проте король був проти такого поєднання двох магнатських родів. Під впливом короля Беата змінила своє рішення. Кн. *В.-К. Острозький* та Д. Сангушко з допомогою озброєних людей зайняли Острог, і, всупереч волі Беати, у вересні 1553 р. Г. була одружена з Д. Сангушком. Беата внесла скаргу королю на Сангушка і кн. *В.-К. Острозького*. Королівський суд над ними відбувся в Книшині 20 січня 1554 року. Д. Сангушко був засуджений до позбавлення честі, маєтностей та життя, тобто до страти. Відповідно, він та Г. покинули Острог і рятувались втечею в Чехію, прямуючи до Раудицького (Рудицького) замку, який був у володінні тестя *В.-К. Острозького* Яна Тарнавського. Слідом за втікачами вирушив збройний загін на чолі з Мартином Зборовським. Д. Сангушка з його невеликим загonom вони наздогнали в м. Німбург. Тут Сангушко був захоплений, відвезений до сусіднього міста Яромір (Яромєж), де його було вбито 3 лютого 1554 і поховано у церкві св. Миколи. М. Зборовський із сином і збройним загonom відвіз молоду

вдову до матері. Повернена матері Г. проти своєї волі була видана королем заміж за вдівця, графа Лукаша Гурку, брестсько-куявського воєводу. Беаті вдалось перешкодити цьому шлюбові, вона відвезла Г. до Львова. Поселились вони у домініканському монастирі, де у квітні 1559 р. відбувся шлюб (вже третій) Г. з Семеном Юрійовичем Слуцьким, якого Беата обрала чоловіком для своєї доньки. Гурка не відмовився від претензій на Г. і після збройної облоги монастиря захопив її і відвіз її у свій замок у Шамотулах. Тут вона перебувала до його смерті фактично в ізоляції. Люди, які оточували Г., називали її “чорною княгинею” через жалобний одяг. Г. відмовилась підкорятись чоловікові. Башту, де вона провела 14 років, сучасники називали “вежею чорної княгині”. Гурка, будучи познанським воєводою, помер на початку 1573 року. Син *В.-К. Острозького* Януш повернув Г. на її батьківщину, спочатку до Дубна, потім до Острога, де вона проживала до кінця життя. Г. була фундаторкою ОА, що офіційно зафіксовано в її тестаменті (заповіті), складеному в 1579 р. у м. Турові і занесеному до Луцької земської книги (кн. 2057 нумерації сер. XIX ст. або т. 4 за сучасною нумерацією) ЦДІА України в Києві (ф. 26. Луцький земський суд). В заповіті Г. “досыт ѡписом, варунком і ѡбѡвѡзком моим на шпитал и академию Ѡстрозскую, на монастырь свѣтго Спса недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Дорогыню шест тысячеи грошей личбы литовскои – тыи з я вси листы добро-

волне с печатю моею и с подписом властное руки и под печатми людеи добрых... остатнею волею моею утвержам и умоцням во всем вцале заховывам...". Г. Все своє рухоме майно заповіла своїм слугам, простим людям, що її оточували. 1582 р. канцлер Волович від імені крених Г. по бабці кн. Тетяни Гольшанської викликав київського воєводу кн. В.-К. Острозького і „його братанку воєводину познанську пані Лукашову Гуркову княжну Гальшку Іліну острозьку“ у справі про третю частину Степаня, Горбатова, Золотуїва. Натомість вже 29 грудня кн. Януш Острозький у листі до імператора Рудольфа повідомив, що не може прибути до нього з приводу необхідності розпоряджатись справами по сестрі своїй княжні Гальшці, “познанській воєводині”. Образ Г. приваблював багатьох письменників. Їй присвятили свої твори поляки І.-Ю. Крашевський, Ю. Шуйський, І. Войцеховський, росіянин В. Соловйов, українець І. Савчин та ін.

Народна традиція передала до наших днів багато легенд про Г. кн. Острозьку, про її виняткову красу, хоч її оригінального портрета або малюнка із сучасним зображенням не вдалось відшукати. Загальнопоширеним є уявне зображення Г., створене польським художником Яном Матейком (1838-1893). Він зобразив Беату Костелецьку разом з дочкою Г. на картині “Казання Петра Скарги”.

Дж. і літ.: Заповіт Гальшки Острозької. 1579 // ЦДІА України в Києві. – Ф. 26. – Луцьк. зем. суд. – Кн. 4 (2057). – Арк. 38-39; Заповіт княжни Гальшки

Острозької 1579, 16 березня. / Підгот. Л. Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – (Вип.) 1. – С. 110-111; Ковальський М. Гальшка. Іст. повість // ЗК. – 1990. – 8, 3, 15, 17, 20, 22, 24, 27, 28, 31 березня, 3 і 5 квітня; Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998. – С. 29-81; Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 17-23; Перлштейн П. – С. 41-43; Шараневич І. Гальшка княгиня острожская. Оповідання історичне. – Львів, 1880; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 128; Caro. Beata und Halszka, eine polnisch – russische Geschichte aus dem XVI Jhr. – 1883; Deiches E. Halszka z Ostroga w dramacie i historyi. – Kraków, 1891; Halszka z Ostroga // S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1900. – Т. 6. – С. 485; Przeździecki – Nakeske. – Elżabieta ks. Ostrogska // Biblioteka Warszawska. – 1862. – IV; Przeździecki A. Przygody księżnej Halszki Ostrogskiej // Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów Polskich. – Kraków, 1868. – Т. 6.

Микола Ковальський

строзька ординація

Польське або коронне право не дозволяло розпоряджатися за тестаме нтом (заповітом) земельними володіннями, які після смерті власника йшли у рівний поділ між синами. Тому деякі магнати Речі Посполитої, бажаючи забезпечити назавжди могутність своїх родів, намагалися отримати королівський дозвіл, щоб їхня власність у майбутньому не могла бути поділеною чи забраною в борг. Розпорядження щодо такого дозволу від латинського слова “ordinatio” (приведення в порядок, влаштування) отримало назву ординації чи майорату, а вказаний таким правом власник став називатися ординатом чи майоратом. *Кн. Януш Острозький*, який довго не мав прямого спадкоємця і не бажав, щоб його маєтності перейшли до нащадків брата Олександра (див. – *Острозький кн. Олександр*), порушив перед королем питання про створення на його землях майорату (ординації) і отримав на це дозвіл сейму в 1609 році. Майже десять років по тому побачила світ устава цієї ординації, вписана 1618 р. до книг Люблінського трибуналу після смерті малолітнього сина Януша Яна-Володимира. Коронний сейм затвердив цю уставу 1624 року. Згід-

но з заповітом *Януша Острозького* (пом. 1620), ординація (майорат) мала перейти у власність до представників чоловічої лінії кн. Заславських, синів його дочки Єфросинії. Першим ординатом із Заславських став Франциск, потім – Владислав-Домінік. Ординація включала 24 міста і 593 села. Ординат мав виставляти на “кожну потребу вітчизни” 300 кіннотників і стільки ж піхоти, утримувати в бойовому порядку острозький та ін. замки на території майорату, використовувати як військові регалії герб кн. *Острозьких*. Після смерті Владислава-Домініка ординатом став його єдиний син Олександр. Після смерті Олександра в 1673 р. чоловіча лінія кн. Заславських перервалася, і знову постало питання про чергового ордината. Згідно з уставою ординації після вигасання кн. *Острозьких* і кн. Заславських вона мала дістатися кавалерові Мальтійського ордену, обраному на коронному сеймі більшістю голосів. Однак, оскільки сейм після 1673 р. згоди в цьому питанні не досягнув, то ординація перейшла у власність Юзефа Любомирського, чоловіка Теофілії Заславської, рідної сестри Олександра. Далі ординація дісталася доньці Любомирських Юзефі Марії і, нарешті, її сину Янушові Сангушкові. Сангушко нащадків не

мав і 7.12.1753 року поділив землі ординації між різними родинами. Половина Острога, що належала до майорату, і Межирич з прилеглостями стали власністю великокороного канцлера Яна Малаховського. Хоч ОА і не знаходилася на території ординації, однак, згідно з *актом поділу володінь В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.*, перебувала у спільному управлінні обох синів Василя-Костянтина: *Олександра і Януша*. Формально цей принцип зберігався після смерті *кн. Януша Острозького*, проте, фактично, ні Франциск, ні Владислав-Домінік Заславський ніякого інтересу до згасаючої ОА не виявляли.

Дж.: Існують численні брошури і публікації про ОО, зокрема, у ВР ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.

Лит.: Кардашевич. – С. 216-237, 270-280; Niesiołowski. Uwagi w sprawie ordynacji ostrogskiej. – Kraków, 1754; К-ій. г. Острогъ, Острожские князья и Острожская ординация // Волынские Губернские Ведомости. – 1864. – № 14-18, 20-23; Крушинский Л. Острожская ординация. Исторический очерк // Волынские Губернские Ведомости. – 1866. – № 1-2; Острожская ординация // Волынские Губернские Ведомости. – 1866. – № 49; Zielińska T. Ordynacje w dawnej Polsce // Przegląd historyczny. – 1977. – Т. 68. – З. 1. – С. 17-30.

Петро Кулаковський

острозька папірня

Паперова мануфактура другої половини XVI – першої половини XVII ст. забезпечувала папером *Острозьку друкарню* та друкарню Києво-Печерської лаври. Вивчали історію ОП і її філіграней І. Каманін (1850-1921), О. Вітвіцька, О. Мацюк і визначний польський дослідник, М. Гембарович (Mieczysław Gębarowicz) (1893-1984). Час заснування ОП на основі вже відомих письмових історичних джерел точно встановити немає змоги. М. Гембарович і О. Мацюк на основі аналізу філіграней (водяних знаків) виявили марку ОП у виданому в Острозі 1595-1596 рр. *Маргариті* Іоана Златоустого. Саме ця дата умовно вважається точкою відрахунку функціонування ОП. М. Гембарович вважав, що продукція ОП використовувалася лише для місцевої друкарні. На його думку, ОП була малим підприємством з обмеженою сферою продукції. Різні водяні знаки, які вживалися кн. *Острозькими* і *Слуцькими*, спочатку систематично з'явилися у стародруках, а пізніше і в ряді документів. Перша документальна згадка про ОП зафіксована в *акті поділу князів Острозьких між синами кн. В.-К. Острозького Янушем і Олександром у 1603 р.* У ньому зазначено: “Гребля ку Застав’ю. Доми на ній всі ку

Новому місту ідучи... при мості ж до папірні”. На цій греблі серед 23 імен міщан вказаний “Войцех Папірник”. Після цього переліку осіб вказано: “До того папірня, порохівня до тієї ж греблі і млини під Новим містом”. Пізніше ОП згадується також разом із порохівнею в інвентарі острозьких маєтностей 1620 року. Український історик Орест Левицький (1848-1922) ввів до наукового обігу джерельне свідчення, що прибутки від ОП у 1636 р. йшли на заснований кн. *Анною-Алоїзою Ходкевич Острозькою* шпиталь. ОП існувала ще в 1654 р., вже після закінчення Хмельниччини: “Папірня при Старому місті з якої бувало прибуток на шпиталь острозький дають 50 злотих”. На думку О.Мацюка, час припинення роботи ОП не відомий, але сталося це в середині 50-х рр. XVII століття. О.Мацюком виділено 17 типів та різновидностей філіграней ОП, що датуються 1596-1647 роками. Він же стверджує, що острозький папір – низької якості, грубий, темно-сірого кольору. Значні труднощі в його дослідженні створює та обставина, що кожен аркуш густо задрукований. У публікаціях опису і розшифрування філіграней О.Мацюком (зокрема в 1995 р.) виділені такі п’ять варіантів схем

герба кн. *Острозьких*: Конча, Леліва і Конча, Огончик і Леліва. Крім того, два малюнки герба кн. *Острозьких* – зі щитами тридільним (на ньому зображені Юрій-Змієборець, герби Огончик, Леліва і Конча) і чотиридільним (в орнаменті Юрій-Змієборець і герби Огончик, Леліва і Конча). М. Гембарович у 1966 р. виділив 4 типи філіграней ОП. Як він зазначив, свідченням діяльності ОП є філіграні із гербом Конча в наведеному варіанті у Славутському архіві (Сангушків) 1617 р. і деформованому при друці зображенні в 1619 р. у Почаєві в книзі “Дзеркало богослів’я” Кирила Транквіліона-Ставровецького. В актових книгах 1646 р. і 1677 р. в Київському архіві (тепер ЦДІА України) виявлений герб Острога в альбомі філіграней (1923), зафіксованих І. Каманінім і О. Вітвицькою.

Історія українського паперу. – Київ, 1994. – С. 54-56, 171; Мацюк О. Я. К истории острожской бумажной мельницы // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 144-148; Мацюк О. Острозька папірня (кін. XVI- поч. XVII ст.) // Острозька давнина. – Львів, 1995. – В. 1. – С. 37-39; Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – Київ, 1974. – С. 60-61; філіграні 361, 362; Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Polski w związku z pracą; Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Наук.-інформ. бюлетень Архівн. упр-ння УРСР. – 1962. – № 5. – С. 10-22; Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI-XVIII w. // Roczniki biblioteczne. – 1966. – Т. 6. – S. 55-62.

Микола Ковальський

Дж.: РДІА (Спб.). – Ф.823. – Оп. 1. Канцелярія митрополита греко-уніатських церков. – Од. зб. 262; ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. Радзимінського. – Од. зб. 181 (VI, 4). – Ч. 1; ЦДІА України (Київ). – Ф. 223. Колекція “Серія “Б””. – Од. зб. 332; Ф. 2072. – Од. зб. 64; AGAD. – Zb. Lubomirskich z Małej Wsi. – № 495, 496; Państwowe archiwum m. Krakowa i województwa Krakowskiego. – Sekcja 1. Wydział na Wawelu. – № 63.

Лит.: Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері України, датовані XVI і XVII ст. (1566-1651). – Київ, 1923 (Зб. іст.-філолог. відділу УАН. – № 41). – № 918-920, 1236-1238. – С. 100, 132-133; Левицкий О. Анна-Алоиза – княжна Острожская // КС. – 1885. – Т. 7. – С. 343-354; Мацюк О. Я. Історія паперу в Україні та його філіграні (джерелознавче дослідження): Доповідь про друк. праці... вчен. ступ. д-ра іст. наук. – Київ, 1995. – С. 16; Мацюк О.

СТРОЗЬКА ТРАГЕДІЯ 1636 РОКУ

Спровокований Анною-Алоїзою Острозькою виступ острожан. Метою княгині було закрити ОА, передати єзуїтам фундацію Острозької академії, ліквідувати у своїх володіннях православні осередки. За привілеєм 1585 р. її діда К.-В. Острозького, багата Суразька волость записувалась острозькому українському шпиталеві, Святотроїцькій церкві, а дещо згодом окремим актом, ще й ОА. Надання призначалась виключно православній інституції; можливих порушників своєї волі князь наперед піддавав анафемі. Після невдалої спроби 1621 р. забрати ці маєтності для єзуїтів, княгиня наступного року викупила їх оренду, не виконуючи зобов'язання щороку передавати шпиталеві 2 000 зл. А.-А.Острозька 1624 р. відібрала кошти, призначені “латинському бакалаврові” ОА і передала їх вчителіві прикостольної школи. Вона заборонила викладати в ОА польською і латинською мовами. 1624 р. княгиня засновує в Острозі єзуїтський колегіум, відомий згодом як колонізаторський центр Волині. Щоб передати їм Суразькі маєтності, вона заручилася авторитетом папи римського.

Урбан III 20.XII.1633 року звільнив її від дідівського прокляття за привласнення маєтностей “схизматичної церкви і шпиталю”. Звернення до папи саме тоді було наслідком легалізації в 1632 р. православної церкви в Речі Посполитій. 14. VIII. 1633 року король Владислав IV, під тиском політичних обставин, підтвердив надання своїх попередників православним “братства, школи, семінарії, друкарні і шпиталю їх”. Луцько-острозький православний владики Афанасій Пузина, колишній орендар Суразчини, спробував реалізувати своє право опікунства над осередками Острожчини, зокрема, Троїцьким шпиталем, його маєтностями та, посередньо, і ОА.

Дії княгині збіглися із загальнодержавними акціями проти православної школи. Владислав IV 14.III.1635 року з політичних міркувань змушений був дозволити “в київських та вільнюських школах неунітам грецькою та латинською мовами навчати”. Король однак застеріг, “щоб гуманістичні науки не викладалися далі діалектики й логіки”. Він же, віддаючи 1635 р. український Новгород-сіверський монастир єзуїтам та засновуючи там єзуїтську колегію, наголошував, що в цьому місті “духовні грецької релігії на перешкоду згаданим єзуїтам

і їхнім школам не мають мати інші школи, в яких би латинською мовою проводилось навчання”. Того ж року Л. Жулкєвський фундував єзуїтський колегіум і в Переяславі.

Не маючи правових підстав для передачі Суражчини протегованому ордену, А.-А. Острозька пішла на незаконні дії. Через спровокований нею кровопролитний виступ міщан вона добилася підтримки родини, світських та духовних властей. У ніч зі Страстної п’ятниці на суботу 1636 р. разом з єзуїтами княгиня забрала з Богоявленського собору кості свого померлого в православії батька Олександра Острозького (+1603). В єзуїтському монастирі вони були “перекресчані” на католицизм та іменовані Станіславом. За свідченням т.зв. Острозького літописця, у пасхальну неділю люди у великому хресному ході “почали сходити з міста на мост к шпиталю. А она, незбожная, каретою шестьма коньми наїхала на тот гмін людей, на мосту прудко женучи, бичем затинаючи по людях. Коньми потрутила людей, а інії з мосту попадали в ріку... Міщани, не терпячи збитков, ну по возницях і паню осталося мало не убили на смерть. І дано знати гайдукам і іним слугам, і було ранених не мало з обох сторін... Потом бул тому суд і мучено. Інії не витримали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом. Не вольно і проводу отпраляти, тільки так загребли в пісок без трум. А іних на паль позбивано”. Були закриті замкова Богоявленська, Святовоскресенська та Святоонофрійська церкви в частині міста, приналежній А.-А. Острозь-

кій. Їх парохі Іван Бережанський, Марко та Кирило виїхали, не прийнявши унії. Наступного року змушені були прийняти унію священники на половині Острога князя Домініка Заславського та у всіх володіннях княгині. Богослужіння в Богоявленському соборі були заборонені. А.-А.Острозька забрала звідти для єзуїтів два великі металеві свічники та казальницю.

У ювілейному для єзуїтів 1640 р. княжна передає ордену Суражчину, заснований нею бурсі “разом з площею, на якій будинки і церква Св. Трійці, мною на католицький храм перетворена... для двадцяти молодих людей по крові польських шляхтичів”. Будівлі шпиталю єзуїти розібрали і поставили тут латинську каплицю. “Обурення українців було через це таке велике, що хроніст (острозького єзуїтського монастиря – І. М.)... приписав чудові, що натовп не розвалив тоді колегіум і не повбивав єзуїтів”.

Подіям 1636 р. присвячений віршований “Лямент о утрапеню міщан острозких...”, написаний учителем рівненської школи, який заховався під ініціалами “М. Н.”. Вони описані у Львівському та Острозькому літописах, згадані в православному полемічному творі “Індіціум” (1638). У 1695 р. єзуїти надрукували біографію княгині. Вони зобразили свою покровительку як невинну жертву збунтованих схизматиків, яка нібито помилювала засуджених до страти, нагодувала їх і відправила додому.

Острозький замковий храм протягом 250 років стояв пустою і став

поступово розвалюватися. Проти такої профанації християнської святині виступили навіть волинські депутати на своєму сеймику 1688 року. Ще наприкінці XVIII ст. біля цієї своєрідної пам'ятки трагедії 1636 р. острожани переповідали правдиву версію тих подій.

На іконі “Страшний суд”, що наприкінці XIX ст. була в острозькій кладовищній каплиці, у пеклі були зображені А.-А. Ходкевич та її чоловік К. Ходкевич. Над їх головою поміщений був напис: “пани немилостивии”.

Літ.: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-677, 696; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 8. – С. 797-798; АЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 226; АЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 466; Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 115, 135, 137-139; Житецький П. Острозька трагедія // ЗНТШ. – Т. 51. – С. 1-24; Кузьмин Е. М. X археологический съезд в Киеве // Искусство и художественная промышленность. – 1899. – № 14. – Ноябрь. – С. 72, 73; Мицько І. Острозька... академія. – С. 66-67, 70-71, 80; Chmielowski B. Nove Ateny... Lwów, 1754. – Cz. 2. – S. 316; Ibidem. – Cz. 3. – Supplement. – Lwów. – 1756. – S. 146; Stebelski I. Przydatek do Chronologii. – T. 3: Genealogia starożytnego domu książąt na Ostrogu Ostrogskich. – Wilno, 1783. – S. 139-142; Załęski S. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1250, 1269; Życie Anny Aloizy księżny Ostrogskiej. – Kraków, 1695. – S. 41-45.

Ігор Мицько

 **острозький Василь-
Костянтин Костянти-
нович (*1526/1527 – †13.
II.1608, Острог)**

Князь, магнат, воєнний, політичний і культурний діяч. Молодший син гетьмана ВКЛ Костянтина Івановича Острозького від другого шлюбу з князівною Олександрою Семєнівною Слуцькою. Названий при народженні Василем, з 40-х років став уживати “князівське” ім’я Костянтин, тому в літературі фігурує під подвійним ім’ям Василь-Костянтин. Після смерті батька (1530) виховувався під материнською опікою в м.Турові. Визнаний королем повнолітнім у 15 років (1541), вступив у публічне життя. Після смерті старшого брата по батькові – Іллі (1539) розпочав (1540) багаторічну виснажливу боротьбу за повернення батькової спадщини спочатку з братовою дружиною Беатою Костелецькою, а потім її другим чоловіком – Ольбрахтом Лаським, котрому вона записала (1565) не тільки маєтки, що дісталися їй від першого чоловіка, але й маєтки своєї дочки від першого шлюбу – Гальшки. Боротьба завершилася 1574, коли за декретом короля Генріха Валуа за Гальшкою були визнані спадко-

ві права як на її власні, так і на материнські маєтки. Вона ж на знак вдячності за моральні та матеріальні збитки, завдані дядькові під час їх повернення, відписала всі маєтки йому та його сину Янушеві. Значні володіння в перемиській, галицькій, львівській землях, Тарнів з селами у Малопольщі та маєток Рауденіца в Чехії спали на К.-В. Острозького після смерті дружини. Незважаючи на те, що йому не вдалося вступити у володіння чеською спадщиною, він зосереджував у своїх руках найбільший домен, до котрого лише на Волині входила 1/3 її поселень. Як володимирському старості йому належали маєтки цього староства (з 1559), виключаючи 1580-1588, коли уряд володимирського старости тримав його син Костянтин. Наприкінці XVI – початку XVII ст. активно придбавав маєтки на Київщині. Вважався одним з найбагатших магнатів українських земель Речі Посполитої, сам називав себе “Dei gratia in Volinia dux Ostrogensis” (Божою Милістю на Волині князь Острозький). Титул “Божою Милістю князь” в ті часи уживали незалежні володарі.

Військову службу розпочав у 18-річному віці (1543-1544) під началом маршалка Волинської землі, князя Федора Сангушка, загартовуючись і набуваючи військового ре-

месла у битвах із татарами. 1550 р. був призначений володимирським старостою і маршалком Волинської землі. Зосереджував у своїх руках велику владу: йому підлягали місцеві старости, він очолював посполиті рушення, керував шляхетськими з'їздами Волинської землі та Брацлавщини, територія якої входила (до 1569) до Волині. Наприкінці 1559 р. дістав уряд київського воєводи, на котрому залишався до кінця свого життя. Протягом майже п'ятдесяти років як київський воєвода стояв на захисті південно-східних кордонів українських земель і виявив неабиякі дипломатичні і військові здібності в боротьбі з татарами, неодноразово (1574, 1575, 1577, 1578, 1589, 1593, 1594) відбиваючи їх напади. Під час наїзду 1578 р. був оточений в Острозі і, не діставши допомоги, маючи лише власне, недостатнє для відсічі військо, змушений був домовлятися з ханом і, виплативши 3 000 дукатів окупу власних грошей, він ще й врятував від погрому Київ. Був речником створення європейської антиосманської ліги з метою ліквідації турецької небезпеки. Брав участь у походах на Москву. Очолював шляхетське ополчення під час повстання козаків на чолі з Криштофом Косинським (1591-1593). На конвокаційному сеймі (1587) називався в числі можливих претендентів на королівський престол.

Рішуче виступав проти Люблінської унії (1569) і лише під загрозою втрати власних маєтків змушений був підписати акт про приєднання Волині, а як київський воєвода – Київщини до Польщі. Був меценатом

освіти та культури, протектором православ'я: мав вплив на заміщення церковних посад, надав багато фундушів на православні церкви і монастирі, виступав за необхідність внутрішньої реформи православної церкви та покращення рівня освітньої підготовки православного духовенства. У 1596 р. був призначений Олесьандрійським патріархом Мелетієм екзархом для Київської митрополії. Серед православнитх Речі Посполитої користувався великим авторитетом. За свідченням єзуїтів, на Русі князя вшановували після Бога, Пресвятої Богородиці та святого Миколая.

У родовому маєтку Острозі заснував перший в Україні вищий навчальний заклад – слов'яно-греко-латинську школу (1576), першим ректором якої був Герасим Смотрицький. Запросивши до Острога Івана Федорова, відкрив друкарню (1578-1608), перетворивши Остріг на справжній науково-культурний осередок, де було підготовлено 29 видань, у тому числі Острозька Біблія (1581). Враховуючи його роль у православній церкві та розраховуючи на допомогу в справі поєднання церков, відомий єзуїт Петро Скарга присвятив йому перше видання книжки “O jedności Kościoła Bożego”.

В.-К. Острозький відзначався толеранцією в питаннях віри і був за поєднання церков, але уявляв собі унію у вселенському (всесвітньому) масштабі. Тому рішуче виступив проти Берестейської унії (1596), котра об'єднувала церкви в межах лише однієї держави. 24.VI.1595

року у відозві до православних викривав дії митрополита і єпископів як відступників від віри батьків і закликав до опору унії. У травні 1599 року взяв участь у з'їзді протестантів і антиуніатів у Вільні і підписав акт конфедерації. Помер 23(13). ІІ. 1608 р. в Острозі і був похований 27 квітня у замковому Богоявленському соборі.

Від шлюбу (1553) з дочкою великого коронного гетьмана Яна Тарновського – Софією (+1570) мав трьох синів: Януша(1554-1620), Костянтина (1555?- 1588), Олександра (1570-1603) та двох дочок: Єлизавету (+1599) та Катерину (1560-1579).

Дж.: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów. – N627/I. – S.242; № 3669/II; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т.4.

Літ.: Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин, 1840. – С. 81-118; Четыркин Н. Деятельность князя Острожского в пользу православия // Волинские епархиальные ведомости, 1872. – С. 56-81; Лебединцев К. К портрету князя К.Острожского // Киевская Старина, 1883. – № 11. – С. 523-528; Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. – Киев, 1886; Уманец Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский // Русский Архив, 1904. – № 4. – Кн.1. – С. 625-634; Власев Г. А. Князья Острожские и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества. – С.-Петербург, 1911. – Вып.4. – С. 3-30; Быков Н. П. Князья Острожские и Вольтынь. – Петроград, 1915; Ковальський М. Острозький кн. Василь-Костянтин Костянтинович // Острозька академія ХУІ-ХУІІст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.129-130; Костомаров М. Князь Константин Константинович Острожський // Історія України в життєписях визначніших

єї діячів. – Львів, 1918. – С. 160-192; Власовський І. Князь К. К. Острозький – знаменитий патрон і оборонець православ'я в історії українського народу. – Нью-Йорк, 1958; Іларіон, митр. (Огієнко). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Вінніпег, 1958; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.6. – С. 479-488, 497-498; Т.7. – С. 151, 153-154, 161, 180-183, 185-189, 193-197, 211-212, 217; Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 119-129; Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 28-41; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т.7. – S. 183-189; Boniecki A. Poczec rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV-XVI wieku. – Warszawa, 1883 – S. 235-236; Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885. – SS.24, 90, 227, 291; Ejusdem. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.356; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. – Kraków, 1913; Znosko P.K. Knjaz Konstantin Ostroskij. – Warszawa, 1933; Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska. – Lwów, 1933; Ejusdem/ Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т.7. – S. 30-67; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty // Polski Słownik Biograficzny. – Т.24. – Wrocław, Warszawa, Kraków-Gdańsk, 1979. – S. 489-495; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997.

Ірина Ворончук

 острозький
кн. Олександр
Костянтинович (*червень,
1571 – † грудень, 1603)

Син кн. В.-К. Острозького та Софії Тарнавської у 1593-1603 рр. був волинським воєводою. Його дружина – Ганна Костчанка (1575-1635), дочка сандомирського воєводи Яна Костки і Зофії Одровонж. Вони мали п'ять синів Олександр (пом. у 1607), Адам-Костянтин (пом. у 1618), Януш (пом. у 1619), Кшиштоф (пом. у 1605) і Василь (пом. у 1605). У них було три дочки: Софія (пом. в 1622) – дружина Станіслава Любомирського, Анна-Алоїза (пом. в 1654) – дружина Яна Кароля Ходкевича і Катерина (пом. 1642) – дружина Томаша Замойського. У 1603 р. відбувся поділ ще за життя батька кн. В.-К. Острозького (1526-1608) володінь між його синами – О.О. і Янушем (див. – *Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.*; *Острозький кн. Януш Костянтинович*). У 1622 р. відбувся новий поділ та інвентарний опис острозьких володінь, на цей раз між трьома доньками О.О. Обидва ці документи є важливими і цінними джерелами з історії Острога і території Острозь-

кого князівства. Можливо, О.О. навчався в ОА. Йому присвятив свій твір “*Ключ царства небесного... Календар римски новы*” ректор цього навчального закладу *Герасим Данилович Смотрицький* у 1587 році. Його сини, котрі дожили до повноліття (Адам-Костянтин і Януш), після смерті батька під впливом матері перейшли у католицизм.

Літ.: Вольфф. – С. 358; Кардашевич. – С. 43-44, 46; Яковенко. Українська шляхта. – С. 84; Stebelski I. Genealogia... – S. 85.

Микола Ковальський

 острозький Януш
Костянтинович
(1554 – † 12.09.1620)

Другий син *кн. В.-К. Острозького* та *С. Тарновської*. Початкову освіту здобув при дворі батька в Дубно. З молодих років проявилися у О.Я. надзвичайні військові здібності. Так, у 1577 р. О.Я. на чолі війська зумів розгромити татар, які тримали в облозі Дубнівський замок, де перебувала з великими скарбами його сестра Катерина. Вражений цим фактом, батько відіслав О.Я. у Відень до двору імператора Священної Римської Імперії Максиміліана II для набуття військового і політичного досвіду. Повернувшись із-за кордону, О.Я. на чолі власної хоругви з 800 чоловік 1579 р. взяв участь у Лівонській війні і здобув ряд перемог під Черніговим і Великими Луками. За ці успіхи О.Я. у 30-річному віці був удостоєний Стефаном Баторієм посади волинського воєводи, а 1593 р. – Сигізмундом III – посади краківського каштеляна, тобто став першим світським сенатором у Речі Посполитій. Відносно рано став О.Я. і земельним власником: вже 1583 р. володів добрими Шульжинцями й Полонне з навколишніми селами. У різні роки за королівськими привілеями отримав в управління такі українські

староства: Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Переяславське, Канівське, а також Володимирське. Згідно з гіпотезою *С. Леп'явка*, О.Я. підтримував активні стосунки з козаками, маючи при цьому якісь далекосяжні особисті плани політичного характеру. Але претензії козащини на самостійну політичну роль та розходження з їх лідерами щодо економічних інтересів у прикордонних українських старостах призвели до того, що О.Я. взяв активну участь у придушенні повстання *К. Косинського* (1591-1593), зокрема у битві під П'яткою. Неодноразово О.Я. громив татар: під Острогом (1576), біля села Редька (1578), біля річки Собач і т. ін. В акції Лжедмитрія I та в поході на Москву О.Я., на відміну від багатьох магнатів Речі Посполитої, участі не взяв. 1606 р. підтримав рокош, очолюваний краківським воєводою *М.Зебжидовським*, котрий був спрямований проти нетолерантної релігійної політики *Сигізмунда III*, виставивши 1-тисячний збройний загін. Однак будучи невдоволений роллю, яку відвели йому рокошани, О.Я. перейшов на бік короля і виступив посередником у перемовинах між обома сторонами. Під час повторної подорожі до Відня (1579) О.Я. перейшов у католицизм. Побутувала легенда,

очевидно поширювана католиками, що *кн. В.-К. Острозький* за це його ув'язнив на деякий час у Дубенському замку. О.Я. заснував (зафундував) цілий ряд костелів і кляшторів (монастирів) на Волині, зокрема у Старому Костянтинові – монастир домініканів, у Дубні – монастир бернардинів, у Межирічі (під Острогом) – монастир францисканців, а також костели у Степані, Деревні, Березниці. Незважаючи на таку протекцію католикам, О.Я. відзначався відносною толерантністю щодо православних. Так, на коронному сеймі 1605 р. О.Я. домогся підтвердження в ролі києво-печерського архімандрита несимпатичного католикам Єлисея Плетенецького. До унії краківський каштелян ставився стримано. Подібна позиція, на думку С. Плохія, визначалася тим, що О.Я., претендуючи після смерті батька стати лідером волинської шляхти, в основному православної, намагався зміцнити її прихильність і підтримку. *Захарія Копистенський* у своїй “*Палінодії*” вже після смерті О.Я. відзначив, що той православним “утисков і гвалтов жадних не чинил”. За життя батька жив переважно у Дубно, а коли приїжджав до *кн. В.-К. Острозького*, то зупинявся у *Межирічі*, де мав свій “малий замочок”. На дворі О.Я., як правило, “бавилося” (служило) декілька тисяч шляхтичів. Так, 1610 р. у Замості на похоронах Барбари з Тарновських Замойської, дружини Яна Замойського, з О.Я. було близько двох тисяч шляхтичів. Коли в 1613 р. Томаш Замойський відвідав О.Я. в Острозі, то його зустрічало

більше 2-х тисяч кінних і піших шляхтичів. О.Я. тричі одружувався: з Сузанною Середі, Катажиною Любомирською і Теофілею Тарлувною. Останній шлюб брав, коли йому було 58 років, а його ново-спеченій дружині – 17. Від першого шлюбу О.Я. мав двох дочок – Елеонору і Єфросинію, від третього – 1617 р. народився син Ян – Володимир, який помер в одnorічному віці. Оскільки О.Я. довго не мав прямого нащадка і не бажав передавати свою частину володінь *Острозьких* (визначену згідно з *актом поділу 1603 р.*) синам свого брата *Олександра*, з яким перебував у напружених стосунках, то поставив питання перед королем Сигізмундом III про створення на його землях майорату (див. – *Острозька ординація*), що й було реалізовано згідно з рішенням коронного сейму 1609 року. Матеріальну допомогу друкарні (див. – *Острозька друкарня*) та академії О.Я. значно звузив порівняно зі своїм батьком. Відомо лише, що 1612 р. в *Острозькій друкарні* “повеленієм пресвѣтлаго и Богохранимаго княжати Януша Острозького” з’явився друком “*Часослов*”, а в березні 1611 р. “во Остроѣ, во ущилицѣ кгреко-словенскомѣ” у перекладі Федора Абукара була записана похвала *Iсаї Балабану*, і тоді ж, за версією *М. Грушевського*, і видана не без сприяння князя. Дух просвіти, хоч поступово і занепадав, але прротягом 1608-1620 рр. ще жеврів у ОА. Зі смертю О.Я. (1620) збігається майже повний занепад першого навчального закладу в українських землях.

Публ. дж.: Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів. – Київ, 1988 (публ. док. з Ватикан. арх.; вперше надр. у перекл. на укр. мову в зб. Monumenta Polonia Vaticana. – Kraków, 1938. – Т. 6). – № 75-77, 81. – С. 78-85, 90-94.

Лит.: Вольфф. – С. 357; Грушевський. – Т. 6. – С. 394-396, 481, 498; Кардашевич. – С. 46-54; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 8, 52, 55, 57-59, 70, 73-75, 82, 89, 90, 97, 98, 107, 129, 163, 186, 188, 189, 195; Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – Київ, 1989. – С. 12, 31, 32, 58, 62, 70, 80, 86, 89, 90, 92, 96; Яковенко... – С. 80, 92-94, 113, 217, 277; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. 25. – S. 481-486.

Петро Кулаковський

строзькі, князівський рід

Документальних джерел, які дали б змогу простежити діяльність родини О., збереглося недостатньо. Та й то переважно вони стосуються пізніших часів – XVI та XVII століття. Дискусійним залишається питання щодо походження цього князівського роду. За часів кн. В.-К. Острозького спостерігалось намагання утвердити думку, що цей рід веде свій початок від Рюриковичів. Зокрема, така думка була висловлена в панегіричній поемі придворного поета кн. В.-К. Острозького Симона Пекаліда “Про Острозьку війну...” (1600). У цьому творі навіть була вміщена своєрідна міфопоетична генеалогія даного роду. О. як продовжувачів справи Рюриковичів розглядав автор ще однієї латиномовної поеми “Дніпрові камени” (1618), який, імовірно, був людиною, наближеною до князів Заславських, що знаходилися в близьких родинних стосунках з О. Захарія Конис-тенський в апології “Про пресвітлого та преславного Василя, князя Острозького, воєводу Київського”, що ввійшла до його полемічного твору “Палінодія”, проводить думку, що цей рід веде свій початок від Володимира Святославовича і Да-

нила Романовича. О. як потомки князя Данила представлені в “Хроніці” Феодосія Софоновича – одному з найвизначніших джерел та пам’яток української історіографії другої половини XVII століття. Показово, що нащадками Рюриковичів О. вважали також польські хроністи М. Стрийковський (через князів Данила Романовича та рід Друцьких), О. Гваньїні і Б. Папроцький. Такий погляд був загальнопоширеним у кінці XVI ст. – на початку XVII ст., про що свідчив австрійський дипломат Е. Лясота (у 1594). Про О. як нащадків Рюриковичів писали також українські й польські історики XIX століття. Зокрема, М. Максимович у своїх “Листах про князів Острозьких до графині А. Д. Блудової” відстоював думку, що цей рід веде свій початок від князів Пінських та Турівських, які мали предками Володимира Святого й Данила Романовича. Цю версію підтримували польські історики Ю. Вольф, О. Яблонський, О. Галецький. Проте існували й інші міркування щодо походження О. Так, польський дослідник Ю. Пузина, використовуючи деякі писемні пам’ятки, висловив думку, ніби цей рід започаткований був сином великого литовського князя Гедиміна – Наримунтом, котрий заволодів у 1316-1317 рр. Пін-

ськом і Туровим. Таку версію підтримала українська дослідниця Н. Яковенко. Були й фантастичні версії, що О. походять від якорісь “бічної лінії” Рюриковичів, представники якої прибули на Русь із півночі разом з Рюриком; що їхній рід був започаткований простими волинськими боярами. Останнім часом відбувається повернення до думки про походження О. від Рюриковичів. Її спробував обґрунтувати І. Мицько на основі власних досліджень монастирських синодиків та історичної долі деяких земельних володінь, які належали представникам цього роду. Дослідник дійшов висновку, що протопластом роду О. був син князя Данила Романовича – Мстислав-Гліб. Останній, судячи зі свідчень Галицько-Волинського літопису, володів землями південно-східної Волині, до складу яких входив Острог. Проте яким би не було реальне походження дому О., важливо те, що останні представники цього роду усвідомлювали себе саме нащадками правителів Київської держави й, відповідно, продовжувачами їх політичних, релігійних та культурних традицій. Першою відомою особою з роду О. вважається князь Данило з Острога (помер між 1366 та 1370). Старший його син Федько (Федір) успадкував по батькові Острог. Тому він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно грамот, наданих йому королем Ягайлом у 1386 та 1390 рр., а також королевою Ядвігою у 1393 р., Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині – Корець, Заслав,

Хлапотин, Іванин, Крестовичі, Красне та Крупа. В останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі. Вів праведне життя, став схимником. Був похований у дальніх монастирських печерах. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. У тропарі преподобному було сказано, що він “перетворив земного княжіння славу в чернечий образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився”. Ікона із зображенням преподобного знаходилася в *П’ятницькій церкві* Острога. Хоча у відносно численній проправославній літературі кінця XVI – початку XVII ст., де прославляються князі О., ім’я преподобного Феодосія не фігурує, проте той факт, що серед представників цієї князівської родини була людина, яка стала відомою завдяки своїм чернечим подвигам, не міг не впливати на їхню свідомість. Ряд представників цього роду виступали ревнителями православ’я, зокрема, це стосувалося *кн. В.-К. Острозького*. Федір залишив після себе численне потомство – синів Дашка, Андрушка, Федька (Вацлава), Василя, а також дочок Федору, Анну. Однак успадкував Острог і фактично продовжив князівський родовід його наймолодший син Василь на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам’яними мурами, будівництво на його території церкви, а також спорудження інших замків, зокрема Заславської фортеці та оборонних спо-

руд у Дубні. Така діяльність давала можливість захистити землі Волині від нападів татар. Василь прагнув розбудовувати свій князівський домен. Він отримав ряд маєтків від князя Вітовта. Щоправда, у боротьбі між князем Свидригайлом та королем Казимиром Ягелоном, ставши на бік останнього, втратив Корець. Зате король компенсував йому цю втрату, надавши у володіння Лопатин, Красне, Тростянець, а також підтвердив набуття Осташина. Вважається, що Василь був одружений з родичкою Вітовта кн. Агафією. Від цього шлюбу він мав двох синів, Івана та Юрія, а також дочку Агрипину-Катерину. Старший син Іван, залишившись князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких. А його брат Юрій, отримавши Заслав, започаткував рід Заславських. Кн. Іван Острозький, одружений з княжною Бельською, мав дочку й двох синів, Михайла й Костянтина. Йому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села. Оскільки Михайло помер бл. 1500-1501 рр. бездітним, рід продовжив Костянтин (бл. 1460 – 1530). Він зробив блискучу військову кар'єру. Сучасники характеризували його як видатного полководця. Йому приписують участь у більш ніж 60-и битвах, із яких 33 він виграв. В основному йому доводилося воювати з татарами, які починаючи з кінця XV ст. стали постійно нападати на українські землі. Ці наїзди становили основну проблему для місцевого населення, оскільки вели до великих руйнацій, втрати людських та матеріальних ресурсів. Займаючи становища брацлавсько-

го, вінницького, звенигородського старост, Костянтину Івановичу Острозькому постійно доводилося обороняти українські землі від татарських нападів. У 1497 р. князь обійняв становище великого литовського гетьмана, що стало свідченням визнання його військових заслуг. Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Задяки його старанням у 1498 р. поселення Дубно отримало статус міста, а в 1507 р. – магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Воно зі своїм міцним замком виступало як одна із “столиць” князів О. Фактично Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміцнений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші. Князь отримав низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними була перемоги у битві на Лопушнянському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 року) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 року). У першому й другому випадку, за свідченням сучасників, були розбиті орди численістю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими. Також князь чимало зробив для відвернення російських нападів на землі Великого князівства Литовського. Йому доводилося неодноразово вступати в битву з росіянами.

Деякий час, з 1500 до 1507 рр., він був у московському полоні. 8 вересня 1514 року князь, маючи під своїм командуванням близько 30 тис. чоловік, розгромив 80-тисячну російську армію на річці Кропивні під Оршею. Ця битва врятувала ВКЛ від окупації. До кінця життя Костянтин Іванович залишався гетьманом ВКЛ. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522 р. – троцьким воєводою. Це були найвищі пости у владній ієрархії ВКЛ, які могли обіймати лише католики. Те, що їх, всупереч наявним правилам, отримав православний, свідчило про неабиякі здібності й здобутки князя. Йому навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів. Костянтину Івановичу, завдяки великокнязівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити володіння свого домену. Він став одним із найбільших землевласників ВКЛ. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби. Лікар польської королеви Бони А.Валентіно так писав про нього і його смерть: “Його оплакували в усіх королівських володіннях. Був той муж таким цнотливим, мужнім та везучим, що заслужив те, щоб називатися отцем короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіма. ...був таким побожним у своїй грецькій вірі, що його русини вважали святим. Мав доходи близько 26 тисяч дукатів, а також доходи надзвичайні, дуже щедрі від короля. Однак бідний пан все віддавав на утримання воїнів і подарунки для

них. Тому після нього лишилися великі борги й він сподівався, що король їх виплатить” (Pociecha W. Krolowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. – Poznań, 1958. – Т. 3. – С. 94). Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Завдяки його сприянням були значно зміцнені позиції православної церкви у ВКЛ, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільнюсі, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю. Судячи з деяких фрагментарних повідомлень, він намагався створити при деяких великих монастирях культурні осередки. Костянтин Іванович залишив двох синів – Іллю (від першого шлюбу з Тетяною Семенівною Гольшанською) та Василя (від другого шлюбу з Олександрою Слуцькою). Ілля помер у молодому віці, залишивши після себе дочку *Гальшку Острозьку*. Рід О. продовжив молодший син Костянтина Івановича Василь (див. – *Острозький кн. Василь-Костянтин Костянтинович*). Молоді роки цей князь присвятив збиранню батьківських земель і розширенню свого домена. Зрештою, на середину 70-х рр. в його руках опинилися величезні володіння, які охоплювали значну частину території сучасної України. Йому належала третина земель історичної Волині (зараз це переважно землі Рівненської, Хмельницької та Тернопільської областей), 14 міст і більших поселень з округами на Ки-

ївщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – на Галичині, 32 – на території Польщі. Річний прибуток *кн. В.-К. Острозького* у період його найбільшої могутності становив близько 10 мільйонів золотих – величезна на той час сума. Князя вважали найбагатшою людиною не лише тодішньої Речі Посполитої, а й усієї Європи. Його статки дозволяли виставити військо чисельністю 15-20 тис. чоловік. Не кожен європейський правитель мав таку армію в той час. Двір *кн. В.-К. Острозького* багато в чому нагадував інституцію незалежного правителя. У його резиденціях в Дубні й Острозі перебувало близько двох тисяч слуг, переважно молодих людей. Для них це була своєрідна школа управління, де вони набували потрібного досвіду. Пізніше ці люди ставали до служби в надвірному війську, канцеляріях, їх призначали управителями маєтків, опинялися вони й на церковних становищах. Велику увагу, як і його батько, *кн. В.-К. Острозький* приділяв обороні земель від татарських наїздів. Князь власним коштом утримував кількатисячний загін вершників для оборони від татар. Він неодноразово в 70-90-х рр. успішно відбивав напади ординців. Саме в обороні українських земель *кн. В.-К. Острозький* виявив неабиякі військові і дипломатичні здібності, а його боротьба проти “поган” була високо оцінена в тогочасних хроніках та поетичних творах. “Великим оборонцем руських та подільських країн від поганих” називав його відомий хроніст О.Гваньїні, відзначаючи, що з “поганими він через своїх старост чима-

ло й мужньо воював, посилаючи проти ворогів і двір свій, і шляхту, і бояр” (Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 407). Коштом князя було засновано й побудовано чимало міст і замків, передусім на південно-східній Волині та Київщині. При його старанні були збудовані замки на межі з Диким полем – у Білій Церкві, Переяславі, Богуславі. Завдяки цим діям стала більш інтенсивною колонізація українцями ніші центрально-українських земель. Сам же князь неодноразово рятував Київ від татарських наїздів. Будучи Київським воєводою, *кн. В.-К. Острозький* зробив багато як для відродження Київської землі, так і Києва, котрі в XVI ст. були відкриті для татарських нападів і лежали в руїнах. Також він чимало зробив для культурного розвитку цього міста, зокрема, такого його культурно-релігійного центру, як Києво-Печерська лавра. Саме вихованці двору князя *кн. В.-К. Острозького* (Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний та інші) продовжили справу свого патрона з культурного відродження Києва. Є підстави говорити, що без *кн. В.-К. Острозького* не було б ні “Могилянського ренесансу”, ні піднесення Києва в XVII ст., ні перетворення його в духовну столицю України. Взагалі завдяки діянням князя українські землі наприкінці XVI ст., будучи хоча б частково захищені від татарських нападів, отримали змогу відносно нормально розвиватися як у плані господарському, так і культурному. Саме в таких умовах стало

можливим т.з. українське відродження кінця XVI – початку XVII ст. Однак сумнівно, щоб це відродження відбулося без *кн. В.-К. Острозького*, який заснував ОА, *Острозьку друкарню*, надрукував *Острозьку Біблію* й здійснив чимало інших важливих справ на полі культурному. *Кн. В.-К. Острозький*, виступаючи покровителем православ'я в Речі Посполитій, чимало уваги звертав на розбудову церковних структур. Виступав фундатором численних церков, монастирів. Навіть виношував амбітний план створення патріархату на українських землях. Фактично *кн. В.-К. Острозький* і в господарському, й політичному, і культурному та церковному планах творив незалежну державну структуру. І хоча він визнавав зверхність над собою короля Речі Посполитої, проте часто поводився незалежно. Навіть у листах писав “Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині”. У той час так себе іменували суверенні правителі. На жаль, справи *кн. В.-К. Острозького* не знайшли належного продовження. Його син, *Олександр* (див. – *кн. Острозький Олександр Костянтинович*), на якого великі надії покладали православні України, помер ще за життя свого батька (отруєний слугою). Його сини, які дожили до повноліття, Костянтин і Януш, померли в молодому віці також при загадкових обставинах. Перший – у 1618 р., другий – у 1619 році. Інший син *кн. В.-К. Острозького*, *Януш* (див. – *кн. Острозький Януш Костянтинович*), котрий зарекомендував себе як талановитий полково-

дець і державний діяч, прийняв католицьке віровизнання і мало робив для православної церкви й розвитку культури православних українців. *Януш Острозький*, який помер у 1620 р., не залишив після себе спадкоємців по чоловічій лінії. На ньому й припинився князівський рід О. Їхні величезні володіння перейшли до інших магнатських родів (див. – *кн. Острозька Анна-Алоїза, Острозька ординація*).

Літ.: Витязевский С. Преподобный Феодор, князь Острожский // Воскресное чтение. – 1930. – № 34; Войтович Л. Родина князів Острозьких // НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 355-367; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ – Старокостянтинів, 2001; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та перек. польсь. О.Ю.Мищика – Київ, 2007; Домбровський Іван (Ян). Дніпрові камени // Українська поезія XVII століття (перша половина). – Київ, 1988; Зноско К. Князь Константин Константинович Острожский и его деятельность в пользу православия. – Варшава, 1933; Копистенский З. Папинодия // Русская историческая библиотека: ППЛ – С.-Петербург, 1878. – Т. 4; Левицький О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. 7. – XI (ноябрь); Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине Блудовой – Киев, 1866; Галасливий Святослав [Мицько І.] Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького // Галицька брама. Острог. – Львів, 2000. – № 9. – С. 4-10; Мицько. Острозька... академія; Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Мицько І. Статті. – Львів, 2000; Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна пра-

ця. – Вінніпег, 1958; Пасічник І. Д. Князь Василь-Костянтин Острозький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. Пекалід С. Про Острозьку війну під Пряткою // Українська поезія XVII ст. – Київ, 1987; Романовський Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды третьего археологического съезда в России. – Киев, 1878. – Т. II; Саух П. Ю Князь Василь-Костянтин острозький. – Рівне, 2002; Сендульский А. Преподобный Феодор, князь Острожский // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – Часть неофициальная. – № 9; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика – Київ, 1992; Тучемский М. Преподобный Федор, князь Острожский. – Почаев, 1911; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 2. Середина XV – кінець XVI століття. – Київ, 1994; Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // Острозька давнина. – Львів, 1995; Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р.1535-1540 // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Київ, 1983. – Т. 39; Яковенко. Українська шляхта...; Яковенко Н. М. Костянтин Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997; Яковенко Н. М. Василь (Костянтин) Острозький // Там само; Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 62; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudska i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 1; Puzyra J. Danilo, ks. Turowski, ostrogski, chełmsi i ego potomstwo // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10.

Петро Кралюк

тпис на лист... Ипатия володимѣрскогo и берестейскогo єпископа... (1598 р.)

Назва книги – „Отпис на лист... Ипатия володимѣрскогo и берестейскогo... до... кн. Костентина Острозскогo воеводи Киевскогo... в року 1598 писаний єпис. Через одного найменшого клирика церкви Острожской в том же року отписаний“. На сьогодні багато вчених дотримується погляду, що авторство твору належить *Дорофєйовичу Гаврилові* (інші гіпотези – *Суразький Василь*, *Смотрицький Мелетій*, *Борецький Іов*, *Лукаріс Кирило*). І. Мицько вважає, що під цим псевдонімом приховувався острозький протопоп Ігнатій. Вказане точне місце написання – „у школѣ кгрецкой Острозской“. Характеристика книги: 4°; (57 арк. нумер.). Рядків – 26. Шрифт: 10 рядків – 59,81 мм (60, біля 81 мм). Орнамент: заставки 2 з 1-єї дошки; кінцівки 3 з 3-х дощок. Виливні прикраси – рамка з набірних прикрас. Рамка на титулі. Структура твору: 1) „До чителника“ (арк. 2-3 зв. нумер.); 2) „Передмова листу до отца єпископа“ (арк. 3 зв. – 4 зв. нум.); 3) „Лист“ (арк. 5-32 нум.); 4) „История о листрикийском то єсть о

разбойническом ферарском синодѣ, вкоротцѣ правдиве, списаная“ (арк. 33-57 нум.). Приводом для написання твору послужив лист *І. Потія* (1598), до кн. *В.-К. Острозького*, де простежувалася спроба схилити його до унії. кн. *В.-К. Острозький* не став сам відповідати, а доручив це *Клірику Острозькому*. Останній з цим завданням впорався дуже швидко. Так само швидко „Отпис“ був надрукований. Головна увага автора звернена на унію та її наслідки. Він підкреслив, що її результатом стала не згода між церквами і конфесіями, а поглиблення ворожнечі – між братами, між паном та селянином. *Клірик Острозький* звернув увагу на поведінку та моральне обличчя ініціаторів та прибічників унії. При цьому наголосив не на зраді своїх єдиновірців, а на облудності, нечесності дій стосовно Риму. Так, у його висвітленні, ієрархи – ініціатори унії – зламали клятву; обманули папу, не виконавши даного йому слова; присягали за всіх православних, не маючи на те повноважень; вели переговори від імені православних, використовуючи підроблені листи („про які нам і не снилося“). Не обійшов увагою автор „отпису“ і традиційного питання про зверхність Римських пап. Завершується твір зверненням до Бога з молитвою

про істинну справжню унію.

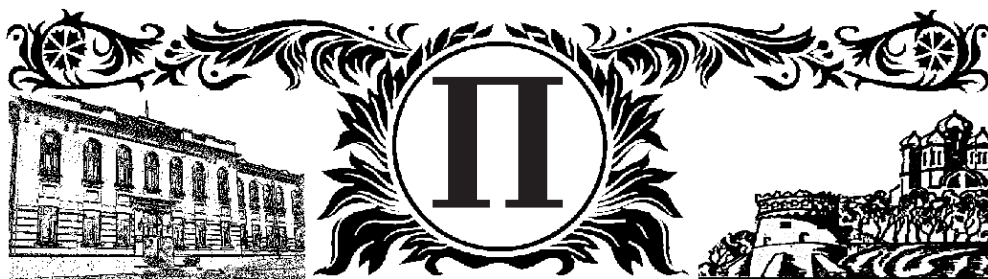
Місця зберігання: Україна – Київ: ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України; Росія – Москва: ДБР, ДІМ, РДАДА; Спб.: БАНР, РНБ; Литва – Вільнюс: БАН Литви; Польща – Варшава: Нац. б-ка (Варшава), Б-ка Люблін. католицьк. ун-ту (список XVII ст. з відмінностями).

Публ.: ППЛ... – Т. 3. – С. 377-432, 433-476; Слово многоцінне. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 432-459.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 14. – С. 34-35; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 37. – С. 31; Каратаєв І. – № 155. – С. 282-283; Каратаєв ІІ. – № 128. – С. 21; Максименко. – № 195. – С. 37; Мицько І. Острозька ... академія. – С. 92; Мицько І. Чар архівних свідчень: Матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. – 1987. – № 3. – С. 87-88; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 37. – С. 28; Ундольский. – № 138. – Ствп. 22; Ундольский – Кастерин. – № 58. – С. 100.

Літ.: Грушевський. Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 175-188; Завитневич В. Палинодия... – С. 163-165; Кардашевич. – С. 127; Микитась В. А. Українська література в боротьбі проти унії. – Київ, 1984. – С. 42-43; Полєк. – С. 79-82; Яременко П. К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI ст. // Питання літератури: Наук. записки. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-179.

Віктор Атаманенко

Палінодія Захарії Копистенського 1621 р.

Заголовок цього трактату – “Палінодія сирѣчь книга обороны святой апостольской всходнѣй церкви кафолической и святых патриарховъ и о грекохъ и о роксоланахъ христіанехъ в ласце Божой”. Авторство цієї книги зазначено таким чином: “През архимандрита Захарію Копыстенского ... написана из ревизією учителей выдана”. Є дата – 1621 рік. П. – багатoinформативний твір-пам’ятка української публіцистики (полемічної літератури), суспільної і політичної думки. Фактично це перший огляд вітчизняної історії із давніх часів до початку XVII ст. і одночасно важливе наративне (оповідне) джерело з історії України кінця XVI – початку XVII ст. П. поділяється на частини, розділи, артикули. Розпочинається з переліку змісту (“Описание Палінодії”). Після цього подається алфавітний перелік прізвищ і назв джерел: “Каталог книгъ и учителей, которыхъ до тоей книги уживало” – всього 185 позицій церковних і світських творів. З. Копистенський виявив велику обізнаність із творами польських хроністів. Серед них були М.Кромер, Я. Длугош, М. Меховський, М. Стрийковський, О. Гваніні (Гвагнін, Гвагвін). Посила-

ється на польську хроніку М. Бельського, твори Ботеро (Ботеруша) і Баронія (Бароніуша), а також Титмара (Мерзебурзького), якого називає “историк нѣмецкій”. Простежуються посилання на анонімні хроніки, хронографи і літописи: “Маргвард хронолог”, “Кройника грецкая и словенская”, “Кройника сербская”, “Кройника словенская”, “Чешская история”, “Летописецъ російскій зри кроника”, “Россіе летописци”. Використаний Київський Патерик, “орація” Станіслава Ориховського, “Требникъ словенский... з друкарьни стратинской”. Широко залучені твори українських полемістів як православної конфесії “Апокрисис” Христофора Філалета, “Ектезис”, твори Мелетія Смотрицького, так і уніатів (“Оборона” Л. Кревзи). П. – одне із важливих розповідних джерел про острозький культурно-освітній центр, ОА і її діячів. Висока оцінка дається першому ректорові ОА Г. Смотрицькому. Він називається: “годной памяти муж Герасим Данилович Смотрицкий”. Згадується збірник полемічних трактатів, виданих в Острозі наприкінці XVI ст., так звана “Книжица”: “а выразней и доводней... в книжице в Острозѣ друкованой...” (див. – *Книжица (в 6 розділах) 1588 р. і Книжица (в 10 розділах) 1598 року*. Найбільша ува-

га надається острозьким культурним діячам і *кн. В.-К. Острозькому*, який називається “пресвітлим князем””. Останньому присвячений окремий артикул “О пресвѣтлом и православномъ Василии княжати Острозкомъ воеводѣ киевскомъ”. Про цього князя в П. говориться: “... княжа острозкое Василий Константинович... сын пресвѣтлого Константина, княжати острозского, а великого гетмана великого княжства литовського, воеводи троцкого... в дѣльности и правовѣри, – первый межи княжати роскими, великій заступ и потѣха всего народу роского; мур желѣзный на Украйнах, страх и трепет татаром...” Важливим свідченням великого значення Острога як культурного центру (див. – *Джерела з історії Острозької Академії XVI-XVII ст.; Роль і значення Острога в історії України XVI – перш. пол. XVII ст.*) є слова автора П. про те, що при дворі *кн. В.-К. Острозького* “найдовалися... и мовцы оному Димосфенесови ровнии, и Сафановсе и иные розличнии любомудрцы. Найдовалися и докторове славнии, в греческом, славенском и латинском языках выцвѣчоныи. Найдовалися и математикове и астрологове превыборнии, межи которыми он презацный математик, философ и астролог, Ян Лятос, который календар новый славне зганил и пером доводне през друк показал, же ест омылный” (див. – *Лятош (Лятос)*).

Публ.: Палинодія // РИБ. – 1878. – Т. 4 / Под. ред. П. А. Гильтебранта. – ППЛ. – Кн. 1. – Стлб. 313-1150; Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упо-

ряд. О. І. Білецький. – Київ, 1967. – С. 169-173; Палинодія Захарія Копистенського // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Т. 3. Лев Кревза. Оборона єдності церковної і Захарій Копистенський Палинодія; Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodia / With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. Harvard library of early Ukrainian literature. – Harvard, 1987. – Р. 71-596 (в цій публікації є дефект – випущений 3-й арт. 2-го розділу 4-ої частини стосовно оцінки ОА і наявності тоді в Острозі когорти вчених).

Лит.: Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 337-338, 495-509; Завитневич В. З. Палинодія Захарія Копыстенского и её место в истории западно-русской полемики XVI-XVII вв. – Варшава, 1883; Загайко. – С. 80-85; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 55-56; Полк. – С. 88-90; Франко І. Увага про назву “Палинодія” // ЗНТШ. – 1903. – Т. 54. – Miscellanea. – С. 1-3.

Микола Ковальський

Парасхес-Кантакузен **Н**икофор (*? – †1599, м. Мальборк, Польща)

Церковний діяч, учений-грецист. Навчався в Падуанському університеті, проповідував у Венеції при грецькій церкві св. Марка. Переїхавши до Константинополя, у 1592 р. став протосингелом патріарха, був двічі місцеблюстителем патріаршого престолу. Близько 1595 р. переїхав до Острога. Міг викладати у ОА, оскільки його характеризують як ректора “наук еллинских і грецких”. Брав активну участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 року. Був звинувачений у шпигунстві на користь Туреччини, засуджений 1597 р. і засланий у Мальборкську фортецю, де й скінчилося його життя.

Лит.: Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. – Київ, 1987. – С. 61, 121; Мицько. Острозька... академія. – С. 106; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 268-269.

Петро Кралюк

Пекалід (Пенкаля, Пенкальський) Симон (Pękala, Pękalski Szymon) (*бл. 1567 – † після 1601)

Латиномовний поет. Народився в сім'ї міського радника Тобіаша Пенкалі та міщанки Ганни Старчиновської у м. Олькуші (Польща). У 1585-1589 рр. П. навчався у Краківському університеті, де отримав ступінь бакалавра мистецтв і, як свідчить книга реєстрації присвоєння вчених ступенів цього університету, “став русином” (ruthenus factus). Правдоподібно, у роки навчання в університеті П. налагодив тісні контакти спочатку з *кн. Янушем Острозьким*, а потім і з *кн. В.-К. Острозьким*, ставши їх придворним поетом. Йому належить випущений ним 1601 р. у Львові поетичний твір “Epithalamium” на честь шлюбу відомого протектора православ'я на Перемишльщині Яна Щасного Гербурта з Єлизаветою Заславською. Однак найбільш відомим твором П. є латиномовна поема “Про острозьку війну” („De bello Ostrogiano“), яка вийшла друком 1600 р. у Кракові. Поема адресується *В.-К. і кн. Я. Острозьким* і описує конфлікт 1593 р. між ними, з одного боку, і козацьким військом Кришто-

фа Косинського, з іншого. Політичним ідеалом автора є шляхетська Річ Посполита, базована на зміцненні єдності трьох її складових: Польщі (Корони), Литви і Русі. Необхідними умовами реалізації цього ідеалу П. вважає досягнення злагоди між народами, що населяють Річ Посполиту, та утвердження релігійної толерантності. Як свідчить поема, її автор безпосередньо брав участь у придушенні повстання К. Косинського, тривалий час жив в Острозі, знайомився з діяльністю ОА та її бібліотеки. П. відзначає м'який клімат Острожчини, велику кількість лук і високу врожайність навколишніх земель, що дозволяє місцевим жителям розводити великі стада худоби, коней, свиней, кіз, овець, займатися бджільництвом, вирощувати зернові, навіть виноград. Славився Острог, на думку П., і ремісничими виробами, особливо зброєю. З особливим пієтетом описав автор Острозьку “тримовну гімназію”, власне ОА, її бібліотеку, храми та фортечні мури Острога. Зупинився П. у поемі на генеалогії кн. *Острозьких*, вважаючи їх нащадками міфічного Руса та князя Кия. Прославляючи рід *Острозьких*, П. детально зосередився на особистостях. Автор поеми “Про Острозьку війну” відзначив їх військові подвиги, державну мудрість і т. ін. Вони надихають своїми промовами військо на перемогу перед битвою (зокрема, *Януш*), гуманно ставляться до переможених (зокрема, Василь-Костянтин до К. Косинського). П. з повагою говорить про високе військово мистецтво козаків, але негативно ставиться до їхніх

спроб порушити соціальний спокій у Речі Посполитій. Наприкінці поеми П. заявляє про своє бажання написати ще низку творів “на лад аонійський”, але доля їх, якщо вони були написані, залишається невідомою. Після 1601 р. жодних даних про життя П. поки що не віднайдено.

Твори: De bello Ostrogiano ad Pianctos cum Nisoviis libri quattuor a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti. Cracoviae, 1600; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987. – С. 195-242; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 40-77; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Слово многоцінне. – Київ, 2006. – Т. I. – С. 291-338.

Лит.: Кардашевич. – С. 138-139; Литвинов В. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – Київ, 2000. – С. 20, 187-235; Литвинов В. Католицька Русь. – Київ, 2005. – С. 21-22; Мицько. Острозька... акаемія. – 106; Стратій Я. Реформаційні і гуманістичні ідеї в Острозькому культурно-освітньому центрі в контексті міжслов'янських впливів // Історія і культура слов'ян. – Київ, 1993. – С. 93-95; Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 95-96; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 157-188; Wos K. Pełkała Szymon // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. 25. – S. 728-729.

Петро Кулаковський

Передмови Острозької Біблії

Перед першою передмовою Острозької Біблії, на звороті титульного аркуша розміщено зображення герба князя і вірш про нього, автором якого був Г. Смотрицький. Вірш на герб Острозьких – “Зри сія знаменія...” – своєрідна присвята, звернення до князя Костянтина. Кожний символ герба знаменує вірність князя К.-В. Острозького православній вірі. У верхній правій частині гербового картуша зображений Юрій Змієборець, який долає нечисту силу списом “Въоружень воинъ зміа поправъ мужественно, копіємъ сего посредѣ пронъзе павственно”. Князь Острозький перемагає “мысльнаго сопостата”, захищає чистоту у православної віри з допомогою іншого “непобѣдимо оружје”, використовуючи Біблію – “острѣйшее меча обоюду остра слово б[о]жіе”. Смотрицький порівнює князя Костянтина і з іншим лицарем – вершником, зображеним у лівій верхній частині герба Острозьких. Подібно до цього воїна з мечем Костянтин відсікає “мракъ идолскіа лести”, відганяє “еретиковъ полки оумовредныа, придоша бо в миръ волки нещадныа”. Зірка в нижній частині герба нагадує про зорю, що засяяла над Вифлеємом,

сповіщаючи про народження Спасителя; хрест – розп’ятого Христа, який “на кр[е]стѣ руцѣ прострѣ, всѣх к себѣпріємлѣ”. Пафос хреста домінує у вірші. Поет порівнює Костянтина Острозького з візантійським імператором Костянтином Великим, який у 313 р. легалізував християнство.

И ты крестное знаменіе не туне носиши,

Великому Константину им сѣ сподобиши.

Онъ бо на н[е]б[е]си сѣ видѣвъ, побѣдилъ съпостаты,

Ты же побѣждай еретикъ и бѣсовъ тристаты (Тит. зв.).

Після вірша, на новій сторінці розпочинається перша передмова. Острозька Біблія містить дві передмови, які розташовані відповідно на аркушах 2 нн-3 нн зв., 4 нн-7 нн зв. Перша з них анонімна, другу, згідно з вказівкою в самому тексті, написав Г. Смотрицький. Щодо авторства першої передмови, то стосовно нього думки дослідників розділились. В. Колосова приписує її Г. Смотрицькому, Я. Ісаєвич – Іванові Федорову, лише допускаючи участь ректора ОА у написанні її третьої частини.

Перша передмова є декларацією видавця-мецената князя К.-В. Острозького і складається з трьох час-

тин. Першу творить молитва-подяка Богу князя за завершення запланованої справи. Друга частина – відкритий лист князя до православних Речі Посполитої, в якому сповіщається про час – 12 серпня 1581 року – і місце видання – “въ б[о]госп[а]саемом и домоначалном градѣ моем Острозѣ”. Полемічно забарвлена третя спрямована проти ворогів православної церкви.

У передмові повідомляється, що головна мета Біблії – посилення авторитету православної церкви, яка переживає ненайкращі часи, “ѡко волци тяжцы нещадно расхищают и распушают овчье стадо Х[ристо]во различные бо съпостаты” (2 нн зв. стародруку). “Кто бо есть Ѡ бл[а]говѣрныхъ и б[о]горазумныхъ, его же не подвиже жалость, зраше ветхость ц[ерк]ве х[ристо]вы нападеніе клонящусѧ?” (Там само) – патетично запитує автор. На його думку, порятунком може дати Святе Писання, бо “ѡако неудобно ч[е]л[о]вѣкомъ сп[а]стисѧ токмо храненіемъ заповѣдей твоихъ съ вѣрою. Ихъ же роду ч[е]л[о]вѣч[ес]кому бл[а]гоизволилъ еси предложити и възвѣстити б[о]жественнымъ своимъ и всесвѣтлымъ писаніемъ” (Арк.2 нн). Смотрицький просить читачів прийняти Біблію “не ѡако вещи ч[е]л[ове]ческіа, но ѡако съвыше съходящее дарованіе д[у]ховное” (Арк.3 нн зв.).

У третій частині розповідається про велику підготовчу роботу, яка передувала виданню Острозької Біблії. До Острога привезли багато Біблій “различныхъ писъмен и языковъ”, але не в одній країні “языка словенскаго” повного церковнослов’янського

тексту Біблії не було. Від царя Іоанна Васильовича писарем Великого князівства Литовського Михайлом Гарабурдою (який неодноразово їздив до Москви у складі посольства в 1571 та 1573 рр.) був привезений церковнослов’янський переклад Біблії з грецької мови. До нього в Острозі поставилися з великою пошаною, вважаючи його перекладом “седмьдесятъ и двѣма преводники множає пѡти соть лѣтъ... еще за великаго Владимирѧ кр[е]стившаго землю рускую” (Арк. 3 нн). Тепер відомо, що з Москви був привезений не переклад княжої доби, а один із списків Геннадієвської Біблії, опрацьований наприкінці XV століття в Новгороді при митрополиті Геннадії. Джерелом помилки про давність рукопису була, очевидно, відтворена в Геннадіївській Біблії приписка Упия Лихого в кінці книги Даниїла про переписання цієї книги за князя Володимира Ярославича, сина Ярослава Мудрого.

При порівнянні текстів Біблії “различныхъ писъменъ и ѡязыковъ” виявилися “не токмо разньствіѧ, но и развращеніѧ”, настільки великі, що виник сумнів у можливості здійснити слов’янське видання. Проте вирішили не відступати від початої справи і з цією метою розпочали нові пошуки текстів по всій Європі, “многа странъ далекихъ вселенныхъ прохода, ѡако римскіѧ предѣлы, тако и кандійскіѧ островы, паче же много монастырей грецкихъ, сербскихъ и болгарскихъ, даже и до самага ...преч[е]стнаг[о] Іереміѧ архієп[и]с[ко]па Константина града, ...доидохъ, требуѧ съ тцаніемъ и моленіемъ

прилежnymъ тако людій, наказаныхъ въ писаніяхъ св[ѧ]тыхъ еллинскихъ и словенскихъ, ꙗкоже изводовъ добрѣ исправленыхъ” (Арк.3нн). Після придбання додаткових текстів князь багато радився із зібраними в Острозі книжниками. Одностайно було вирішено “неизмѣнно” йти за традиційним перекладом 72-х “богомудрыхъ преводниковъ” книг Старого Завіту з єврейської мови на грецьку (за часів єгипетського царя Птолемея Філадельфа) – так званому Септуагінтою. У кінці передмови йдеться про те, яке величезне значення має Святе Писання для навернення людини до істинної віри і закликає читачів “в сей градъ ц[а]рѧ великаго и въ дворъ овецъ пастырѧ н[е]беснаго Б[о]ж[е]ственаго Писаніѧ подобаєть входити искусно съ тщаніємъ, въземше ключъ совѣсти съ вѣрою, сквозъ двери сего предсловнаго възвѣщанія” (Арк. 3нн зв.).

Якщо перша передмова присвячена в основному історії видання та надрукування Біблії, то другу передмову “Пр[е]дсловіє къ благовѣрному и православному всѧкаго чина, возраста же и сана читателей” Г. Смотрицький присвячує боротьбі з єресью т.зв. антитринітаріїв. Він пише, що “в настоѧще се время послѣднее по грѣхомъ нерадеѧ и не наказаніѧ нашего разгорѣсѧ велик пламень злехитрыхъ и многоглавныхъ ересей” (Арк.5нн зв.). Найстрашніша з них єресь послідовників Арія – антитринітаріїв, які “трєсъставнаго б[о]жества коснутисѧ дерзнуша” (Там само); антитринітарії виступали проти головного догмату

християнства – єдиносутності Святої Трійці, вони вважали, що існує тільки один Бог, а Христос – створена Богом істота нижчого ступеня. Смотрицький доводить неправильність цього твердження словами пророка Ісайї: “ꙗко отроча родисѧ нам с[ѣ]нъ и дастьсѧ намъ. Єму же власть бысть на рамѣ его и миру его нѣсть предѣла. И нарицаєтсѧ имѣ его велика совѣта а[н]гелъ, чудєнь совѣтник, б[о]гъ крѣпок, вл[а]д[и]ка, князь сміренія, от[е]цъ будущаго вѣка” (Арк.4 нн зв.). Захищаючи догмат про єдиносутність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога Святого Духа, Г. Смотрицький пише, що Христос мав дві природи: людську і божественну. Апостол Фома, доторкаючись до тіла Христа, бачив його людську сутність, яку ми пізнаємо “видєніємъ съ осѧзаніємъ” (Там само). Божественна природа Христа полягає в єдиносутності Св. Трійці. Тому на вигук апостола Фоми: “Бог мой” Христос заперечив: “Что мѧ г[лаго]леши Б[о]гѧ, никто же бо Бог, токмо єдинъ иже на небесехъ” (Арк. 4 нн зв.). Вищу трансцендентну сутність Бога можна пізнавати тільки “Ѡ помышленіѧ съ вѣрою”, “блаженни невидѣшеи и веровавшеи” (Там само). Герасим Данилович закликає благовірних читачів не піддаватися на бісівські підступи єресей. Глибоко розуміти “божество Христово”, що Христос не тільки “син Давидов”, як відповіли йому законоучителі, а “самъ же с[и]н – Б[о]гъ, сый истинєнь Ѡцу же и с[вѧ]таму д[у]ху єдино сущєнь” (Арк.5 нн). Потрібно “іспитати” Писання, тобто знайти в ньому суть про Христа, яка при-

веде до життя вічного, читаючи Біблію, намагатися зрозуміти її духовний зміст, вмістити його в собі, пам'ятати слово Христово: “Могій вѣмѣстити, да вѣмѣститъ” (Арк.6 нн). Потрібно жити за заповідями Христа “иже аще кто вѣсть волю г[о]с[по]дина свого, и не творить, болшее осужденіе пріемлетъ, нежели невѣдущій” (Арк.6 нн). У кінці передмови Смотрицький смиренно просить не судити його суворо за недосконалість передмови, яку він написав, як міг, захищаючи істину, “понеже людіе молчатъ, каменіе вопити понудисѧ” (Арк.7 нн).

Закінчується передмова таким зверненням до читача: “Писаніѧ испытуй, могущаѧ вѣмѣстити вѣмѣщай, творити прилѣжно не престай” (Там само). Тим самим благовірний читач покаже приклад єретикам и поганам, “они же, видѣвши наша добраѧ дѣла въ православной вѣрѣ, с нами прославѧт ѿца нашего, иже на н[е]бес[а]хъ, купно съ єдинороднымъ его с[ы]номъ и все[в]ь тымъ бл[а]гимъ и животворящимъ его д[у]хомъ, въ трехъ съставѣхъ, въ єдиномъ же существѣ” (Там само).

Друга передмова закінчується віршем Г. Смотрицького “Всѣкаго чина православный читателю”. У ній поет також прославляє князя Костянтина, який рятує народ “въ се время люто и плача достойно” від “бѣсовськихъ наважденій”, “єретическихъ полков” Святим Писанням – Біблією. Він порівнює острозького князя з великими князями Київської Русі — Володимиром і Ярославом.

Владимеръ бо свой народ кр[е]сценіємъ просвѣтилъ.

Конъстантинъ же бл[а]гоrozumіѧ писаніємъ освѣтилъ...

Ерославъ зиданіємъ ц[е]рковнымъ Києвъ и Черниговъ оукраси,

Костантинъ же єдину съборную ц[е]рковъ писаніємъ възвыси (Арк.7 нн зв.).

Вірші “Зри сія знаменія...” та “Всякого чина православный читателю” відзначаються великим звукописним багатством. Це характерні зразки нерівноскладової поезії. Амплітуда коливань кількості складів змінюється в них від 5 до 21. А у вірші “Зри сія знаменія...” амплітуда коливань виявилась системною: два останніх коротких рядки завершують кожен з шести строф. На відміну від ізосилабічного нерівноскладовий вірш був більш пластичним, гнучким, придатним для імпровізації і дозволяв легко трансформувати текст на потребу автора. Отже, Г. Смотрицькому належить вагоме місце в українській літературі як одному з зачинателів нерівноскладової поезії.

У першій передмові присутній певний політичний підтекст. Без сумніву, саме з ініціативи князя К.-В. Острозького тут підкреслюється, і це в час війни Речі Посполитої з Росією, що найкращий текст Святого Писання для друку був отриманий від російського царя. З таких же міркувань у першій в світі повній друкованій кириличній Біблії згадано лише українських діячів, князя-мецената К.-В.Острозького та письменника Г. Смотрицького та росіянина друкаря Івана Федорова (у післямовах). Заїжджі грецькі діячі були проігноровані. У той же

час, грецькі тексти перших двох частин першої передмови та післямови, вочевидь, мали показати високий рівень острозького осередку. Крім того, за їх допомогою європейці мали можливість ознайомитись з обставинами виходу православно-слов'янського варіанту основоположної книги християнства.

Джерел.: Біблія. – Острог, 1581. – Арк.2
нн-7 нн зв.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 133, 135, 138-140; Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист) // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С. 84-90; Мицько І. Нові сторінки з життя першодрукаря. До 400-річчя від дня смерті Івана Федорова // Жовтень. – Львів, 1983. – № 11. – С. 194; Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство) // Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII). Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – Москва, 1981. – С. 129-152; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVIII ст. / Упор. В. Колосова, В. Крекотень. – Київ, 1978. – С. 61-65, 372-373.

Ігор Пасічник

Пересторога

Анонімний полемічний анти-католицький твір, створений після 10 липня 1605 року – в 1606 році. Збереглись одна рукописна копія повного тексту та одна – фрагменту. Текстологічний аналіз пам'ятки свідчить, що її автор був шляхтичем, світською, пов'язаною з освітою особою. Він близько стояв до львівського та білоруського вільнюського братств, князівського двору К.-В. Острозького та ОА. Існують три гіпотези про автора “Перестороги”. А. Попов та П. Яременко вбачали в ньому шляхтича, львівського священика Андрія Літинського († після 21.XI.1628), І. Франко та І. Коляда – львівського сідляра, керівника Ставропігійського братства Юрка Рогатинця († між 20.V. та 1.IX. 1605). Найбільше аргументів говорить на користь І. Борецького, шляхтича, керівника школи львівського Ставропігійського братства, співробітника Дерманського культурно-освітнього осередка.

Головна мета твору – розповісти про підготовку та введення унії; застерегти від неї українців та білорусів. Автор намагається показати її причини, зокрема, духовний занепад тогочасного українського суспільства. Для цього, він звертається до

історії, зокрема до періоду занепаду Київської держави XI століття. Головною причину він бачить у відсутності освіти, в тому, що “великіє ревнителі” після прийняття християнства тільки монастирі і церкви будували, а того, що “было напотребнѣшое, школь посполитых не фундовали” (С. 25-26 за “Возняк М. Письменницька...”). Відсутність освіти породила “грубость поганскую”, опановані якою руські князі почали воювати між собою. Із цих міжусобиць скористались сусіди – угорці, поляки, литовці – які захопили наші землі. Латинську освіту автор “Перестороги” відкидає, подібно до того, як це робив у своїх творах Іван Вишенський. Адже, захопившись чужою освітою і культурою, потомки давніх князів “з вѣкры православное на рымскую викрестилися и назвиска и имена собѣ поотмѣняли” (С. 26). На думку автора, і у ситуації загострення боротьби з унією, яка склалася після Берестейського собору 1596 р., надзвичайно велика роль належить національній освіті. Письменник схвально ставиться до культурно-освітньої діяльності братств і засуджує їх супротивників, уніатських владик Володимироберестейського єпископа Іпатія Потія та Луцько-острозького єпископа Кирила Терлецького. Автор доклад-

но зупиняється на описі дій останнього, спрямованих на організацію серед єпископів групи прихильників унії. Описує він і злодіяння Терлецького, який поводив себе як феодал, морально спустошена людина. Нагадує “о двоженствѣ, о забитію Филиппа маляра, о мешканю в чужолозствѣ з братовою роженою и о иншихъ сквернодѣйствахъ, о общованю з злодѣями, што ему воли до кухнѣ его вожовали, о ѣдѣню мяса, о кованю фальшивихъ червонихъ золотыхъ и проч” (С. 31). Не зупинявся владика і перед вбивством. Так, його слуги втопили активного православного священика Стефана Добрянського, пароха у прилуцькому Святоспаському монастирі, власності К.-В.Острозького.

Негативно змальований у “Пересторозі” Іпатій Потій. На думку полеміста, він енергійно домагався прийняття унії, бо хотів уникнути контролю з боку братств, членами яких були простолюдини. До них Іпатій Потій ставився з відкритим презирством: “Хлопство с простоты своеи таковую зверхность собѣ привлащаютъ, же ани єпископов ани поповъ самыхъ слухати не хочетъ, овшемъ, ростирки, васнь кровопролитіе чинятъ и людъ посполитый ламлютъ” (С. 42). Сам же єпископ “великого непокоя и замѣшаня” наробив, насильно захопивши православні церкви у Вільносі.

У “Пересторозі” коротко розповідається про Берестейський собор 1596 р., підкреслюється всенародна підтримка, якою користувався антиуніатський табір, викривається поведінка Київського митрополи-

та Михайла Рогози, який, на думку полеміста, був сліпим знаряддям у руках К. Терлецького та І. Потія. Автор наводить аргументи з канонічного права на доказ незаконності проголошення унії. Щоб підкреслити її шкідливість для українців, наводяться приклади переслідування уніатською церковною верхівкою православного населення, особливо братств. “Такъ оныє отступници церковъ Божію почали воевати. А и первой ударили на братство виленское и берестецкое взаемъ, муками, отбираниямъ добръ, недопущанямъ робити, ремесла уживаня, торгованя и вшелякого гандлю, такъ власне, же хто нѣ малъ знаку на челѣ албо на рукахъ отступленя и сполкованя з ними, жадному не было вольно ни купити, ни продати, а найбарзѣй у Берестю Потей помучилъ, такъ же мусѣли от домовъ своихъ пречѣ розбѣгнутися” (С. 35). Свої злочини єпископи-уніати роблять при активній підтримці Ватикану та польського королівського уряду. “Отступници, маючи по себе власть духовную рымскую и тежѣ власть королевскую... чинили великое насилуване людемъ убогимъ” (С. 41).

Боротьбу з відступниками від православної віри очолили міщанські братства. Автор “Пересторози” особливо схвально відгукується про діяльність віленського братства, яке у боротьбі з уніатами і римокатоликами об’єднало свої сили з протестантами. Не без впливу творів Вишенського він, захищаючи простолюття братств, згадує, що і Христос засудив “архієреов” і вибрав собі учнів з простих людей.

З великою повагою автор “Перестороги” пише про В.-К. Острозького, засновника ОА. Правда, ініціативу в цій справі він приписує Константинопольському патріархові (аби підкреслити його великі заслуги перед українським народом). Князь “умыслилѣ утвердити православную вѣру, продками своїми везде уфундованую. Напервѣй старался у святѣйшого патрѣархи, абы ся zde дидакаловѣ ку розмноженю наукѣ вѣрѣ православной зослалѣ. А он на то маетностями своїми ратовати надолуженя на то не жалует. Якѣ юж збудовалѣ школу, шпиталѣ, маетностями их надарил. И такѣ науки словенскіе и грецкіе у Острогу заложилѣ, друкарню собралѣ, со благословеніем и зосланям патріархи вселенского тоє все заложилѣ” (С. 27). Устами В.-К. Острозького письменник висловлює протест королю проти національно-релігійного гноблення. “За вѣру православную наступаеш на права нашѣ, ламаеш вольности нашѣ а наконец на сумнене налѣгаеш, чим присягу свою ламаеш... вижу, же то ку остатней згубе всей Короны Польское идет, бо за тым никто своего права ани вольности беспечен уже не будет и в коротком часѣ придет до великого замешаня, а бодай не домышляться чого иншого” (С. 39).

Значна увага в творі приділена судові над патріаршим протосингелом Никиформ Парасхесом. Оскільки він, згідно з наданими йому повноваженнями, відлучив від церкви ініціаторів унії, то тим самим підважувалася законність самої Берестейської унії 1596 року. Через це

католицькі кола проти нього сфальсифікували процес з видуманими обвинуваченнями в шпигунстві на користь Османської імперії. Полеміст підкреслював ту обставину, що цей діяч приїхав “в справах духовных до Руси ... и мешканя у Острогу для отправления наукѣ вызволенных”, плануючи “дидакаломѣ быти у Острогу еще от кильканасту лѣт” (С. 34).

Автор намагається довести, що св. Петро ніколи не був єпископом у Римі, тим самим намагаючись підважити твердження латинян про першість Папи Римського.

Наприкінці автор звертається до православного люду: “...Можеш собѣ на приклад взятии братство виленское, якѣ его превратити не могут от православия ни огонь, ни мечѣ. Але тым барзѣ Богѣ ихъ подкрѣпляет, такѣ иж в нихъ знайдуются люде учоные, годные, терпимые, смиренномудрые” (С. 56).

Стилістично близькими до цього твору є “Книга о вірі” (Вільнюс, Друкарня братства, 1596), коментарі до польськомовного перекладу (між 1597-1600 рр.) листа патріарха Мелетія Пігаса 1592 р., проект виступу шляхтича, члена вільнюського братства на сеймику (між 1603-1605 рр.), шкільний катихизис “Банкет душевний”, Послання Ставропігійського братва до усіх православних (1608), “Лямент албо мова до короля его милости”, “Епистолия, которую братство Ставропигион... року 1609 мешаном Новаго Костянтинова послали”, вірші до випущеної 1609 р. у львівській Ставропігії книги Іоана Златоустого “Бесѣда избранныа ѿ

всьпитанні чадь”.

Актуальність піднятих проблем, відображення близьких читачеві життєвих ситуацій і подій, безкомпромісність у критиці прихильників унії і палка пристрасть у захисті поборників православної віри та вітчизняної культури і освіти – роблять “Пересторогу” одним із кращих творів давньої української полемічної літератури.

Місце зберігання: ЦНБ. – Ф.Колеція рукописів у-ту св. Володимира. – N206(27). – С. 99-131; ЦНБ. – 476/1736 П. – Арк. 44-47.

Публ. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25-56; Дзюба О. Невідомий уривок з “Перестороги” // Український археологічний щорічник. – Київ, 1999. – Вип.3/4. – С. 434-442; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету). – Львів, 1963. – С. 73-116; Памятники, изданные комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1898. – Т.3. – С. 35-36; Справа братства церковного виленскаго... // Чтения Общества истории и древностей российских. – Москва, 1859. – Кн.3. – С. 1-22.

Літ.: Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 438-444. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 3-24; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – Київ, 1957. – С. 64-68; Коляда І. До питання про авторство “Перестороги” в світлі гіпотези Івана Франка. // Львівський держуніверситет. Збірник статей. – Львів, 1968. – С. 247-256; Мицько І. Авторство “Перестороги” в світлі українсько-білоруських взаємин // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-

уніатської експансії на Україні: Тези конференції. – Львів, 1988. – С. 133-135; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету). – Львів, 1963. – С. 3-70; Попов А. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси // Чтения Московского общества истории древностей российских. – Москва, 1879. – Т.1. – С. IV-V; Франко І. “Банкет духовный” // Франко І. Повне зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Київ, 1975. – Т.28. – С. 365-374; Яременко П. К. Пересторога-український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – Київ, 1963; Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. – S. 705; Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1895. – S.901-904.

Ігор Пасічник

Перлштейн Яким (*? – †?)

Один із перших істориків і археографів м. Острога, краєзнавець, вчитель Острозького дворянського училища, у 50-х рр. XIX – редактор “Волынских губернских ведомостей” (Житомир). П. редагував це видання з 1854 року. Обраний 1845 р. членом-кореспондентом Київської Археографічної комісії – “Временной (Киевской) Комиссии для разбора древних актов”. Тісні творчі зв’язки мав П. з іншим археографічним, науково-історичним центром – ОИДР при Московському університеті, спочатку був його кореспондентом, а в 1850 р. обраний “соребнователем”. П. підтримували визначні діячі української історіографії і культури О. Бодянский і М. Максимович, який цікавився історією Острога. З історії Острога П. опублікував 1847 р. в органі ОИДР “Чтениях” базовану на неопублікованому документі *акті поділу острозьких володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.* статтю “Описание города Острога” (Чтения ОИДР. – 1847. – Кн. 4. – С. 137-142) зі схематичним планом міста. Продовженням цієї публікації є стаття П. “Несколько слов о кня-

жестве Острожском” (Временник ОИДР. – 1852. – Кн. 14. – С. 33-48). Невдовзі у “Волынских губернских ведомостях” (1855, № 4) була опублікована його ж стаття “Очерк истории типографий на Волыни”, де вміщені відомості про *Острозьку друкарню XVI – поч. XVII ст.* Опу-блікував низку статей про Луцьк і Луцьке братство. У 1854-1857 рр. у “Волынских губернских ведомостях” було надруковано 15 статей П., причому найбільш плідним був 1856 р., коли він там надрукував 7 статей.

Листування: П. з ОИДР у Рукописному відділі ДБР (РДБ) – ф. 203. – Кн. 10. – Арк. 233; Кн. 11. – № 6. – Арк. 82, 145; Кн. 12. – № 10. – Арк. 18; Кн. 13. – № 7. – Арк. 269.

Публ.: Перлштейн І. – С. 137-142; Перлштейн П. – С. 33-48.

Лит.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – Київ, 1993. – С. 41, 46, 73, 177; Ковальський М. П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині // Матеріали V наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1994. – С. 64-67; Лященко А. Волынские Губернские Ведомости в 1838-1887 гг. [бібліографія Волынских губернских ведомостей” за роки 1838-1887] // Живая старина. – С.-Петербург, 1893. – Вып. II. – С. 265-266 (вступна стаття), 266-278 (перелік назв статей).

Микола Ковальський

Пигас Мелетій
(*1535/1540, о. Кріт –
†1601, м. Олександрія
Єгипетська)

Церковний та культурний діяч. Обіймав становище Олександрійського патріарха. Вищу освіту здобував у Італії, зокрема, в Падуанському університеті. Вважався одним з найосвіченіших діячів православної церкви кінця XVI ст. У 90-х рр. налагодив контакти з діячами культурного осередку в Острозі, ведучи з ними листування. Серед його адресатів були кн. В.-К. Острозький, його син Олександр, Кипріан та інші. Сім послань П.М. до “всіх православних Речі Посполитої” було опубліковано в “Книжиці в десяти розділах”. Один із цих листів широко цитувався в “Апокрисисі”. У листах, адресованих В.-К. Острозькому (всі вони відносяться до 1597), П.М. високо оцінює діяльність князя на користь православної церкви, навіть порівнює його з імператором Костянтином Великим. У цих листах згадується архідиякон Кипріан, підкреслюється його старанність і прагнення до науки. В.-К. Острозький запрошував П.М. відвідати Острог. Проте він не міг це зробити. Зате послав до Острога як свого протосинкела Кирила Лукаріса.

Лит.: Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 189, 198, 213, 241, 305, 322, 352; Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви: у 2-х т. – Київ, 1872; Ясіновський А. Роль острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 100-101.

Петро Кралюк

**Плетенецький
Олександр Хомович**
(малосхимницьке ім'я
Єлисей, великосхимниць-
ке – Євфимій) (*бл. 1554,
м.Львів – †29.10.1624,
м.Київ)

Церковний та культурний діяч. Його батько, “дяк Хома-русин”, з дрібношляхетського роду; переїхав до Львова з Рогатина. Брати П.О., Єронім, Панас та Ярош, служили у *кн. В.-К. Острозького*. При сприянні князя П.О. у 1595 р. став архімандритом Пінського Ліщинського монастиря. *кн. В.-К. Острозький* характеризує його як “землянина нашого”. Перебуваючи при дворі *кн. В.-К. Острозького*, П.О. мав змогу навчатися або хоча б ознайомитися з діяльністю ОА, спілкувався з її діячами. Тим більше, що він брав активну участь в Берестейському антиуніатському соборі, був одним з основних його діячів. Після смерті Никофора Тура в 1599 р., П.О. обрали архімандритом Києво-Печерської лаври. Правда, офіційно затверджений він був королем Сигізмундом III лише в 1605 році. П.О. зумів перетворити Києво-Печерську лавру в один із значних релігійно-культурних центрів України. Він запросив до Ки-

єва письменників, проповідників, перекладачів, друкарів, художників. Створив культурний осередок, який мав на меті захист православ'я й багато в чому нагадував подібні осередки в Острозі та Дермані. До того ж до його складу входили деякі діячі, що раніше були пов'язані з Острогом. Також у Києво-Печерській лаврі П.О. відкрив друкарню, яка випускала богослужбову літературу, богословські праці, а також книги світського характеру. Деякі з цих видань, наприклад “Бесіди на 14 послань апостола Павла” Йоана Златоуста, були підготовлені в Дермані. У певному сенсі осередок, створений П.О., продовжив традиції Острозького культурного осередку й ОА.

Літ.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1883. – Т. 1; Мицько. Острозька... академія. – С. 106-107; Огієнко І Історія українського друкарства. – Київ, 1994; Хижняк З. Плетенецький Олександр Хомович // Києво-Могилянська академія в іменах. – Київ, 2001. – С. 428.

Петро Кралюк

Послання... Ієремії (Траноса)

Місце і дата друку точно не встановлені. На підставі аналізу шрифтів та оформлення вважається, що книга була надрукована в Острозі після 1583 року. До складу книги входять послання: 1) до кн. В.-К. Острозького; 2) до Київського митрополита Онисифора і єпископів; 3) до єпископа Пінського і Турівського Кирила; 4) до міщан м. Вільна. “Послання” були написані з приводу календарної реформи 1582 р. у відповідь на звернення кн. В.-К. Острозького до Константинопольського патріарха. У наступному, 1583 р., Ієремія звернувся до митрополита та єпископів Київської митрополії щодо справи введення нового календаря. Характеристика книги: 4° (6) арк. Рядків – 29; шрифт: 10 рядків – 50 – 51 мм. (шрифт *Острозької Біблії*); орнамент: ініціал, виливні прикраси; герб князів Острозьких на останній сторінці.

Місця зберігання: Росія – Спб.: РНБ;
Польща – Варшава: Нац. б-ка; Вроцлав: Б-ка Нац. ін-ту ім. Оссолінських.
Публ.: Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Київ, 1872. – Т. 2. – С. 92, 98-101.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 5.

– С. 21-22; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 16. – С. 29; Каратаєв І. – № 109. – С. 224-227; Каратаєв ІІ. – № 88. – С. 15-16; Максименко. – № 187. – С. 35; Ундольський. – № 95. – Ствп. 16.

Віктор Атаманенко

Послання... Ієремії (Траноса)

Місце і дата друку точно не встановлені. На підставі аналізу шрифтів та оформлення вважається, що книга була надрукована в Острозі після 1583 року. До складу книги входять послання до православного населення.

Характеристика книги: 4° 12с. Рядків – 28; шрифт: 10 рядків – 50 – 51 мм (шрифт *Острозької Біблії*), виливні прикраси.

Місця зберігання: Росія – С.-Петербург: РНБ; Польща – Варшава: Нац. б-ка; Вроцлав: Б-ка Нац. ін-ту ім. Оссолінських.

Публ.: Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Киев, 1872. – Т. 2. – С. 84.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 6. – С. 21-22; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 17. – С. 29; Каратаєв І. – № 109. – С. 224-227; Каратаєв ІІ. – № 88. – С. 15-16; Максименко. – № 188. – С. 35; Ундольский. – № 95. – Ствп. 16.

Віктор Атаманенко

Постанова на Академію Острозьку (Postanowienie na akademie ostrozską)

Довідка про надання ОА та співакам острозького кафедрального Богоявленського храму. Вона підготовлена на підставі відповідних привілеїв К.-В. Острозького (не збереглися і не відомі за іншими документами), із зазначенням незаконних конфіскацій спадкоємців князя та їх слуг. Автор довідки не вказаний. Судячи з тексту, ним був “Сава Флячич, ректор і дозорця добр Суража і шпиталю острозького”. Він разом із священиком острозького Святотроїцького шпитального храму Никандром та настоятелем Святомиколаївської церкви Василем передав 1618 р. в оренду Суразьку волость князеві Олександрові Пузині. Довідка складена три роки після цього, правдоподібно, для комісії, яка 24.I.1621 здійснила перерозподіл спадщини Олександра Острозького між його доньками Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевич. Він проводився у зв’язку з отриманням прав власності останньої з дочок та зі смертю їх братів Адама-Костянтина (+10.IV.1618) та Януша (+10.IV.1619),

стрийка Януша Острозького (+12. IX.1620). А.А.Ходкевич отримала половину Острога та Острожчини (включно з Суражчиною), іншу перебрали спадкоємці її стрийка Януша. Справи церковних та харитативних установ вони повинні були вирішувати спільно.

У зв'язку з надзвичайною вагою документа для історії та побуту ОА наводимо його повністю, в перекладі з польської на сучасну українську мову, з відповідними уточненнями, наведеними у квадратних дужках.

“Постанова на Острозьку академію.

Відповідно із фундушем і письмовим надання святої пам'яті князя Їх Милості небіжчика старого [К.-В. Острозького] із Суразької оренди на Острозьку школу і на всіх співаків мало приходити щороку готівкою 1 000 польських злотих.

Окремим надання для мене, дозорці [шпиталю], належала маєтність під Степанем – село Звиждже з усім.

До того ж також в нагороду фільварку Бельмазького під Острогом, здавна на школу наданого і в частину князя Їого Милості [Януша Острозького] вписаного, окремим листом наказано було для перевезення дров і всякої допомоги і при дрібних ремонтах – у с. Завидові під Острогом 6 подворищних чоловік.

Також Пустовські городи та сіножаті. Їх після смерті князя їх милості небіжчика [Януша Острозького?] забрано паном Літинським [старостою острозьким] відразу до замку [острозького]. А в селі М'якотах, на частині княжат їх милості молодих

[Адама-Костянтина та Януша] було надано декілька чоловік. Їх теж відразу паном Яханем Їм Милостями від школи було забрано. При тому також забрано все бортне дерево, яке віддавна належало [школі];

Окремим наданням 10 підданих у підострозькій маєтності Борисові [фактично – Буші. – І. М.], старшому співакові наданих – забрано;

Тепер вже три роки, як не залишилося жодного підданого, крім готівки від їх милості князя Олександра Пузини. Спершу вона надходила через пана Семена [Кричевича, підскарбія]. Потім нам самим з отцем Троїцьким [Никандром?] вже від двох с половиною років передається. Тобто на кожную чверть [квартал] є по 500 злотих. З яких отець Троїцький на шпитальні убогі бере 250 зл. А при мені ж на школу і на співаків залишається 250 зл.;

Які гроші на що [школу і співаків] завжди видається:

На кожний квартал 2 паном бакалаврам, слов'янському і латинському з підбалаврами – 50 зл.

На свої ж потреби – 15 зл.

Челяді, яка співає в церкві – 2 басам, 6 (часом 8) тенорам, 2 старшим альтам, старшому дисканту; шкільному шафареві [ключникові, економі, управителеві], кухареві з дружиною, шкільному рибалці – виходить до 90 зл.

Підросткам і меншим хлоп'ятам, альтові і дисканту, на кафтани, вбрання, хутра, шапки, чоботи, черевики, сорочки та інші потреби виходить до 10 зл.

Для їх всіх готовий стіл, без жодної звідкись найменшої допомоги,

з готівки, на збіжжя, м'ясо, кури, рибу, масло, сир, сало, пшоно, крупи, горох, городню ярину і на різні стравні речі, також на столи і завжди на пива до столу – виходить з ошадливістю на чверть до 100 зл.

В кожній чверті, як в платні співакам, так і закупівлі на ринку, часом більше, часом менше, може видаватися грошей.

До того ж, без жодного від трьох років підданого, до 7 (4?) кімнат зимою і до пекарні з кухнею [протягом року] лише за самі дрова, куплені в місті – до 15 зл.

Направа ж печей, шибок всюди в школі та кімнатах, на різні потреби та начиння до кухні, наймання [робітників] до млина для мелення збіжжя і збирання солоду до бровару, на злив пива та його принесення – до 10 зл.”

Дж.: Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф.Збірка Браніцьких із Сухой. – N323/409. – С. 638-639; *Postanowienie na akademię ostrozką* / Підготовка тексту В. Щербака // *Острозька давнина*. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120-121;

Літ.: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 676; Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // М-ли IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 66-69; Мицик Ю. *Postanowienie na akademię ostrozką* // *Острозька давнина*. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120; Мицько І. *Острозька... академія*. – С. 115; *Описи Острожчини*. – С. 149, 164, 194, 298, 318.

Ігор Мицько

Потій (Адам) Іпатій (*1541 – †1613)

Один із найяскравіших українських полемістів уніатського табору, церковний і політичний діяч. Походив із сім'ї православних українців, що жили у Володавському повіті на Берестейщині. Його світське ім'я Адам. Навчався в кальвіністській школі князя М. Радзивіла, пізніше в Краківському університеті. До 33 років був сповідником кальвінізму. Але повернувся до православ'я. П.І. зробив блискучу кар'єру – став королівським секретарем, потім земським суддею в Бересті, зрештою берестейським каштеляном та сенастром Речі Посполитої. Підтримував добрі стосунки з *кн. В.-К. Острозьким*. Саме за наполяганням та підтримки останнього П.І. у 1593 р. став єпископом Володимирським та Берестейським. *Кн. В.-К. Острозький* розраховував, що така особа, як П.І., з його ерудицією та зв'язками, сприятиме покращенню становища православної церкви в Україні та Білорусі. Ці сподівання були пов'язані з певними унійними планами князя. У листі до П.І. в 1593 р. *кн. В.-К. Острозький* виклав свою програму унії, яка мала на меті зрівняти православних у правах із католиками. Вона мала універсальний характер і поширю-

валася на весь православний Схід. Ця унійна програма передбачала також реформування православної церкви шляхом поширення освіти і книгодрукування. Передбачалося збереження православного обряду і заборона переходу з православ'я у католицизм. Така унійна програма з її політичною лояльністю та прозахідною орієнтацією, з одного боку, і водночас певний традиціоналізм, з другого, не могли не імпонувати П.І. Проте він швидко переконався в неможливості універсальної унії й почав орієнтуватися на її регіональний характер. Це стало однією з причин розходження єпископа і князя. Будучи активним прихильником унії, П.І. написав цілу низку творів на її оборону. Деякі з них писані тогочасною українською книжною мовою, деякі – польською, а окремі, найбільш значні й актуальні, – і однією, і другою. Основна їхня тема – довести законність унії та її потрібність для України й Білорусії. Одним з найбільших творів П.І. є “*Антиризис*” – полемічна відповідь на “*Апокрисис*” Христофора Філалета. П.І. виступав одним із головних організаторів Берестейської унії та Берестейського уніатського собору 1596 року. Після смерті Київського митрополита Михайла Рогози в 1599 р. обійняв митрополиче становище. Вів відкрито

полеміку з кн. В.-К. Острозьким щодо унії. Його твори висвітлюють різноманітні аспекти церковного й культурного життя України кінця XVI – початку XVII столітті. Деякі з них, “Антиризис”, “Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького”, “Відповідь клірику Острозькому”, стосуються як діяльності кн. В.-К. Острозького, так і ОА.

Дж.: Потей И. Антиризис // Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1903. – Т. 19; Потій І. Унія греків з костелом римським 1595 року; Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького; Відповідь клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 101-171.

Лит.: Атаманюк Л. Постать волинського уніатського єпископа Іпатія Потія в історичній літературі // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог, Нью-Йорк, 1999. – С. 144-148; Возняк. Іст. Укр. літ; Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 6; Грушевський. Культ.-нац. рух; Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 70-73; Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994. – С. 69-106; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2006; Сенік С. Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Львів, 1995;

Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность. – Киев, 1878.

Петро Кралюк

Правило истинаго живота христіанского (Псалтир з возслідуванням) 1598 р.

Оригінальний заголовок: “Сіа книга, правило истинаго живота христіанского, нарицатисѧ достойна”. Нижче заголовка на цьому ж титульному аркуші дрібнішим шрифтом відзначена роль у виданні цієї книги *кн. К.-В. Острозького* з перерахуванням його титулів та повелінням надрукувати її в Острозі (вийшла з друку 23.12.1598): “Божією помощію повелѣніємъ же і всѣмъ накладомъ благочестиваго и христілюбиваго князѧ Константина, въ святомъ крещеніи нареченаго Василія, княжати Острозскаго, воеводы Кіевскаго, маршалка земли Волинское, старосты Владимирскаго, и прочѧ, з друкарни его острозское выдана єсть”. Для встановлення прізвища видавця або укладача й точної дати виходу в світ книги надійним джерелом є післямова на 438-му аркуші цієї книги: “До здѣ еже по Бозѣ концѣ и сѣвершеніє пріять книга сіа правило истиннаго живота христіанского названа. Божією милостію, повѣлєніємъ и всѣмъ накладомъ вышей менованаго благочестиваго князя Константина въ святомъ кре-

щеніи нареченаго Василія княжате Острожскаго. Снисканвіємъ же от святыхъ божественныхъ писаній, и трудомъ многорѣшнаго худжьшаго въ христіанехъ, убогаго Василія...”. На основі цього речення І. Каратаєв подав заголовок даної книги – “Правило истиннаго живота...”, а не “Псалтырь”. Таким чином, в книзі, як і у збірнику 1588 р. (“Книжица” у 6 розділах), зазначено видавця даного тексту – анонімного полеміста Василя, який традиційно вважається *Василем Суразьким*. У кінці післямови цієї книги подані її вихідні дані: “Скончажесѧ и сѣвершисѧ книга сіа в лѣто от сѣзданія миру зрз (7107. – *авт.*), а отъ по плоти рождест(ва) Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа, афчи (1598. – *авт.*), місяца декабрія. На день святыхъ і (10. – *авт.*) мученикъ въ Критѣ страдавшихъ, числомъ кг (23. – *авт.*)” Формат книги – в октаву (8°). Аркуші різної нумерації: (4), 44, (7), 439 арк. Всього загальна кількість аркушів – 496. Нумерація аркушів – кирилична. Шрифт, хоч і дрібний, досить гарний і чіткий. При друкуванні використана і кіновар, тобто друк у два кольори – чорний і червоний. У книзі є прикраси: заставки, ініціали, рамка на титулі. На звороті заголовного аркуша є зображення на всю сторінку повного

герба князів *Острозьких*, по боках якого вміщені заголовні літери: К К К О. Вгорі над гербом вміщено такий текст: “Костантин Костянтинович княжа Острозское, воевода Киевский”. Внизу герба – “маршалокъ земли Волынской, староста Владимирский и прочѣ.” Структура видання: 1. Святці (“По образу Божию... Посемъ деньникъ, сирѣчь святцы в коротцѣ с показанієм доволнымъ), како водити и правити ихъ) имамы, которые водлугъ солнечнаго обыходу з рукою лѣту, купно же и съ настанієм луннымъ и съ азбуками пасхальными съчинений суть”) (арк 2-29). 2. Про новоутворений (григоріанський) календар, який був неприйнятий православними (“... Такъ о новоутвореномъ богопротівномъ календарю, о немъ же еще кто съ вниманіємъ разсудителнѣ прочитающе оувѣсть и познаеть яко солнечное и луунное теченіе съ пасхалією предано естъ христіаномъ, не на волхвованіе, і недовѣдомыхъ... вещей...”) (арк 29-38). 3. Пасхалії (“Посемъ ключъ пасхаліи, и скара и луунное теченіе, с показаніями доволнымъ, како то обрѣтати, или знайдовати имамы”) (арк 39-44). 4. Псалтир (“Самыя книги начало. Первое съ предсловіємъ доволнымъ ѱалтырь блаженнаго Давида пророка и царя”) (сім перших аркушів третього рахунку). 5. Часослов, який розпочинається словами “Начало вечерні...” (арк 1-438 четвертого рахунку). 6. Додаткові статті. 7. Післямова, яка розпочинається словами: “До здѣ еже по Бозѣ конецъ и съвершеніе пріать книга сіа, правило истиннаго живота христіан-

скаго названаа...” (арк. 438). Текст післямови наведений у каталозі П. М. Строева “Обстоятельное описание старопечатных книг... Ф. А. Толстова” (Москва, 1829. – С. 86-87). Причому він подав її під заголовком “Псалтирь слѣдованная” (№ 59. – С. 85), як і пізніше (Спб. 1891) бібліотекар Спб. духовної академії Олексій Родоський (№ 34. – С. 48-52) – “Псалтирь слѣдованная” (съ Часословомъ, в малою 8° л...). Детальну структуру цього збірника він подав на С. 48-49 свого каталогу “Описание старопечатных книг...”. Ця книга подібна до конфесійних видань православної церкви, що були опубліковані в Східній Європі у 2-й пол. XVI ст., а саме: “Псалтирь” середньошрифтова (Москва, близько 1559-1560 і близько 1564-1565) в 2°; наступне московське видання друкарів Никифора Тарасьєва і Невежи Тимофєєва, 20.12.1568 р.; “Псалтирь с Часословцем” (Заблудів, друкар Іван Федоров, 23.03.1570) в 4°; “Псалтирь” (Вільно, друк. Петро Мстиславець, 16.01.1576) в 2°; “Псалтирь” (Слобода, друк. Андронік Тимофєєв Невежа, 31.01.1577) в 4°; “Псалтирь і Новий Завет” (Острог, друк. Іван Федоров, 1580) в 3°; “Псалтирь з восслѣдованієм”, Вільно, 5 видань в друкарні Мамоничів: 10.02.1586 р., 1591-1592 рр., 8.01.1592 р., 30.11.1593 р. і після 1593 року в 4°.

Місця зберігання: В Україні – Львів: НМЛ; у Білорусі – Б-ка АН Білорусі; у Росії – у Москві: ДБР, Держ. публ. іст. б-ка, Держ. іст. музей; у Спб.: БАНР, РНБ; у Новосибірську: Новосибір. держ. публ. наук.-тех. б-ка (Сибір.

відділення РАН); у Загорському музеї Московської Патріархії.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 13. – С. 31- 34; Запаско, Ісаєвич. – I. – № 41. – С. 31; Каратаев I. – № 158. – С. 286-287; Максименко. – № 194. – С. 36; Родосский. – № 34. – С. 48-50; Строев I. – № 39. – С. 85-87; Ундольский. – № 138. – Ствп. 21-22; Ундольский – Ка-стерин. – № 56. – С. 100.

*Василь Жуковський,
Микола Ковальський*

Пригородок в Острозі

Територія, яка знаходилася між Замковою горою і містом („городом“). Від Замкової гори П. відділявся глибоким ровом, а від міста – дерев’яною оборонною стіною з проїзною брамою – „парканом“. Південна межа П. проходила по березі річки Грабарки, а східна і північна – по схилу невисокого пагорба, рельєф якого добре видно і в наш час. Документів, які б прямо вказували на час виникнення П., поки не виявлено. Вказівкою на існування П. вже в XIV ст. є згадка про церкву Св. Миколая XIV ст. (див. – *Церква Миколаївська*), яка знаходилася „в паркані“, тобто за межами дерев’яної оборонної стіни, що оточувала П. з боку міста. Як свідчить *акт розподілу володінь князів Острозьких 1603 р.*, в П. наприкінці XVI – на поч. XVII ст. розміщувалась друкарня (див. – *Острозька друкарня*) і ОА, а також церква Св. Миколая, Успенський дерев’яний костел (див. – *Костел фарний в Острозі*), будинки заможних міщан, частина замкових службових приміщень. У перш. пол. XVII ст. на території П. була збудована дерев’яна Успенська церква (див. – *Церква Успенська*), яку дуже пошкоджено під час Визвольної війни 1648-1654 років. Відбудова-

на вона була в 1681 р., а остаточно знищена під час пожежі Острога в липні 1889 року. Є відомості про те, що до 1809 р. на території П. існувала будова, на фронтоні якої можна було розрізнити зображення святих. У 1957-1958 рр. на території П. проведено пробні археологічні розкопки археологом І. Бондарем. В одному із шурфів виявлені фрагменти кам’яної споруди.

Лит.: Кардашевич. – С. 96-97; Перлштейн П. – С. 39.

*Ярослава Бондарчук,
Олександр Бондарчук*

ПЧЕЛА

Збірник афоризмів. Переклад виконаний у Дермані 24.III.1599 року із грецького видання (зі збірника 1546 р., опублікованого Конрадом Геснером в Фігурі або з франкфуртського видання 1581 р.). Очевидно, автором перекладу є Кипріян, який саме в цей час особливо активно займався літературно-перекладацькою діяльністю. З літератури відомо бл. 20 списків.

Кат.: Малышев В. Древнерусские рукописи Пушкинского Дома. – Москва, 1965. – С. 78; Сперанский М. Н. Переводные сборники изречений в славянорусской письменности: Исследования и тексты // ЧОИДР. – 1905. – Кн. 1. – С. 372-377; Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. – Москва, 1969. – С. 96-99, 99-100;

Літ.: Мицько І. Острозька... академія. – С. 123; Творогов О. В. Пчела // Словарь книжников и книжников Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1 (XI-первая половина XIV в.). – С. 385-386.

Ігор Мицько

Раллі Діонісій
 (*?, о.Кріт (Кандія) –
 †після 28.12.1620)

Політик, дипломат, культурний діяч. Навчався в Римі. Підкреслював свою порідненість із візантійським імператорським родом Палеологів. На початку 80-х рр. XVI ст. Р.Д. був наближений до *кн. В.-К. Острозького*. Останній навіть виношував план зробити його патріархом із резиденцією в Острозі. Р.Д. привіз князю із Риму примірник Біблії, переданий папою Григорієм XIII. Зокрема, про це говориться в листі папського нунція в Польщі А. Болоньєтті кардиналові Комо від 25 червня 1583 року. У даному випадку вказується, що це був грекомовний текст Біблії. Також *кн. В.-К. Острозький* у листі до папи Григорія XIII (від 8 липня 1583 року) дякує римському понтифіку за те, що той передав через Р.Д. Біблію. Дослідники вважають, що це могло статися приблизно в 1578-1579 роках. У передмові до *Острозької Біблії* говориться, що *кн. В.-К. Острозький* посилав збирати тексти Біблії у різні краї, в т.ч. й на Кандійські острови. Не виключено, що певну роль у цьому відіграв Р.Д., який походив з тих країв. При підготовці до друку *Острозької Бі-*

блії Р.Д. міг працював з грецькими й, можливо, латинськими текстами біблійних книг, оскільки добре володів як рідною грецькою мовою, так і латинською.

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 79; Кралюк П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006. – С. 87; Мицько. Острозька... академія. – С.107-108; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005.

Петро Кралюк

Релігійне життя в Острозі в XVI – перш. пол. XVII ст.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. м. Острог стало одним із визначних центрів релігійного життя в Україні. Цей період є вершиною в духовному розвитку міста (див. – *Роль і значення Острога в історії України XVI – перш. пол. XVII ст.*). На території Острога розміщувались культові споруди представників різних конфесій і національностей, які тут проживали: українців, поляків, євреїв, татар, греків, вірмен та ін. За даними Миколи Теодоровича, в місті тоді знаходились 9 православних храмів (церква в ім'я Богоявлення Господня (див. – *Богоявленський Собор*); церква в ім'я св. Василя Великого; церква в ім'я святителя і чудотворця Миколая (див. – *Церква Миколаївська*); церква Пречистенська; церква в ім'я Світлого Воскресіння Христового; церква в ім'я св. Бориса і Гліба; церква в ім'я преподобного Онуфрія; церква в ім'я Святої Трійці; церква в ім'я Преображення Господня), мечеть та синагоги (див. – *Синагога в Острозі*). З ініціативи видатного релігійного діяча кн. В.-К Острозького в місті був створений

духовно-освітній осередок, до складу якого входили ОА, друкарня (див. – *Острозька друкарня*) та науково-видавничий гурток. При дворі князя знаходилися культурні діячі, що належали до різних конфесій. Це призвело до концентрації в місті значних духовно-інтелектуальних сил. Реформаційний рух, який поширювався в Україні у XVI ст., мав послідовників в Острозі. В місті існували громади антитринітаріїв і кальвіністів. Православні та протестанти Речі Посполитої вступали між собою в тісні відносини, підписували ряд союзів (у Торуні – 1595, Бресті – 1596, Вільні – 1599). Ці союзи не мали поважних наслідків. Однак протестанти справили певний культурний вплив на православних. Важливу роль у духовно-релігійному житті тогочасного Острога відіграв науково-видавничий гурток. Серед острозьких діячів кінця XVI – початку XVII ст., поряд із виразниками консервативно-православних поглядів (І. Вишенський Г. Смотрицький, І. Федоров, Клірик Острозький, Л. Зизаній, Василь Суразький), тут працювали католики (Ян Лятош) й протестанти різних течій (М. Броневський, А. Римша). До католиків чи протестантів належав Симон Мелетія Смотрицького, який спочатку

був активним захисником православної віри, а пізніше змінив погляди, прийнявши унію. Слід відзначити певний вплив ідей реформації на зміст полемічних творів, що писалися в Острозі на захист православ'я. Учасники гуртка вели полемічні дискусії як з католиками, прихильниками унії, так і з протестантами (до наших днів дійшов лише один полемічний твір протестантів – стаття Василя (Суразького) “О храмахъ, иконахъ и почитании святыхъ”). У творах полемістів знайшла відображення релігійна ситуація в Україні в XVI-XVII столітті. Завдяки культурі та освіті просвітників осередку, які були представниками різних віросповідань, тут панувала відносна релігійна толерантність. Так, при укладенні *Острозької Біблії* (1581) використовувалися різні конфесійні джерела і не виключено, що над цим виданням могли працювати не лише православні, а й представники інших християнських віровизнань. Кн. В.-К. *Острозький* підтримував тісні зв'язки з протестантами. Довгий час при дворі князя перебував вільнодумець-аріанин Мотовило, який писав полемічні твори проти римо-католицької церкви. Саме йому в 1577 р. кн. В.-К. *Острозький* доручає написати відповідь на книгу єзуїта П. *Скарги* “Про єдність церкви божої”. Вважається, що автор відомого полемічного твору “*Апокрисис*” (Мартин Бронеvський) теж належав до протестантів. Як відомо, цей твір писався на замовлення кн. В.-К. *Острозького*. У родині князів *Острозьких* були представники різних віросповідань. Дружина кн.

В.-К. *Острозького* Софія Тарновська була католичкою. Старша дочка князя Катерина вийшла заміж за кальвініста Криштофа Радзивіла, молодша Єлизавета – за антитринітарія Яна Кішку. Дружини синів *Януша* та *Олександра* були католичками, а внучка *Анна-Алоїза* стала палкою прихильницею католицизму. Щодо самого князя, то він терпимо ставився до християнських конфесій. Зокрема, надсилав листи до Римського папи листи, в яких висловлював бажання підтримати унію (з врахуванням певних вимог). З іншого боку, князь прихильно ставився до антитринітаріїв-соцініан, а православні називали його “світлом” православ'я. Розуміючи, що православна церква переживає кризу, кн. В.-К. *Острозький* готовий був співпрацювати і з католиками, і з протестантами. Таким чином, Острог, незважаючи на всю складність конфесійного життя, слугував своєрідним зразком толерантності і виваженості у релігійних стосунках.

Лит.: Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 115-130, 138-142; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь / Введение в историческую записку “Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства. – Петроград, 1915. – С. 14-18; Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: Зб. творів. – С. 51-72; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 178-187; Девятисотлетие православия на Волыни (992-1892 г.). – Житомир, 1892. – С. 379-381; Ильинский. Юго-западное русское общество и его умственное и религиозно-нравственное состояние в к. XVI и первой пол. XVII в. (в период брестской унии) // ВЕВ. – 1891.

– № 27. – С. 815-823; Кардашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. – С.-Петербург, 1855. – С. 116; Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 16-47, 59-68; Левитский К. Константин Константинович князь Острожский – доблестный защитник православия и охранитель интересов православной церкви // ВЕВ. – 1908. – № 8. – С. 160; № 9. – С. 183; Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе (XVI в.) // ВЕВ. – 1881. – № 25. – С. 824; – № 26. – С. 852, 864; Мицько. Острозька... академія. – С. 20, 30, 39; Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви: В 2-х т. – Київ, 1993. – С. 108, 109, 120, 140, 141; Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. – Київ, 1994. – С. 72, 79, 80; Рафальский Л. Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге, на Волыне // ВЕВ. – 1883. – № 24. – С. 703; Теодорович. – Т. 2. – С. 642-644, 661-669; Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – Київ, 1993. – С. 205; Харишин М. В. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. – Київ, 1995. – С. 14; Четыркин Ф. Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 9. – С. 317.

Людмила Атаманюк

Реформація та Острог

У реєстрі протестантських (євангеліських) громад, укладеному *М. С. Грушевським*, вказано на унітарську громаду в Острозі, згадувану під 1617-1618 роками. З інших маєтків *кн. В.-К. Острозького* значна унітарська громада існувала в Старокостянтинові. У 1617 р. вона налічувала 100 членів. Загалом у маєтках князів Острозьких кількість протестантських громад була невеликою. На думку *М. В. Дмитрієва*, у 70-х рр. XVI ст. центром реформаційної агітації міг бути й Острог. У той же час неподалік від володінь князів *Острозьких* на Волині, зокрема, біля Острога, розташувалися маєтки прихильників різних реформаційних напрямків, у яких існували протестантські громади. Це – Гоща, Шпанів, Бабин, Киселин, Береськ, Дорогостаї та ін. Незначне число громад та невелика кількість членів у них дали підстави деяким дослідникам зробити висновок про незначне поширення Реформації на Волині, незважаючи на згадки про успіхи “єресі” в творах *І. Вишенського*, *Г. Смотрицького* та інших. Щоправда, на сьогодні ця точка зору переглядається дослідниками. До оточення *кн. В.-К. Острозького* входили представники волинського шляхетства,

що були антитринітаріями: слуга князя, володимирський гродський писар і правник Станіслав Кандиба, маршалок двору князя Гаврило Гостський (Гойський), *Мотовило*. Перший у своїх маєтках передав деякі православні храми реформаторам, другий відкрив у Гощі аріанську школу, третій взяв участь у католицько-православній полеміці. Антитринітарії-соцініани вважали *кн. В.-К. Острозького* своїм покровителем і навіть послідовником. Поділяючи цю думку, соцініанин Еразм Отвінський присвятив йому віршовані притчі Христа. Непрямим свідченням поширення антитринітаризму на Волині, зокрема, в Острозі, можуть служити дані передмови до *Острозької Біблії*, написаної *Г. Смотрицьким*. Він вже в перших рядках заявляє, що Біблія повинна допомогти православним у боротьбі з “єретиками” (“избавитися тревльнення противных ветров еретических ухищрения”). *Г. Смотрицький* навіть полемізує з ними. Таким чином, поширення різних реформаційних течій знаходило відгук і в найбільшій пам’ятці острозького друкарства, яку, в певному сенсі, можна розглядати як відповідь радикальній реформаційній пропаганді. Подібне навантаження несли також і деякі інші острозькі

видання. Так, надрукована в Острозі “Книга о постничеств” (1594) та “Маргарит” Іоанна Златоуста (1595) повинні були показати відмінність поглядів “єретиків” від поглядів отців церкви, на які вони посилалися. В передмові до “Книги...” здійснено зіставлення вчень “єретиків” та поглядів Василя Великого і зроблено висновок, що вони відрізняються як “твань від сонця”. Цінність книги Златоуста визначалась не в останню чергу тим, що там обґрунтовувався і захищався догмат про трійцю. У той же час українські культурні діячі використовували все корисне, що міг дати реформаційний рух, але не зв’язуючи себе з ним. Православні полемісти запозичували із творів протестантів факти та ідеї; *кн. В.-К. Острозький* доручив протестантам давати відповідь опонентам православних у питаннях церковної унії – Мотивилу (відповідь на твір *П. Скарги* “Про єдність церкви Божої...”) та *М. Броневському* (“*Апокрисис*”). У боротьбі за права “дисидентів” у Речі Посполитій православні й протестанти часто виступали спільно, роблячи навіть спроби здійснення релігійного порозуміння. Як приклад, можна навести проект релігійного об’єднання православних, лютеран, кальвіністів, чеських братів на Віленському з’їзді у 1599 р., куди мав прибути *кн. В.-К. Острозький* із вченими православними священиками (серед яких могли бути викладачі чи випускники ОА або члени острозького гуртка). Про релігійну толерантність *кн. В.-К. Острозького*, а певною мірою і про атмосферу, що панувала в Ост-

розі та ОА наприкінці XVI – на поч. XVII ст., свідчили сімейні зв’язки з протестантськими родинами. Дочки *кн. В.-К. Острозького* були одружені з Я. Кішкою, протектором соціан, та К. Радивілом (Радзивілом), керівником кальвіністів у ВКЛ (див. також – *Релігійне життя в Острозі*).

Лит.: Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: 36. творів. – Київ, 1994. – С. 53-61; Грушевський. Історія української літератури. – С. 36-45; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 178, 184-185; Дмитриев М. В. Православие и Реформация. – Москва, 1990. – С. 106-108; Історія релігії в Україні. – Київ, 2002. – Т. 5: Протестантизм. – С. 31-94, 105-183; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Київ, 1994. – Кн. 2. – С. 183-184, 206.

Віктор Атаманенко

Римша Андрій (*біля 1550, с.Пенчина – † після 1595)

Український і білоруський поет, культурний діяч. Походив з дрібношляхетської родини (гербу “Півкозич”). Як сам зазначає у “Декетеросі”, одному зі своїх творів, народився в с.Пенчина на Новогрудщині (тепер Брестська область Білорусі). Близькість родинного гнізда до значних кальвіністських осередків (Новогрудка, Кльоцька, Берестя та Несвіжа) і до володінь покровителів кальвінізму Радивилів (Радвилів, Радзивилів), без сумніву, визначили подальшу долю майбутнього поета. З 1572 р. перебував на службі у Радивилів – Миколи “Рудого” та його сина Кшиштофа. Ровесник Р.А., один з героїв Лівонської війни і герой його поеми “Декетерос” Кр. Радивил (згодом одержав прізвисько “Перун”) розпочав власну військову діяльність якраз 1572 року. І подальша доля Р.А. – військова, поетична, службова тощо – була пов’язана з цим можновладцем. Р.А. був добре освіченою людиною. Обставини і місце здобуття освіти невідомі, але за межі ВКЛ він не виїздив і, таким чином, навчався десь на батьківщині. Очевидно, набув її у якомусь

кальвіністському навчальному закладі. Такі, зокрема, існували в Бересті, Несвіжі, Слуцьку, Кльоцьку, Вільні. Гіпотетично висока освіта в галузі філології та точних наук (астрономія та математика) знаходить підтвердження у найбільш ранньому творі Р.А. (“Хронологія”) та листі *кн. В.-К. Острозького* до Кр. Радивила. Літературознавчий багаж Р.А. найкраще охарактеризував В.Перетц, який дійшов висновку, що де б поет не одержав освіти, можна сказати напевно, що він добре володів тими літературними формами, які були модними в його час. Питання про можливе навчання Р.А. в ОА, як і його перебування тут, не можна вважати остаточно з’ясованими, оскільки прямі вказівки на цей факт його біографії відсутні. Ні друкування “Хронології” в Острозі, ні згадка імені Р.А. в листі *кн. В.-К. Острозького* за остаточний аргумент, на нашу думку, вважатись не можуть. Але припущення про можливе навчання чи викладацьку діяльність Р.А. в Острозі є досить поширеним в історичних працях. Відтак, відвідини ним Волині могли бути пов’язаними із налагодженням контактів православних з протестантами, допомогою кальвіністських громад у налагодженні функціонування Острозької школи тощо. Після

ля завершення військових дій (Римша брав участь у 1582 р. в облозі Пскова), поет супроводжує “Перуна” в поїзді по Інфлянтах (Лівонія), а потім живе у його маєтку Девенішки (Дзевенішки Ошмянського повіту, тепер – Литва), де працює над поемою про ратні подвиги свого патрона. Після цього ще жив у Біржах. При дворі Кр. Радивиля було створено своєрідний культурний осередок, одним з найактивніших учасників якого був Р.А. Найбільш тісні та дружні стосунки зав’язались у нього з Я. Радваном, Я. Козаковичем, Е. Пельгримовським, С. Рисінським. На травень 1590 р. припадає остання документальна згадка про Р.А.: він одержав з королівської канцелярії приповідний лист на набір загону для участі у можливій війні з турками. Останнім фактом його біографії є переклад у 1593 р. “Хорографії” А. Полака, який було опубліковано 1595 року. Щодо зв’язків Р.А. з Острогом, *Острозькими*, то можна говорити про те, що він міг знати швагра Кр. Радивиля князя *Януша Острозького* (останні діяли спільно у передовій сторожі під час великолуцької кампанії у 1580), особисто чи заочно був знайомий з старим князем, іншими представниками родини (Єлизавета і Катерина Острозькі були одружені з “Перуном”). К. Харлампович, В. Перетц, Є. Карський вважали “*Хронологію*” учнівським твором, звідси, у зіставленій з місцем друку, впливало, що Р.А. навчався в Острозі; крім того, К. Харлампович називав цей твір першим плодом Острозької школи та стверджував, що Р.А. навіть міг

бути її викладачем. Відтак, цей факт на сьогодні фігурує в більшості досліджень та довідкових видань. Однак Р.А. на час створення ОА було майже 30 років. Це був не найкращий вік для навчання. До того ж Р.А. міг цілком здобути освіту в якомусь “єдиновірному” для нього кальвіністському освітньому осередку. Так чи інакше, друкування “*Хронології*” в Острозі та згадка в листі *кн. В.-К. Острозького* “математика і астрономія” Р.А. свідчать про його контакти з ОА чи навіть про перебування тут. Опосередковано ці зв’язки простежуються і через віленську друкарню Мамоничів, з якої вийшли в світ “Граматики” 1586 р., створена в Острозі, та епіграми Римші. Дослідник литовського книгодрукування О.Анушкін, крім того, вказує, що Р.А., будучи наближеним Радивилів, саме через них був зв’язаний з *кн. В.-К. Острозьким*. Р.А. виявив свій хист у різних галузях: військовій, організаційно-управлінській, навчально-дидактичній, перекладацькій, літературній. Та найзначнішим був його внесок у розвиток книжної поезії білоруського й українського народів. Головна заслуга його як поета полягає в тому, що на його творчості яскраво позначились пошук шляхів розвитку східнослов’янської версифікації, шукання тодішніми літераторами нових форм і засобів, впровадження в ужиток нових літературних жанрів. Не можна залишити поза увагою і факт прояви відповідальності й гордості за власні творіння: Римша першим із східнослов’янських поетів поставив своє ім’я під ві-

ршами. Дослідники книжної літератури кінця XVI – початку XVII ст. однак пов'язували перший етап засвоєння українськими та білоруськими поетами силабічного віршування з іменем Р.А. Всі праці, створені Р.А., невідомі. Дослідники називають близько двадцяти різножанрових творів цього автора. Хоча ідентифікація деяких з них має гіпотетичний характер. Окрім надрукованої в Острозі “Хронології”, найбільш відомим твором Р.А. є поема “Декетерос”, написана у 1583 р. “марта в остатний день” і надрукована у Вільно Д. Ленчицьким у 1585 р. коштом автора. Складається вона з 25 частин (2200 рядків). На думку Р. Радишевського, Р.А. є можливим автором поеми “Rozprawa starego żołnierza”, створеної в маетках Острозьких і надрукованої у 1595 р. у Кракові. Якщо це справді так, то Р.А. можна вважати і автором вірша на герб князів *Острозьких*, вміщеного у цьому творі. В. Перетц вказував на відображення в творчості Р.А. процесу засвоєння нової для східнослов'янських земель версифікаційної техніки, зразками якої були вірші польських поетів. Правда, відзначаючи певний збіг прийомів Р.А. з польськими зразками, він знаходить немало подібності з українськими піснями і прямо вказує на близькість окремих двовіршів „Хронології” до народного розміру (пісні „Ой, джигуне, джигуне” та „Казав мені батько”). Новаторство А.Римші відзначають і в започаткованому ним пошуку якихось нових форм між дво- та чотиривіршем та вживанні „випадкового” леонінського вірша,

через який пізніше відбувся перехід до силабо-тонічного віршування. Творчість поета сприяла оновленню жанрово-стилістичних форм української та білоруської літератури (епіграми-панегірики, діаріуші, акровірші, поеми, двовірші, чотири-вірші, значні поетичні праці).

Публ.: Которогося мѣсяца што за старыхъ вековъ дѣло короткое описание (фотокопія цієї унікальної листівки в каталозі: Запаско, Ісаєвич, І. – С. 27); Перетц В. Н. Малорусские вирши и песни в записках XVI-XVII вв. // Известия ОРЯС. – 1889. – Т. IV. – С. 869-938, 1218-1303; Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – С.-Петербург, 1900. – Т. I. – С. 69-77; Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 70 (на с. 67-68 текст “Хронології”).

Лит.: Атаманенко В. Б., Пасічник І. Д. Андрій Римша (близько 1550 – після 1595) // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 67-83; Грынчык М. М. Шляхі беларускага вершаскладання. – Мінск, 1973; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 182; Ісаєич Я. Д. Преемники... – С. 8, 14; Кавалёў С.В. Героіка-епічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. – Мінск, 1993; Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510-1583). – Москва, 1985. – С. 163-164, 177, 184; Сулима М. М. Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 1985; Харлампович К. Западнорусские православные школы... – С. 252, 275.

Віктор Атаманенко

**Рутський Йосиф-
Вельямін**
(світське ім'я – Іван)
(*1574, с. Рута Новоград-
ського повіту, Білорусь
– +1637, с. Дермань, зараз
Здолбунівського району
Рівненської обл.)

Церковний і культурний діяч. Народився в шляхетській сім'ї, представники якої сповідували кальвінізм. Однак був охрещений православним священиком. Навчався в кальвіністській школі у Вільні. Деякий час перебував при дворах кн. Заславських та *Острозьких*. Можливо, знайомився з роботою ОА. Принаймні згадує про неї в одному зі своїх листів. Довгий час навчався за кордоном – у Празі, Варцбурзі й Римі. Повернувшись на батьківщину, став ревним прихильником унії. У 1611 р. митрополит *І. Потій* висвятив його на єпископа. Після смерті *І. Потія* Р.Й.-В. став Київським уніатським митрополитом.

Лит.: Довбищенко М. Йосиф Рутський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 179-188; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 2007.

Петро Кралюк

**Сагайдачний-Конашевич
Петро (*прибл. 70-ті рр.
XVI ст. – †10(20).04.1622,
Київ)**

Видатний український державний і військовий діяч, гетьман запорозького козацтва (реєстрових козаків). Якщо останні два десятиліття в житті С. порівняно непогано відомі, то перші етапи його життя, особливо дитинство та роки навчання, знайшли слабке відображення в джерелах. До цього часу невідома точна дата його народження, як і його походження. Існують різні точки зору в історіографії щодо справжнього його прізвища і місця народження. Вже у XIX – на поч. XX ст. *М. Максимович*, *В. Антонович*, *Д. Яворницький* та ін. припускали назву прізвища або ім'я його батька – Конон або Конош. Останнім часом київський історик *П. Сас* висловив припущення, що “складова частка “Сагайдачний” у прізвищі гетьмана є прізвиськом, даним йому козаками, а “Конашевич” – родове назвисько” і пов’язує походження гетьмана з дрібношляхетського роду з Підгір’я Конашевичів-Попелів. За твердженням *Д. Яворницького*, прізвище Сагайдачний походить від слова “сагайдак” або “саадак”

– “дикий козел”, колчан для стріл, обтягнений шкірою дикого козла. Існує декілька версій щодо місця народження С.: біля Самбора або біля Перемишля (на Підгір’ї). За свідченням *К.Саковича* у його “Віршах...”: “Уродился он в крвях □ подгорских премисских. Выхован в в □ р □ церкви восточней з л □ т □ тинских”.

М. Грушевський зіставив ряд свідчень різних джерел про рівень станового походження С. з малюнка, який супроводжує текст цього віршованого панегірика. Образ гетьмана на коні з гербом Побог (підкова з хрестом на горі) – свідчення про його шляхетське походження. Він наводить слова мемуариста *Й. Єрлича* (“був він не простого походження, а шляхтич з-під Самбора”) і свідчення хотинських “дневників”, зокрема *Я.Собеського*, які вважають його нешляхтичем. Про його навчання в ОА свідчать “В □ рш □...” *К.Саковича* про те, що С. “шол потом до Острога, для наук учтивых...” З Острога спершу подався до Києва, став домашнім учителем у міського судді *Я. Аксака*. Звідси в 1601 р. подався на Чортотлицьку Січ. Опис її подав *Ерїх Лясота*, посол до запорожців від німецького імператора *Рудольфа II*. *І. М. Каманін* (1850-1921) вважав, що острозький період життя і навчання С. припадав на

80-90-ті рр. XVI століття. Особисті якості С., його відважність і разом з тим розважливість зробили його впливовою і авторитетною особистістю серед українських козаків. У 2-му десятиріччі XVII ст. він став кошовим отаманом, потім – гетьманом. Польський автор, сучасник С., в реляції про Хотинську війну відзначив, що “морські походи прославили ім’я Конашевича”, і зробив такий підсумок: “Одним словом, це був чоловік сміливий розумом, що шукає небезпеки, нехтуючи своїм життям, перший у наступі і останній – у відступі. Рука його ніколи не давала промаху”. С. був організатором морських походів запорожців проти Кримського ханства і Османської імперії – 1613 р., 1614 р., 1615 р.. З усіх морських експедицій, організованих С., найефективнішим і найбільш масштабним став похід 1616 р., коли була здобута фортеця Кафа в Криму (тепер – Феодосія), виведені з татарського полону тисячі християнських бранців. У 1618 р. 20 тис. запорожців під командуванням С., що були на урядовій службі польського короля Сигізмунда III, за розпорядженням останнього здійснили похід через територію Росії на Москву з метою підтримки кандидатури сина польського короля Сигізмунда III, Владислава, претендента на московський престол. Потім, після вдалого походу під Перекоп, С. у 1620 р. вчинив спробу налагодити контакти з московським урядом і скерував до Москви посольство на чолі із запорізьким отаманом Петром Одинцем із пропозицією організації спільного з московським військом походу

проти Кримського ханства. Однак цей проект не був реалізований. С. відіграв істотну роль у релігійному житті України. У 1620-1621 рр. за його ініціативою та діяльною участю була відновлена вища православна ієрархія в Україні за допомогою єрусалимського патріарха Теофана (Феофана). Дуже важливою була моральна і матеріальна підтримка С. Київського Богоявленського православного братства, до якого він разом із запорізькими козаками (“зо всім військом запорізьким”) у 1620 р. записався, що значно піднесло авторитет і потужність цієї організації українських міщан. Найвищого військового успіху досягли за гетьманства С. запорізькі козаки у битві під Хотином у 1621 році. У перемозі над турецьким військом запорожці відіграли головну та вирішальну роль. Тяжко поранений С. невдовзі помер. Похований у Києві біля стін Богоявленської церкви Київського братства. Могила С. до нашого часу не збереглася. Пишні похорони супроводжувалися читанням спудеями братської школи віршів, складених її ректором К. Саковичем.

Публ. дж.: Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Москва, 1877. – С. 93-98; Каманин И. Материалы к “Очерку гетмана Петра Сагайдачного” // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 3. – С. 127-177; Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – г. Михайлова Сагайдачним в 1618□сть об осад□2-е вид. – Киев, 1971. – С. 104; Пов г. // КС. – 1885. – Т. 13. – С. 684-689; Собеский Я. История хотинского похода. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / Пер. К.

Мельник (под. ред. В. Антоновича). – Киев, 1896. – Вип. 2. – С. 40-125; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3-х томах. – Москва, 1954. – Т. 1. – № 1-3. – С. 3-7.

Лит.: Антонович Д. Б. Петро Конашевич-Сагайдачний // Україна. – 1990. – № 1 (публ. Я. Дзири). – С. 24; Антонович Д. Б. Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991. – С. 71-83; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1909. – Т. 7. – С. 355, 369-386, 390, 413, 426-428, 432-437, 450, 459-461, 464-468, 470-478, 485-487, 489-492, 575, 583, 588; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – Київ, 1994. – С. 229-234, 241, 243-245, 249, 254, 257-259; Каманин И. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 3-5, 7-9, 123-126, 127; Мордовцев Д. Сагайдачний. Історичний роман // Між двох вогнів. Друга половина XVII ст. – Київ, 1996 (серія: “Історія України в прозових творах і документах”). – С. 19-201; Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. Історичні нариси. – Київ, 1994. – С. 87-139; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 143, 145, 149-155, 170, 390, 465; Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // Історичні постаті України. Історичні нариси. – Одеса, 1993. – С. 24-64.

Микола Ковальський

Сакович Касіян
(мирське ім'я
Калістрат) (*бл. 1580 р.,
м.Потелич на Галичині –
†1647 р., м.Краків)

Український культурний та церковний діяч. Народився в сім'ї священника. Освіту здобував у Замойській академії. Був домашнім вчителем Адама Кисіля – відомого політичного діяча часів Хмельниччини. Після закінчення навчання в Замості став дияконом церкви Іоанна Хрестителя в Перемишлі. Звідси виїхав до Києва в 1620 р., де прийняв чернецтво і працював ректором школи Київського братства. Тут у 1622 р. написав *“Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного”*, що стали одним із найкращих зразків української поезії того часу. З 1624 до 1625 рр. жив у Любліні й був проповідником у православному братстві. У 1625 р. в Кракові видрукував твори компілятивного характеру *“Трактат про душу”* й *“Дезідероз”*. Цього ж року став уніатом, отримавши за це від князя Олександра Заславського Дубнівський Преображенський монастир. У цій ролі вів перемовини про перехід *М. Смотрицького* в унію. Дубнівським архимандритом залишався

до 1639 р., поки його не позбавили цього сану. Після цього кілька років мандрував, побував у різних монастирях – у Дермані, Холмі, Любліні, Суспралі, Вільні. Під час цих мандрівок написав кілька полемічних брошур. 1641 р. у Луцьку прийняв римо-католицьку віру. Наступного, 1642 р., опублікував у Кракові полемічний твір *“Перспектива”*, де критикував як православних, так і уніатів. Цей твір викликав новий сплеск релігійної полеміки в Речі Посполитій. Став римо-католиком, ксьондзом.

Ім'я його в миру – Калікст. Народ. близько 1578 в м. Потеличі в Руському воєводстві (Галичина) у сім'ї православного священника. Навчався в Замойській та Краківській академіях. У 1620 постригся в ченці і прийняв ім'я Касіян. Після Івана (Йова) Борецького в 1620-1624 – ректор Київської братської школи. Потім, у 1624 переїхав до Любліна, де був проповідником у православному братстві. У 1625 прийняв церковну унію, став архимандритом у монастирі в м. Дубні. У 1641 перейшов у католицизм і вступив до чернечого ордену августинців. Помер С. у 1647 в Кракові католицьким капланом. Крім віршів на честь П.Сагайдачного, С. видав збірку похоронних і весільних промов (Ярос-

лав, 1626). Автор польськомовного філософського трактату “Арістотелеві проблеми” (Краків, 1625), циклу публіцистичних, полемічних творів (також польськ. мовою) проти православної конфесії, коли він змінив віру: “Старий календар...” (Вільно, 1640), “Схизматицький київський собор, зібраний отцем Петром Могилою... 1640 р.” (Варшава, 1641; Краків, 1642), “Діалог або розмова Мацька з Діонизим схизматицьким попом” (Краків, 1642), “Спанортозіс, або перспектива і пояснення помилок, єретицтва і забобонів у греко-руській церкві” (Краків, 1642), “Окуляри старому календарю” (Краків, 1642) та ін.

Лит.: Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича. – Київ, 2005; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1883-1898. – Т. 1,2; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1996. – Т. 6.

Петро Кралюк

**Самчук Улас
Олексійович**
(*20.02.1905, с.Дермань,
нині Здолбунівського райо-
ну Рівненської області –
+9.07.1987, м.Торонто,
Канада)

Видатний український прозаїк. У дитинстві та юнацькі роки часто неодноразово бував у Острозі. Середню освіту здобував у Дерманській школі та Кременецькій українській приватній гімназії, де написав перші літературні твори. 1927 р. дезертирував з польської армії та втік до Німеччини. Жив у Бреслау (Вроцлаві), потім студіював у Вільному українському університеті в Празі. В еміграції почав писати епічний роман у трьох книгах “Волинь” (1934-1937), який зробив його відомим. Твір мав автобіографічний характер. Під час німецької окупації повернувся в Україну. У 1941-1943 рр. мешкав у Рівному, де редагував газету “Волинь”. Пізніше жив у Німеччині, а в 1948 р. виїхав до Канади. Автор численних прозових, публіцистичних та мемуарних творів, у яких домінує волинська проблематика, згадуються Дермань та Острог. У романі “Волинь” простежується думка, що

пам’ятки дерманської та острозької давнини, пам’ять про князів *Острозьких* були важливими чинниками написання цього твору. Вказував на значення цієї князівської династії в історії України, звертав увагу на культурно-освітню діяльність в Острозі наприкінці XVI – на початку XVII ст. У промові “Волинь незабутня”, яка була проголошена до 25-річчя Інституту дослідів Волині (25.05.1977), констатував: “Але чи не найбільше знаємо Волинь з діянь князів з Острога Острожських... за князів Федора, за Василя, за Костянтина Першого їх столиця Остріг розбудовується в один з наймаркантніших осередків політичного, а особливо культурного життя всієї землі української. Згадаймо хоча преславу, єдину на сході Європи, Острожську академію, де працювало і вчилось стільки видатних, знаних і менш видатних, не знаних людей того часу... Тут також заложено першу на слов’янському сході книгодрукарню, що її заложив відомий перводрукар Іван Федорів і тут також 1581 р. появилася вперше друком на слов’янській мові знана Острожська Біблія разом з цілим рядом видань іншого, переважно церковного, значення” (Самчук У. Волинь незабутня // Погорина. – Рівне, 2006. – С. 4).

Дж.: Самчук У. Волинь: Роман у трьох частинах. – Острог, Львів, 2005; Самчук У. Волинь незабуття // Погорина. – Рівне, 2006. – С. 3-7.

Літ.: Чернихівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. – Тернопіль, 2005.

Петро Кралюк

Сендульський Аполлоній
(*17.10.1830, с.Садки,
нині Шумського райо-
ну Тернопільської обл. –
+7.01.1882, с.Сивки, нині
Білогірського району
Хмельницької області)

Краєзнавець, церковно-громадський і освітній діяч Волині, популяризатор острозької старовини. Народився в священницькій родині. Закінчив Кременецьке духовне училище і Волинську духовну семінарію в Кременці (1854). У 1854-1882 рр. – парафіяльний священник с. Сивки. Організатор місцевих шкіл – церковно-парафіяльної і для дорослих селян, член Правління Волин. духовної семінарії, голова єпархіальних з'їздів волинського духовенства в освітніх справах (1871, 1878). Один з ініціаторів і активних учасників впровадження і поширення культу преподобного князя Федора Острозького (спорудження храму св. Федора Острозького в с. Сивки), написання (у співавторстві з професором, протоієреєм А. Ф. Хойнацьким) церковної служби в честь святого, публікація про нього історико-біографічного нарису. З 1867 р. С.А. – постійний співро-

бітник “ВЕС”, в яких опублікував понад 40 матеріалів, більшість із яких – історико-краєзнавчі нариси про повітові міста, окремі містечка і села Волині, в т. ч. ті, що належали до володінь кн. Острозьких. Острогу присвячений найбільший за обсягом і найретельніше опрацьований нарис краєзнавця, публікація якого завершилася посмертно (Город Острог // ВЕС. – 1882. – № 1-5). У ньому знайшли належне висвітлення – на рівні тогочасної джерельної бази і наукових розробок – проблеми діяльності ОА, літературно-наукового гуртка і друкарні.

Твори: (Сендульский А.) Автобиография // КС. – 1896. – Т. 52. – (I) янв. – С. 59-77 (вступна стаття Л. Мацеевича. – С. 58-59).

Лит.: Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: Матеріали і тези доповідей наук. – практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76-78; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 233-234; Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині // Матеріали I-III наук. – краєз. конф. “Острог на порозі 900-річчя”. – (Острог), 1992. – Ч. 1. – С. 120-122; Тарнавський А. Отец Аполлоний Сендульский священник села Сивок

Острожского уезда (некролог) // КС. – 1882. – Т. 4. – (X) окт. – С. 166-170;
Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – С.-Петербург, 1900. – Т. 58. – С. 522.

Микола Манько

Синагога (Велика) Острозька

Оригінальна пам'ятка архітектури епохи Ренесансу та бароко на території Західної України. Була культурно-освітнім осередком єврейської громади і використовувалася для різноманітних цілей. Крім богослужіння, тут проводилися загальні збори кагату, навчали дітей, равинів, проводилися суди. При С. з 1608 р. працювала друкарня, яка була закрита 1832 р. у зв'язку з тим, що тут друкувалися маніфести польських повстанців. Про те, коли почала діяти С., точних відомостей немає. *А.Перлиштейн* відносив її початок до 1400 року. Такої ж думки щодо створення єврейської святині в Острозі дотримувалися автори монографій про Острог *С. Кардашевич*, *М. Тучемський*, *А. Хведась* та інші. У *“Акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року”* вже згадувалася синагога та школа равинів, що існувала при ній С. була збудована у східній рівнинній частині Острога, неподалік від берега річки Вілії. У плані С. квадратна, в об'ємі кубічна, з чотирма внутрішніми восьмигранними стовпами з тесаного каменю, які поділяли її внутрішній простір на п'ять рівних

частин. Стовпи були завершені такими ж восьмигранними композитивними капітеліями з квадратними карнизами зверху, на які опиралися циліндричні склепіння. Своїми осями склепіння орієнтовані в напрямі південь-північ. В протилежному напрямі стовпи зі стінками і між собою були з'єднані півкružними арками, які мали меншу висоту, ніж склепіння. Ширина арок і стовпів – 1,3 м. Чотирьом центральним стовпам відповідали плоскі пілястри на стінках з аналогічними композитивними капітеліями й абаками. Ширина пілястрів така ж, як і стовпів. До другої світової війни капітелі пілястрів були яскраво поліхромними, а стеля вкрита орнаментами рослинного характеру. Посеред С. між стовпами розміщувалось підвищення – подіум, який у євреїв називався бімою або альмемором. Ця споруда в інтер'єрі призначалась для читання Біблії. Біма була оточена балюстрадами з кованого заліза. Із півдня і півночі вели сходи з ажурною металевією балюстрадою. Біля східної стіни розміщувалась вівтарна шафа – Аарон Хакодеш. Це найбільша святиня С., тому що в цій шафі зберігалися тори з текстом законів, написаних від руки на пергаменті. Судячи з фотографій, ця шафа відзначалася винятково майстерним

виконанням у стилі пізнього бароко XVIII століття. Її композиція була двох'ярусною, чотириколонною і дуже крепованою. Зовні С. була позбавлена будь-якого оздоблення. Гладенькі стіни завершені слабозвиненим карнизом. У кожній стіні (крім північної) прорізані три великі арочні вікна. На головному, західному, фасаді нижче від вікон – двоє невеликих дверей та кам'яні сходи, які вели вниз до приміщення. Рівень підлоги С. значно нижчий, ніж територія навколо неї. Це пов'язано з тим, що католицька церква, королівська та місцева влада забороняли будувати синагоги вищими від костьолів і навіть рівними з ними. Тому, щоб створити високе, просторе приміщення, храм заглиблювали в землю. Однією з найкращих прикрас С. був чудовий ренесансний аттик з білими цими на головному фасаді, а також контрфорси між вікнами, які повністю знищені німецькими окупантами. Особливістю С. є її оборонне призначення. Товщина стін споруди 2,5 м, приблизно така ж сама, як оборонних мурів, які оточували Острог. У 1610 р. на свої кошти *Самуель Едельс (Маршує)* відремонтував С. та побудував з північного боку спеціальне жіноче відділення. З тих пір всі звали С. по імені Маршує. У 1726 р. дах С. покрили оцинкованим залізом, повністю відновили інтер'єр та закупили великий бронзовий підсвічник. Стіни були покриті керамічною плиткою. У 1941 р. С. зруйнували та пограбували гітлерівські окупанти. З того часу вона не відновлювала свою діяльність.

Публ. і дж.: Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wydał J. Nowicki. – Osobne odbicie z "Rocznika Wołyńskiego". – Т. 7. – Równe, 1938. – S. 11-13.

Лит.: Бибер М.В. Память раввинов г. Острога. – Бердичев, 1907. – С. 141-142; Історія українського мистецтва. – Київ, 1967. – Т. 2. – С. 51; Камінський Ц., д-р. Синагозі Маршує виповнилося 400-років // Книга Острог. – Тель-Авів, 1987. – С. 58-59 (на мові ідиш); Кардашевич... – С. 116; Перлштейн І. – С. 138; Тучемський М. Острог. – Почаєв, 1913. – С. 17; Шпізель Р. Из истории древней острожской синагоги // Еврейська культура та історія в Україні. – Київ, 1995. – С. 227-29; Bałoban M. Zabytki historyczne żydów w Polsce. – Warszawa. 1929. – Т. 1. – S. 114; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 61, 270.

Рафаель Шпізель

Скарга Петро (*1535 – †12.09.1612, Краків)

Польський церковний діяч, письменник. У 20-річному віці закінчив філософський факультет Краківського університету і отримав посаду ректора кафедральної школи у Варшаві. Переломну роль у житті С. відіграло перебування в Україні (1563-1568 з невеликими перервами). Тут він прийняв сан священника, ставши спочатку парафіяльним ксьондзом у Рогатині, а пізніше – каноніком львівської капітули. Протягом 1566-1567 рр. С. виконував обов'язки капелана при дворі Яна Казимира Тарновського і спочатку утримував його від переходу з католицтва у протестантизм, а після смерті цього можновладця відіграв не останню роль у заснуванні в 1574 р. на кошти Тарновських у Ярославі єзуїтського колегіуму. Безпосередньої участі С. в цьому не брав, оскільки наприкінці 1568 р. поїхав до Риму, де в лютому наступного року вступив до ордену єзуїтів. 1571 р. він повернувся на батьківщину, де присвятив себе викладацькій діяльності спочатку в Пултуському, а з 1573 р. у Віленському єзуїтських колегіумах. Останній 1579 р. був перетворений в академію, і С. став її першим ректором. У наступні роки

він заснував єзуїтські колегіуми у Полоцьку, Ризі й Дерпті. З 1584 р. С. став суперіором дому св. Барбари у Кракові, а з січня 1588 р. – надвірним духівником короля Сигізмунда III і залишався ним 24 роки. У 1606 р. переконав короля не визнати едикт толерантності щодо різновірців. Це призвело до рокошу М. Зебжидовського. Намагаючись змусити рокошан відступитися від своїх вимог, С. виїжджав до них як посол короля Сигізмунда III. На початку 1612 р. С. переїхав з Варшави до Кракова, де й помер. За твердженням історика О.Халецького, вже 1574 р. С. завершив працю “Про єдність церкви Божої” (“O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu...”), центральною ідеєю якої є укладення унії шляхом повернення “заблудшої” греко-православної церкви у римсько-католицьке лоно. Побачила світ книга 1577 р. у віленській друкарні кн. Миколая Христофора Радзивілла. Праця С. присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої кн. В.-К. Острозькому, який перебував у споріднених зв'язках із Тарновськими і, очевидно, знав С. Таким чином, автор книги підштовхував кн. В.-К. Острозького до діяльності на користь унії. При написанні праці С.

використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Так, східнослов'янські джерела надав йому для користування палкий прихильник єзуїтів, віленський католицький єпископ Валеріан Протасевич. Широке залучення джерел і безумовний полемічний талант С. швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед проуніатських кіл. Звинувачення автором православних священиків у святохульстві та симонії, тобто придбанні за гроші церковних посад, відповідали реаліям і не могли бути спростовані. С. не визнавав можливості існування “ні однієї академії чи колегіуму, де б теологія, філософія чи інші вільні науки” викладалися б церковнослов'янською мовою, що, зрештою, незабаром було заперечено фактом створення і функціонування ОА. Подібне зауваження С. підводить до думки, що він знав плани *кн. В.-К. Острозького* щодо створення ОА й застерігав його від цього кроку. Православна сторона, попри спроби дати відповідь (наприклад, публіцистичний трактат, створений 1578 р. в Острозі місцевим протестантським полемістом *Мотовилом*), виявилася на певний час неготовою до дискусії. С. не тільки теоретично обґрунтував необхідність унії, а й взяв активну участь у процесі її реалізації. У середині 1595 р. він вперше виступив офіційним експертом у ході підготовки унії. У наступному році С. взяв активну участь у Брестському церковному соборі, протягом якого двічі зустрічався з *кн. В.-К. Острозьким* і виступав як головний

радник королівських послів під час їхніх переговорів з православними. За свідченнями сучасників, С. вирізнявся унікальним хистом проповідництва, тонким аналітичним розумом і величезною ерудицією. Присутні на його проповідях переживали велике потрясіння. С. був найбільш впливовою фігурою польської контрреформації кінця XVI – початку XVII століття.

Твори: Kazania sejmowe. – Warszawa, 1984; O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu z przestrogą i upomianiem do narodów ruskich przy Grekach stojących. – Wilno, 1577; Synod brzeski. – Kraków, 1597.

Лит.: Стельмашенко М. Политическая деятельность Петра Скарги. – Київ, 1902; Яновский Л. В. Политическая деятельность Петра Скарги // Университетские известия. – Київ, 1905. – № 6. – С. 111-153; – № 10. – С. 57-97; 1906. – № 5. – С. 99-147; – № 11. – С. 149-180; – № 12. – С. 181-191; 1907. – № 3. – С. 193-224; – № 4. – С. 225-246; Berga A. Un Predicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III, Pierre Skarga (1536-1612). Etude sur la Pologne du XVI-e siecle et le protestantisme polonais. – Paris, 1916; Grabowski T. Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536-1612. – Kraków, 1913; Rychcicki M. Piotr Skarga i jego wiek. Kraków, 1850-1851. – Т. 1-2; Tazbir J. Piotr Skarga. – Warszawa, 1962; Tazbir J. Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji. – Warszawa, 1978; Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej. – Kraków, 1912; Tretiak J. Skarga i Filalet // Przegląd Powszechny. – 1912. – Т. 113. – S. 136-148; Windakiewicz S. Piotr Skarga. – Kraków, 1925; Wojciechowski K. Piotr Skarga. – Lwów, 1912.

Петро Кулаковський

Скори́на Франциск (*бл. 1485, Полоцьк – † бл.1550)

Білоруський культурний діяч, першодрукар. Йому належить перша спроба здійснити повне видання книг Біблії “руською” (тогочасною літературною мовою України й Білорусі) та старослов’янською мовами. Зразком та орієнтиром для С. стали чеські переклади біблійних текстів, які існували не лише в списках, а й виходили друком, починаючи з кінця XV століття. Видавничу діяльність С. розпочав у Празі. Тут у 1517 р. видав свою першу книгу – Псалтир, яка була надрукована старослов’янською мовою. Далі С. видав ряд перекладів біблійних книг “руською мовою”. У 1517 р. у Празі вийшли перекладені ним книги Іова, Притчі Соломона, книга Премудрості Ісуса, сина Сіраха; у 1518 р. – Еклезіаст, Пісня пісень, Премудрість Соломона, чотири книги Царств, книга Ісуса Навіна; у 1519 р. – Юдіф, П’ятикнижжя Мойсея, Руф, книга пророка Даниїла, Есфір, Плач Єремії, книга Суддів. Видані книги були об’єднані під загальним заголовком “Библия Руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного города Полоцка, Богу ко

чти и людем посполитым к доброму научению”. Празькі Скориненські видання виходили в міру підготовки їх перекладів, а не в порядку розташування в біблійному каноні. Також ці друки не охопили повного кола старозавітних книг. На початку 20-х рр. С. опинився у Вільно, де в домі “почтивого мужа Якуба Баби́ча”, бургомістра Віленського, продовжив свою видавничу діяльність. Спочатку ним була надрукована “Мала подорожня книжка”, яка побачила світ, ймовірно, в другій половині 1522 р. Вона складалася з Псалтиря, Часослова, 17 акафістів та канонів, Шестодневця зі службами на всі дні тижня та святців з пасхалією. У березні 1525 р. побачила світ “Книга Діянь і Послань апостольських, звана Апостолом”. Віленські, як і празькі видання С., супроводжувалися численними передмовами й післямовами. Так, лише до Апостола було 22 передмови й 17 післямов. Дослідники цілком справедливо відзначають, що на Скориненські видання мало вплив білоруське мовне середовище. Однак ці книги мали й відношення до України. Саме з українських земель походить чимало рукописних списків книг білоруського першодрукаря. Одним із найбільш ранніх рукописів Скориненських видань є рукопис Псалтиря 1543

р., переписаний якимсь Партеном, що жив у Кобринсько-Пінському старостві. З 1568 р. походить т.з. Ярославський список видань С., до якого ввійшли книги Іова, Притчі, Екклезіаст та Премудрість Соломона. У ньому ім'я С. в передмові замінене іменем переписувача Василя Жугаєва з м.Ярослава в Галичині, що іменує себе, подібно до С., доктором у лікарських науках і навіть перекладачем згаданих книг. Відомі інші списки Скориненських видань, які походять із Галичини. Це список із Підмонастиря Бобрецького повіту, копія П'ятикнижжя в збірці А. Петрушевича, а також списки Апостола із бібліотеки Перемиської уніатської капітули. У ряді випадків українські рукописні списки видань С. поєднуються з іншими біблійними текстами, що, можливо, відносяться до втраченої частини повного Скориненського перекладу Біблії. До таких варто віднести рукопис Луки з Тернополя, взаємодоповнювані списки Дмитра із Зінькова та список, який приписують священику Іоану (Івану) з Манячина (1573-1577). Існування на українських землях вищезгадуваних списків старозавітних книг, які пов'язуються із Скориненською традицією, дають підстави дослідникам вважати, що С. після Праги планував продовжити свою видавничу діяльність в Україні. Деякі документальні дані свідчать, що першодрукар у 20-х рр. був наближеним до віленського католицького єпископа Яна, котрий, можливо, користувався його послугами як лікаря. У той час цьому єпископу належав Кременець, де він

фактично жив. Ці дані опосередковано свідчать, що С. міг бути в Кременці, який знаходиться неподалік Острога. Звідси помітні Скориненські традиції в Україні, вплив його видань на українські рукописні копії біблійних книг того часу. Дослідники, наприклад М. Возняк, вказують на вплив Скориненських видань на *Острозьку Біблію*, зокрема, на те, що острозькі видавці в дечому наслідували їхнє естетичне оформлення. Ймовірно, що з цими виданнями були знайомі острозькі книжники й використовували їх.

Лит.: Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. – С.-Петербург, 1888; Владиморов Л. Франциск Скорина – первопечатник вильнюсский. – Вильнюс, 1975; Голенченко Г. Я. Новое о Скорине и его окружении // Вторая всесоюзная конференция по проблемам книговедения. Секция истории книги. Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. – Москва, 1974; Исаевич Я. Д. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002; Кралюк П. М., Торко-няк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006; Миловидов А. В. Новые документы, относящиеся к биографии Франциска Скорины // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – Т. 22. – Кн. 2. – Петроград, 1918; Охріменко П. П. Взаємозв'язки давніх української і білоруської літератур // Українська література XVI-XVII ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984; Подокшин С. А. Франциск Скорина. – Москва, 1981; Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003; Gębarowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. – Warszawa, 1969. – Т. 13. – З. 3-4.

Петро Кралюк

Скульптура Острожчини XVI – I пол. XVII

До середини XVI ст. на теренах Острожчини, як і на всій Західній Україні, переважала декоративна скульптура, тісно пов'язана з архітектурою, бо створювалась для декору архітектурних споруд, насамперед замків та церков. Збереглося чимало фрагментів скульптурного декору XIV-XVI ст. із Вежі Мурованої замку князів Острозьких. Прикладом декоративної пластики готичного стилю є барельєфні плетінчасті орнаменти, що декорують портал однієї з кімнат другого ярусу замку кн. Острозьких, так званої “казни”, та виті колонки portalу великої зали цього замку. Декоративне різьблення Острозького замку XVI ст. має характерні ознаки ренесансного стилю: на ньому вирізьблені рослини, квітучі вазони, троянда (розетка), кожна пелюстка якої передана реалістично, з невеликою долею стилізації. На одному з фрагментів portalу вирізьблений герб кн. Острозьких, на іншому фрагменті – мотив виноградної лози, найпопулярніший у той час. Всі декоративні елементи різьблення мали символічне значення. Листки аканта символізували стійкість християнської віри, пелюстки троянди – душі праведни-

ків, що потрапили в рай, виноградна лоза – євхаристичну жертву Христа. Ті ж самі мотиви аканта, квіток винограду, які переважали в різьбленні на камені, поширюються в XVII ст. в декоруванні тла ікон, а також в декорі кіютів, віктарів, іконостасів, у різьбленні царських врат. З другої половини XVI ст. на Західній Україні набули особливого значення скульптурні надгробки. Вони, правдоподібно, існували у парохіальних та монастирських храмах, де були поховані представники роду. Однак жодний з них не зберігся. Уяву про них може дати надгробок Костянтина Івановича князя Острозького, зроблений на замовлення його сина *Василя-Костянтина* в 1579 р. львівським майстром Себастьяном Чешеком і встановлений в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (знищений у 1941 р.). Це був типовий ренесансний надгробок, в якому світське начало уславлення та увічнення людської особистості переважало над церковним містичним змістом, що навіював думки про смерть. Князь зображений сплячим, постать його повернута на бік, голова сперта на руку. Одягнута в бойові обладунки постать князя велична і спокійна, обличчя передано реалістично, без ідеалізації, подібно до живописного портрета князя. Від

XVII ст. в інтер'єрах церков поряд із декоративно-рельєфною скульптурою поширювалася трьохвимірною фігурна скульптура, що зображує Христа, Бога Саваофа, святих, ангелів. Особливого поширення ця скульптура набула в католицьких та уніатських храмах. На поч. XVII ст. на Острожчину прибувають католицькі ордени єзуїтів, францисканців, пізніше капуцинів, які засновують тут свої монастирі і костели, що стають головними замовниками скульптури. Найбільшого свого розквіту вона досягла у другій половині XVII – на початку XVIII ст. в період панування стилю бароко.

Збереглися лише декілька згадок про скульпторів Острожчини. Відомо, що головний вівтар острозького костьолу виготовляли майстри зі Львова. В. Олександрович припускає, що серед них був відомий митець Йоган Пфістер (походив з м. Вроцлава). Ним же віднайдена згадка про залучення до цих робіт німця Якуба з м. Тучина. Скульптурний декор в камені могли виконувати деякі з будівничих, мулярів. У 1591 р. згадується громадянин Острога (перед тим мешканець Львова, Тернополя), італієць за походженням Петро Сперендіо. Будівничими костьолу стали місцеві жителі, також італійці, Каспер Дазинт (помер 1620) та його син Войцех (помер 1625); поляк Станіслав Зимно. У цей же період відомі такі острозькі муляри: Миколай (відправлений К.В. кн. Острозьким 1599 р. за мармуром в Татри, в Спіш), Павло, Петро, два Яни (згадка 1603), Кшиштоф (1610), Анджей (1620), Ян, Шимон, Давид,

Войцех, Ярош, німець Андрис (всі згадані 1622), Себастьян (1630).

Лит.: Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і -1630-і рр.) // Острозька давнина: Документи і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1 – С. 62-63; Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 1985. – С. 75-76; Gębarowicz M. Studia renesansowe nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – С. 156-157.

Ярослава Бондарчук

Смотрицький Герасим (* ? , Смотрич?, тепер Хмельницької обл. – † осінь 1594, Острог)

Видатний український письменник-полеміст, поет, педагог, учений, один з ідеологів культурно-освітнього руху в Україні в останній чверті XVI ст. Народився на Поділлі у дрібношляхетській родині. Правдоподібно, його батьком був дяк Данило, який “у богоспасаємому граді Смотричі” переписав для якогось отця Василя україномовні “Пасії” (розповіді про страсті Христові). У пом’янику Межигірського монастиря серед черниць згадується “Мавра, отця Смотрицького мати”, а також “Род ієрея Стефана з Острога Смотрицького... Герасима, Даниила, Антонія, Єфросинію, Марию, Маланию, Христину, Анастасію, Анастасью, Йоана, Марію”. Очевидно, Г. Смотрицький здобув домашню освіту при батькові Данилові, бо в передмові до Острозької Біблії 1581 р. говорить, що “училища не бачив”. Проте був одним з найосвіченіших людей свого часу, володів грецькою, латинською та церковнослов’янською мовами. У книзі “Оборона Верифікації”, надрукованій у Вільно в 1621 р., його

син Мелетій писав: “знало Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, котре родило його, і виховало, і гродським писарем кам’янецьким за трьох старост кам’янецьких мало. Знала Волинь, де від ... князя Острозького, воєводи Київського забезпеченим, при своєму земянському на Поділлі земельному наділі, непогідливій маєтності, при косянтинівському тракті мешкав”. Маєтності Г. Смотрицького – Баклаївка та Борисівка – названі у книжці Якуба Суші “Савло і Павло” (Рим, 1666).

Близько 1576 р., після того, як *В.-К Острозький* отримав від Стефана Баторія привілей на Острог і приступив до організації в ньому культурно-освітнього центру, Г. Смотрицький на запрошення князя переїхав на Волинь. Цей факт підтверджується згадкою в літературі про “Апостоль, напеч. вь Львовѣ 1576 р. во 2. На концѣ книги Королевская Привиллегія за подписью Князя Василя Острожскаго и справою Подскарбія Герасима Даниловича”. Незбережена до сьогодні книга, вочевидь, була додруком частини львівського Апостола 1574 р. у Дермані або Острозі, або в ній була рукописна копія якогось привілею.

Смотрицький займає при князівському дворі впливову посаду підскарбія, тобто фінансового керів-

ника величезних мастностей роду Острозьких. Згодом (або одночасно) стає викладачем і першим ректором Острозької школи. Крім того, він бере активну участь у діяльності Острозької друкарні, стає одним з керівників літературно-наукового гуртка і одним з редакторів тексту *Острозької Біблії*, пише до неї дві передмови; вочевидь, працює з *Іваном Федоровим* над іншими острозькими виданнями.

Перед 1587 р. написав віршований полемічний твір, присвятивши його Київському митрополитові Онисифорові Дівочці. Пам'ятка не збереглася, можливо, це частина анонімного т.зв. Віршованого полемічного комплексу 80-90-х рр.. XVI ст., спрямованого, зокрема, проти католиків та протестантів.

У 1587 р. Г. Смотрицький написав "в Академии Острозькой" антикатолицькі полемічні твори "*Ключ царства небесного*", "*Календарь римски новы*", надруковані 1596 р. у вільнюській (?) друкарні.

У ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України (В. р. – Мелец. м / П.119) зберігається переписана письменником збірка творів традиційної православної книжності.

Євстафій Кисіль у 1632 р. називав його першим руським богословом.

Літ.: АЮЗР. – Ч.І. – Т.7. – С. 429; Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI ст. "Страждання Христа" (мовні особливості пам'ятки) ЗНТШ. Праці філологічної секції. – Львів, 2000. – Т.239. – С. 414-445; Дмитрієв М. "Єресь гусів" та "Єресь Феодосія Косого" українсько-білоруському житті третьої чверті XVI ст. // Вісник Львівського у-ту. Серія історична. Статті та

повідомлення. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч.І. – С. 123; Кеппен П. Библиографические листы. – С.-Петербург, 1825. – № 31; Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист) // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С. 84-90; Копреева Т. Н. Иван Федоров. Острожская Библия и Новгородский кружок книжников конца XV в. // Федоровские чтения. – 1981. – Москва, 1985. – С. 101-102; Махновець. Укр. письменники. – С. 544-546; Микитась В. Л. Українська література XIV – XVI ст. – Київ, 1988. – С. 212; Мицько І. Острозька ...академія. – С. 111-113; ППЛ. – Кн.1. – Стб.1057; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVIII ст. / Упор. В. Колосова, В. Крекотень. – Київ, 1978 – С. 25-55, 71-136; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 262-263; Diplic G. Antapologia. – S.l., 1632. – S.623; Susza J. Saulus et Paulus. – Romae, 1666. – P. 15-16.

Ігор Пасічник

Гмотрицький Мелетій
(світське ім'я Максим)
(*бл. 1577, м.Острог? –
+27.12.1633, с.Дермань,
нині Здолбунівського райо-
ну Рівненської обл.)

Письменник і перекладач, вчений-філолог, церковний діяч, богослов. Був сином *Герасима Гмотрицького*, одного з укладачів Острозької Біблії та ректора ОА. Дитячі роки С.М. пройшли в Острозі, де він здобував освіту в місцевій академії під керівництвом батька. Отримав добру мовну підготовку, знав старослов'янську, грецьку, латинську й польську мови. До його вчителів у Острозі зараховують *К. Лукаріса*. Освіту продовжив у єзуїтській школі у Вільно. Деякі дослідники вважають, що ще в ранній період С.М. написав деякі твори антиуніатського спрямування. Були навіть спроби ототожнити його з *Кліриком Острозьким*. Однак усі ці припущення не мають належного документального підтвердження. У 1600 р. С.М. став домашнім учителем латинської мови кн. Богдана Соломирецького в селі Боркулабові біля Мінська. Разом зі своїм учнем виїздив навчатися в Німеччину, де слухав лекції в ряді німецьких уні-

верситетів – Ляйпцігському, Віттенберзькому, можливо, також Нюрнберзькому й Бреславському. Деякі дослідники вважають, що він там отримав вчений ступінь доктора медицини. Але про це сам М.С. ніде не згадує і ні в одному зі своїх видань себе так не називає. Хоча, згідно традиціям того часу, мав би це робити. Повернувшись із-за кордону, С.М. поселився у Вільно, де співпрацював з місцевим міщанським братством, яке стало одним із осередків захисту православ'я й знаходилося в стані гострого протистояння з тодішнім уніатським митрополитом *Іпатієм Потієм*. Тут він написав і видрукував польською мовою один із найбільш відомих своїх полемічних творів “Тренос...” (1610), опублікований під псевдонімом Теофіла Ортолога. Також йому приписують написання анонімного полемічного твору “Антиграфи...” (1608). “Тренос...”, завдяки своїм художньо-літературним якостям, ерудиції автора, викликав значний резонанс. Початок твору, перші два розділи, поданий у форму плачу, “ляменту” православної церкви, яка персоніфікується з образом-символом матері. Автор, використовуючи прийоми риторичного мистецтва й водночас елементи українського фольклору, малює жахливий стан церкви. Особливо велика увага акцентується на невдячних “синах” (князівських та шляхетських родах), які покинули “матір”. Наступні вісім розділів носили богословський характер, де переважно йшлося на теологічних розходженнях між православною та католицькою церквами. У даному

випадку С.М. звертається до творів східних і західних отців церкви, візантійських богословів, а також до деяких ренесансних авторів (Ф. Петрарки, Е. Роттердамського). Розповсюдження “Треносу...” було заборонене владою. Його видавці, передусім *Л. Карпович*, зазнали переслідувань. А сам С.М. змушений був на деякий час полишити Вільно. Вважається, що в той час він міг опинитися в Острозі й навіть працювати в ОА. У 1616 р. в Єв’ю (нині м. Вевіс, Литва) віленські братчики опублікували “Євангеліє учительне”, підготовлене С.М. Близько 1617 р. він приймає чернечий постриг. У 1618-1619 рр. С.М. опублікував “Граматику...”, яка справила величезний вплив на розвиток філологічної науки в слов’янських народів. Велику роль в написанні цієї книги відіграла Острозька Біблія, участь у редагуванні якої брав його батько. “Граматика...” С.М. витримала ряд перевидань у Росії та Румунії й виступала підручником старослов’янської мови аж до кінця XVIII століття. У перекладі латинською мовою була відомою поза ареалом поширення старослов’янської мови. На основі “Граматики...” С.М. або під її впливом були укладені підручники з мови в різних слов’янських народів. Ймовірно, в час видання “Граматики...” С.М. став ректором братської школи в Києві. Восени 1620 р. був таємно висвячений патріархом Феофаном на архієпископа Полоцького, Вітебського й Мстиславського. Оскільки це висвячення вважалося владою незаконним, зазнав переслідувань. Так само переслідувані

були інші православні ієрархи Феофанового свячення. Бажаючи захистити себе й своїх соратників, М. Смотрицький написав і опублікував низку полемічних творів – “Верифікація невинності” (два видання 1621 р.), “Оборона верифікації” (1621), “Еленхус” (1622), “Юстифікація невинності” (1623). Вони стали етапними в розвитку полеміки між православними та прихильниками унії й викликали числені відповіді. Після вбивства у жовтні 1623 р. уніатського Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича С. М. змушений був покинути землі Речі Посполитої й подався на Близький Схід, побував у Константинополі, Палестині, Єгипті. Ймовірно, він мав завдання від українсько-білоруських православних ієрархів провести переговори зі східними патріархами й добитися від них згоди на порозуміння з прихильниками унії. Однак ці переговори не дали очікуваного результату. Після повернення зі Сходу в 1625 р. С.М. зустрівся з бойкотом з боку православного духовенства. Це стало однією з причин його переходу в унію. 6 липня 1627 року в м. Дубні він заявив про свій перехід перед *Йосифом-Вельямином Рутським* – тодішнім уніатським митрополитом. За це отримав від князя Олександра Заславського Дерманський Троїцький монастир. При цьому було домовлено, що С.М. не повинен афішувати своє уніатство. 1628 р. без згоди С.М. *К. Сакович* опублікував у Львові його полемічний твір “Апология...”, де осуджувалися східні патріархи й проводилася ідея єдності православних та уніатів. Книга ви-

кликала резонанс і була різко засуджена собором православних ієрархів. На свій захист С.М. написав кілька полемічних творів – “Протестацію” (1628), “Паранезіс” (1628) та “Екзетезіс” (1629), де проводилася думка про потребу порозуміння православних та уніатів. У останні роки життя полишив активну діяльність, вів аскетичних спосіб життя у Дерманському монастирі.

Літ.: Абрамович С. Д. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури барокко // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984. – С. 137-160; Врядий А. А. Первопечатные книги Ивана Федорова (“Острожская библия” 1581 года) и “Грамматика” М. Г. Смотрицкого // Ученые записки Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук. – Ташкент, 1975. – Вып. 26. – С. 90-111; Врядий А. А. Морфологическая характеристика имен существительных в “Острожской библии” 1581 г. печати Ивана Федорова и “Грамматика” М. Смотрицкого // Сборник научных трудов Ташкентского государственного педагогического института. – Ташкент, 1976. – Т. 166. – С. 31-41; Еленовський К. Мелетій Смотрицький, архієпископ полоцький // Православное обозрение. – 1861. – №6-8; Жукович А. Архієпископ Мелетій Смотрицький в Вильні в перші місяці після своєї хиротонії // Християнское чтение. – 1906. – 4-6; Короткий В.Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Минск, 1987; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Курилас Б. З'єднання архієпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному наслідуванні. – Вінніпег, 1962; Маслов С. Казань Мелетія Смотрицкого на честній погреб о.Леонтия Карповича. – Киев, 1898; Німчук В. К. Грамматика М. Смо-

трицького – перша перлина давнього мовознавства // Смотрицький М. Грамматика. – Київ, 1979; Новоселецька С. Мелетій Смотрицький // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 84-93; Осинский А. Мелетий Смотрицкий, Архиепископ Полоцкий. – Киев, 1912; Прокошина Е. С. Мелетий Смотрицкий. – Минск, 1966; Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник: У 2-х т. – Рим, Торонто, 1977-1978; Яковенко Н. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 168-173; Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – Київ, 1986; Frick D. Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – № 8; Frick D. Meletij Smotryc'kyi and the Ruthenian Language Question // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – № 9; Frick D. Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge, 1995; Sabol S. De Meletij Smotrickyi Polemista Anticatholico. – Rome, 1951; Susza J. Saulus et Paulus Ruthenae unionis, sanguine b. Iosaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius, archiepiscopus Hieropolitanus etc. – Rome, 1666.

Петро Кралюк

Ємотрицький Стефан Герасимович

(* ?, м. н. н. — † після весни
1636, м.Острог)

Церковний та культурний діяч. Старший брат М.Ємотрицького. Навчався в ОА. Після її закінчення був секретарем кн. В.-К. Острозького, згодом став парохом острозької Пречистенської церкви. Займався переписування книжок. Можливо, також здійснював переклади, оскільки володів грекою й латиною. Після трагедії 1636 р., коли кн. Анна-Алоїза Острозька вчинила погром над православними, змушений був прийняти унію. Острозький літописець засуджує його за цей крок. Зокрема, в цьому творі зазначено, що острозькі православні міщани бачили в його особі людину, на яку можна спертися, оскільки він був “побожного життя, бездженний”. Однак він не виправдав їхніх надій, прийнявши унію, захворів і помер.

Лит.: Бевзо. — С.139; Мицько. Острозька... академія. — С. 112-113; Петрушкевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С.35; Susza J. Saulus et Paulus. — Roma, 1666. — P.15.

Петро Кралюк

Єпадщина

“Єпадщина” — Острозьке науково-красназавче товариство ім. кн. Острозьких постало з клубу любителів історичної книги “Краєзнавець”, створеного П. Андруховим 12 березня 1987 року, і який ніби став підготовчим періодом, що пройшли його члени від вивчення єпадщини предків і сучасників до серйозних справ по відродженню Острозьких євятинь та “Координаційної ради по відродженню м. Острога”, створеної при міській раді з метою поєднання безпосередньої та представницької демократії для активізації територіальної громади і громадських організацій на відродження міста.

Ідея створення товариства, яке б продовжило роботу Братства ім. кн. Острозьких, протягом багатьох років обговорювалась друзями дитинства, острожанами П. Андруховим та М. Ковальським яким, здавалося б примарні ідеї відродження славнозвісної Острозької академії, передалися членом Братства Йосипом Новицьким (1878-1964 рр.), що був домашнім вчителем М. Ковальського та товаришем і наставником для П. Андрухова. Дякуючи Новицькому, М. Ковальський став всесвітньо відомим вченим, фундатором цілого наукового напрямку в українській

радянській і сучасній історичній науці – джерелознавства історії України періоду пізнього середньовіччя і раннього нового часу, засновником “дніпропетровської” школи джерелознавців, а П. Андрухов, залишаючись в рідному місті, став відомим краєзнавцем-істориком зачинателем і основоположником ренесансу новітньої доби на теренах Волині, та, продовжуючи справу свого наставника, працюючи директором Острозького краєзнавчого музею, зробив значний внесок у зміцнення його бази.

Установчі збори товариства “Спадщина відбулися 5 липня 1989 року. У витоків товариства крім М. Ковальського та П. Андрухова, був міський голова м. Острога М. Грищук, лікарі І. Маєвський, М. Кушнір, Р. Шпізель, музейні працівники О. Бондарчук, О. Гладуненко, О. Рачківський. З часом до “Спадщини” ввійшли науковці Дніпропетровська, Києва, Львова, Луцька, Житомира, Рівного, Хмельницького.

Очолив товариство Андрухов.

Товариство “Спадщина” до проголошення незалежності України не користувалося авторитетом у правоохоронних та партійних органів, так як відкрито ставилося питання про відродження острозьких святинь, вивчення “білих” і “чорних” плям історії, відродження традицій, вивчення української історії, перейменування вулиць міста і повернення їм імен борців за Україну.

Зокрема, у першому статуті “Спадщини” зазначалось:

– Краєзнавче товариство Спадщина є науково-громадською орга-

нізацією яка об’єднує всіх справжніх шанувальників історії і культури краю, незалежно від віку, статі, професії, фаху; – Основним завданням краєзнавчого товариства “Спадщина” є пробудження справжнього інтересу серед населення (особливо серед молоді) до вивчення історії краю та залучення його членів до поглибленого дослідження і вивчення історії і культури.

З метою активізації діяльності роботи членів товариства головою товариства П. Андруховим була розроблена тематика (21 розділ) для дослідження та опрацювання, яка дістала схвальний відгук членів товариства і є досить актуальною ще й сьогодні.

Другий статут “Спадщини”, зареєстрований представником Президента України в Острозькому районі 21 червня 1993 року, розширював та уточнював окремі пункти відповідно до того, що Україна стала незалежною державою, виходячи з чого перед товариством поставало ряд нових завдань. Проте мрією членів товариства “Спадщина” було питання відродження острозьких святинь і зокрема славнозвісної

Острозької Академії. Зваживши можливості товариства і Острозької міської ради та встановивши, що лише своїми силами піднімати історичні пласти при низькому науковому потенціалі Острога 90-х рр. дуже важко, виникає ідея, з метою залучення до проблем Острога наукового світу України, проводити наукові конференції “Острог на порозі 900-річчя”.

Організаційний комітет конфе-

ренції “Острог на порозі 900 річчя” у складі краєзнавця, голови товариства “Спадщина” Андрухова П. З. та міського голови Грищука М., очолив Ковальський М. П.

Життя показало правильний курс вирішення цього питання. Так, уже на першу наукову конференцію прибуло 23 науковці з провідних вузів України: Львова, Києва, Дніпропетровська, Луцька, Рівного. Хороший розголос про конференції в Острозі зібрав на другу Острозьку конференцію вдвічі більше науковців аж 56, третю – 54 науковці. Четверта конференція зібрала 3 академіків, 27 докторів та кандидатів наук, 10 вузівських викладачів, 8 наукових працівників музеїв і бібліотек, п’ять архітекторів та 8 краєзнавців. В подальшому ці конференції збирали не менше 100 учасників. Цій меті були підпорядковані і збори інтелігенції міста острога і Острозького району. У цей час проводиться з’їзд Острожна, у якому брало участь більше 50-ти представників вихідців з Острога в усьому світі і який дав поштовх до створення товариств “Вихідців з м. Острога” в різних країнах (Польща, Ізраїль, Туреччина, США) члени яких займали активну позицію на підтримку починань відродження рідного міста та направляли звернення з цього приводу у владні інстанції України. На підтримку Острога виступили і ряд провідних вузів України, зокрема Дніпропетровський, Запорізький, Львівський та інші університети.

Ці заходи стали засобом згуртування інтелігенції різних регіонів України та світу з метою культур-

ного, історичного та духовного відродження Острога, піднесення його іміджу не лише у регіоні, Україні і світі. Зважаючи на це, віце-прем’єр міністр України М. Жулинський, після відповідного подання голови Острозької міської ради Грищука та голови Рівненської обласної ради Василюшина, звернувся з пропозицією до Президента України Кравчука Л. М. відродити в місті Острозі вищий навчальний заклад. На що 12 квітня 1994 року був виданий Указ Президента України “Про утворення Острозького колегіуму”. Цей заклад протягом невеликого періоду часу, дякуючи ректору Пасічніку І. Д. – академіку Міжнародної слов’янської академії наук (1998 р.), академіку Української академії економічної кібернетики (2000 р.), академіку Академії наук вищої школи України (2001 р.) автору понад 50 наукових праць в галузі вікової психології, в т.ч. низки монографій та його одностудентам, вибором право іменуватися Національним університетом “Острозька академія” (Укази президента України 5 червня 1996 року; 22 січня 2000 року; 30 жовтня 2000 року).

Мирон Кушнір

Старушич Ігнатій Оксенович

(* ?, м.Острог – † після 30 жовт. 1651 р., м.Київ)

Церковний та освітній діяч. Походив із міщанського роду Старушичів, що жили в Острозі. Ймовірно, навчався в ОА. У 1639 р. був ректором православної школи в м. Гощі. Наступного року згаданий в Києво-Печерській лаврі, а в 1641 р. став ректором Київської академії. Перед смертю, у 1650 р., був висвячений на Могильовського єпископа.

Лит.: Мицько. Острозька... академія. – С.113; Тесленко І. Шата “презацного уродження” отця Ігнатія Старушича (нові матеріали про походження та волинську рідню ректора Київського колегіуму) // Київська академія. – Вип. 4. – Київ, 2007. – С. 180-185.

Петро Кралюк

Суразький – Малюшицький Василь

(сер. 50-х рр. XVI ст. – † між 15.01.1604 та 4.06.1608)

Український культурний діяч, полеміст, член Острозького культурно-освітнього гуртка, близький до В.-К. *кн. Острозького*. Сам підписувався “многорушый и худший в христианах убогий Василий” “ВА”. Сучасники (І. Потій, М. Смотрицький, К. Сакович, І. Кунцевич) завжди називали його Василем Суразьким. С.В. часто ототожнювали з *Кліриком Острозьким*, відтак існували гіпотези про те, що під цим ім’ям ховались М. Смотрицький, І. Борецький, Г. Дорофейович. На думку Мицька, це – шляхтич Василь Андрійович Малюшицький, батько його був власником Суража, обіймав посаду королівського писаря. Сам же він служив у 1575-1581 рр. у *кн. В.-К. Острозького*. І. Потій в “Антиризисі” (1600). називав його “пан Василій староста Суражский”. Одночасно виконував обов’язки доглядача Острозького шпиталю. У документах Кременецького земського суду фігурує як “старший строитель и патрон шпиталя Острожского и всех имений до того належачих” (1593-1607). Ймовірно, брав участь

у підготовці до друку *Острозької Біблії*. Дослідники вважають, що С. В. міг готувати до друку “*Псалтир з возслідванням*” (1598), “*Маргарит*” *Іоанна Златоуста* (1595); також міг бути укладачем та редактором “*Книжиці*” в 10-ти розділах (1598). Вершиною полемічної діяльності С.В. є “*Книжиця*” в 6 розділах (1588), високо оцінена *І.Вишенським*. Якщо ототожнити якогось острозького богослова Василя, що біля 1590 р. вів диспут з єзуїтами, з С.В., то можна зробити висновок про його активну участь у публічному житті Острога. Під 1608 р. згаданий як померлий. Інвентар 1620 р. зафіксував у Суражі дім пана Малюшицького, можливо, родича (брата) С.В.

Твори: Суразький (Острозький) Василь]. Книжиця в шести розділах. – Острог, 1588; [Суразький (Острозький) Василь]. Сіа книга правило истинного живота христіанского нарицатися достойна. – Острог, 1598; О единой вере / Соч. острожского священника Василия 1588 года // ППЛ. – 1882. – Кн. 2. – Стовп. 600-938. [Текст Книжиці в шести розділах Василя Суразького (Острозького) за вид. 1588 р. (без початку)] (див. Українські письменники...) Л. С. Махновець. – Т. 1. – С. 558).

Літ.: Атаманенко В. Василь Суразький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 98-107; Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 400-401, 465-466; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 186; Завитневич В. З. “Палинодия” Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. – Варшава, 1883. – С. 56-59, 90-107; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Копержинський К. Український письменник XVI ст. Василь Суразький // Наук. збірник за

рік 1926. ВУАН. – Київ, 1926. – С. 38-72; Мыцко И. З. Украинский писатель-полемист Василий Суразкий – сподвижник Ивана Федорова // ФЧ 1979. – Москва, 1982. – С. 18-23; Мицько І. Чар архівних свідчень. Матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. – Львів, 1987. – № 3. – С. 85-86; Мицько І. Острозька... академія. – С. 100.

Віктор Атаманенко

Терлецький Кирило (*40-і рр. XVI ст., ймовірно, м.Пінськ – † травень 1607 р., м.Луцьк)

Церковний діяч, один із ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 року. Походив із православно-го шляхетського роду, корені якого були на Перемишлянщині. Освіту, ймовірно, здобував у якійсь канцелярії гродського чи земського суду. Про це свідчить його добре знання Литовського статуту, інших законодавчих актів, уміння складати ділові папери. У 60-і рр. XVI ст. Т.К. став священником замкової церкви св.Дмитра в м.Пінську. Доходи його тоді були дуже скромні, про що пізніше писав *Іван Вишенський*: "... Кирило, коли простим попом був, тільки дячка за собою волочив, котрому платив пирогами з храмового свята..." (Вишенський І. Твори. – Київ, 1986. – С. 69). Після смерті Турово-Пінського єпископа Андрія Русина-Берестейського в 1572 р. почалася боротьба за його кафедру. Одним із претендентів виступав Т.К. На той час він став удівцем і прийняв чернечий постриг. Однак королівську грамоту на єпархію йому вдалося отримати лише в період безкоролів'я в 1574-1575 роках.

На території Турово-Пінської єпархії знаходилися володіння *кн. В.-К. Острозького*. Судячи з усього, Т.К. вдалося налагодити добрі стосунки з князем та його родиною. Показово, що його підпис стоїть під заповітом княжни *Гальшки Острозької*, в якому давалася фундація на ОА. Т.К. на становищі єпископа чимало зробив для покращення матеріального становища Турово-Пінської єпархії й користувався авторитетом у православних колах. Так, у 1583 р. Константинопольський патріарх Єремія послав на Україну й Білорусію листи проти календарної реформи. Серед православних ієрархів вони були адресовані лише Т.К. Така вибірковість у листування патріарха дає підстави говорити, що він вбачав у особі Т.К. одного із ревних захисників православ'я на українських та білоруських землях. Тому цілком логічним видається те, що *кн. В.-К. Острозький* після смерті в 1585 р. Луцько-Острозького єпископа Іоана Борзобагатого-Красенського відстоював призначення Т.К. на це становище. 17 вересня 1585 року Т.К. отримав королівську грамоту на Луцько-Острозьку єпархію. У сані Луцько-Острозького єпископа Т.К. тісно співпрацював із *кн. В.-К. Острозьким* і підтримував його релігійно-культурні ініціативи. Так,

у 80-х рр. на кошти Т.К. була видана книга “Про хресне знамення”. Очевидно, не без підтримки *кн. В.-К. Острозького* Константинопольський патріарх Єремія у серпні 1589 р. призначив Т.К. екзархом у Київській митрополії, надавши широкі повноваження. Т.К. було доручено наглядати за духовенством, карати винних і навіть позбавляти їх становищ. Завдяки цьому призначенню він фактично став першою особою в тогочасній православній церкві України й Білорусії. Однак незадовго після цього між Т.К. та *кн. В.-К. Острозьким* почалися непорозуміння. У такій ситуації Т.К. почав шукати нових покровителів. Одним із них став Луцький католицький єпископ Бернард Мацієвський, який запропонував йому прийняти унію. З того часу починається уніатська діяльність Т.К. Його підпис стоїть під першою грамотою про унію, підписаною православними ієрархами на соборі в Бресті в 1591 році. Разом із Володимиро-Берестейським єпископом *Іпатієм Потієм* він від імені православних ієрархів їздив на переговори в Рим з папою Климентом УІІІ в 1595 році. Був Т.К. й учасником Берестейського собору 1596 р., де православними ієрархами України й Білорусії була прийнята унія. Православні намагались представити Т.К. у негативному вигляді, приписуючи йому різноманітні злочини.

Дж.: Архив Юго-Западной России. — Київ, 1859. — Т. 1. — Ч. 1. — № 69, 70, 101 та ін.; Вишенський І. Твори. — Київ, 1986. — С. 69; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16

// Острозька Давнина. Дослідження і матеріали. — Львів, 1995. — С. 110-111.

Лит.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 590, 591, 595-600 та ін.; Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 6. — С. 565, 567 та ін.; Кралюк П. М. Луцько-острозький єпископ Кирило Терлецький: питання оцінки діяльності // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та внз. — Рівне, 2003. — Вип. 4. — Ч. II. — С. 44-49; Левицький Ор. Кирило Терлецький, єпископ Луцький и Острожский // Холмская Русь. — С.-Петербург, 1885. — С. 308-341.

Петро Кралюк

Требник” (“Молитовникъ”) 1606 р.

Формат видання – 4□, 191 ненум. арк., рядків – 17 і 25, друк у 2 фарби, шрифти: 10 рядків – 84 і 52 мм. Гравюри: герб кн. В.-К. Острозького на звороті титулу. Рамка на титулі. Заставки: 14 із 6-ти дощок. Кінцівки: плетінка І, набірних 8 трьох різних малюнків. Датування зазначене на титулі: “Въ богоспасаємомъ градѣ Острозѣ въ лѣто отъ созданіѣ мира 7114, а отъ рождества Христова 1606 выдрукована”. Передмова – “Предмова до того, кому належить тая книга”, підписана Даміаном Наливайком (“Дамианъ недостойной презвитерь”).

Екземпляри: Україна – Львів – НМЛ (2 деф. екз.), ЛНБ-ка ім В. Стефаники НАН України (деф.); ЛІМ; Київ – ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України; Росія – С.-Петербург: РНБ (2 деф. екз.).

Каталоги стародруків: Быкова. – № 18. – С. 39-40; Запаско, Ісаєвич. – № 68. – С. 34; Каратаєв ІІ. – № 184, 185. – С. 30; Максименко. – № 197. – С. 37; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 48. – С. 31; Свенціцький І. – № 244(185). – С. 72; Ундольский. – № 162. – С. Ствп. 25; Ундольский – Кастерин. – № 71. – С. 101.

Літ.: Ісаєвич. Преемники. – С.17.

Микола Ковальський

Тучемський Михайло (*5(17).09.1872, с.Понебель, нині Рівненського району – +23.04.1945, м. Кременець)

Релігійно-громадський і освітній діяч на Волині, церковний публіцист, краєзнавець. Організатор і перший керівник історичного музею в Острозі (“Музею імені князів Острозьких”). Закінчив Кременецьке духовне училище і Волинську духовну семінарію в Кременці (1893). В наступні роки – вчитель загальноосвітніх предметів і церковного співу в Почаївській Лаврській двокласній церковно-парафіяльній школі (1893-1896), священник і законовчитель в с. Загірці на Кременеччині (1896-1904). З 1904 р. – “наблюдатель” церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту, водночас – другий священник Богоявленського собору в Острозі (див. – *Богоявленський Собор*) і законовчитель ряду навчальних закладів міста. Член Всеукраїнського Православного Церковного Собору (Київ, 1918) від духовенства і мирян Острозького повіту. В міжвоєнне двадцятиріччя – священник с. Вербівець на Кременеччині, кафедральний протоієрей м. Кременця (обіймав вищі церковно-адміністративні

посади в управлінні Волинсько-Кременецькою православною спархією). З Острогом пов'язані 17 років життя і праці Т. Він – серед ініціаторів перенесення в Острог частки мощів преподобного князя Федора Острозького, відзначення 300-річчя від дня смерті засновника Острозької слов'яно-греко-латинської академії *кн. В.-К. Острозького* (1908). Т. – один із організаторів і провідний діяч релігійно-просвітницького та науково-краєзнавчого *Братства ім. кн. Острозьких* (1909), яке своїм завданням визначило збереження, вивчення, відбудову і популяризацію пам'яток острозької старовини, відкриття у місті історичного музею (див. – *Джерела з історії Братства ім. кн. Острозьких в Острозі (1909-1920 рр.)*). Важливе джерельне значення має впорядкований Т. братський архів, більша частина якого зберігається у Волинському краєзнавчому музеї (м. Луцьк). З ініціативи і при активній участі Т. здійснено реставрацію Вежі Мурованої XIV ст. на Замковій горі в Острозі (1912-1914). Т. поклав початок систематичній науково-музейній праці в Острозі, як засновник і хранитель давньосховища *Братства* (1910), збирач і упорядник колекцій стародруків, рукописних книг, архівних документів, нумізматики, портретного живопису, церковних старожитностей, насамперед, належних до доби *кн. Острозьких*. На основі цих збірок 11 (24) серпня 1916 року у приміщеннях відреставрованої Вежі Мурованої відкрився історичний музей, очолюваний Т., з науковою бібліотекою при ньому. Т. популя-

ризував острозьку давнину, освітню діяльність *кн. В.-К. Острозького*, діячів заснованої ним ОА в численних брошурах, а також статтях і повідомленнях у періодиці (ВЕВ, “Почаевський листок”, Церква і нарід”).

Дж.: Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Федора // ВЕВ. – 1909. – № 6. – С. 137-149; Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // ВЕВ. – 1909. – № 41. – С. 867-872.

Твори: Первое торжество на Волыни в честь преподобного Федора, князя Острожского. – Почаев, 1907; К трехсотлетию со дня смерти князя К.К.Острозького // Почаевский листок. – 1908. – № 1. – С. 4-5; Преподобный Федор, князь Острожский. – Почаев, 1911; Сторожевой замок князей Острожских. – Почаев. 1912; Город Острог в современном князю Константину Константиновичу Острожскому состоянии. – Почаев. 1913; По глухих закутках Волинского Полесья. – Кременець, 1938; Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та хрещення при ньому Руси-України. – Кременець, 1938.

Лит.: Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // Матеріали VI Острозької наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. 1995 р. – Острог, (1996). – С. 16-18; Манько М. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник музею // Місто. – 1996. – 23 серпня; Манько М. Серед ушанованих імен Волині: Михайло Тучемський – краєзнавець, освітній і церковно-громадський діяч // ЖіС. – 1996. – 13 квітня; Манько М. Михайло тучемський // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – С. 19-25.

Микола Манько

Федоров (Федорович) Іван (*? – †5.12.1583, Львів)

Видатний східнослов'янський друкар, продовжувач справи С. Фіоля і Ф. Скорини, видавців кириличних книг. Ф. – “Друкаръ книгъ предъ тымъ невиданныхъ”, що “своїмъ тщаниємъ друковане занедбалое обновилъ”. Він глибоко розумів свою місію – “духовна□ с□мена по вселенн□и разс□вати и вс□мъ почину раздавати духовную сію пищу” (післямова у Львівському “Апостолі” 1574 р.). Є.Немировський виявив у архіві краківського Ягеллонського університету записи про вступ до нього 1529 р. та отримання 1532 р. ступені бакалавра “Іваном Федоровим сином москвитином”. Дослідник вбачає в ньому друкаря Івана Федорова. Ф. – організатор чотирьох друкарень: у Москві, Заблудові (ВКЛ, тепер – на території Польщі), Львові і Острозі. Відіграв велику роль в культурі східнослов'янських народів, особливо в Україні, де започаткував видання шкільних підручників для навчання дітей грамоті, читанню і основам граматики (львівський “Буквар” 1574, острозький “Буквар” 1578). Брав участь у редагуванні текстів, автор

т. зв. додаткових статей-післямов у львівських “Апостоли” і “Букварі”, острозьких “Азбуці” і “Біблії”. Ці тексти складають літературну спадщину Ф. В Україні пройшли два періоди життя і діяльності Ф.: львівський – 1572-1574 рр. і 1582-1583 рр., і дермансько-острозький – 1575-1581 рр. Поки в Острозі споруджувалась друкарня і проводилась підготовка до видання біблійних книг, Ф. на запрошення кн. В.-К. Острозького для заснування і здійснення книгодрукування прибув у його володіння, спочатку в село Дермань (див. – *Дерманський культурно-освітній центр*), де був призначений управителем Дерманського монастиря (1575-1576). В Острозі був не тільки простим виконавцем чисто технічних завдань і функцій, а й брав участь у підготовці і редагуванні текстів до видання, співпрацював із вченими з багатьох країн, що прибули до Острога для вивчення і видання книг (див. – *Острозька друкарня*, а також – *Острозька папірня*). Острозький період – найбільш плідний у діяльності Ф. Видані такі книги: “Азбука” (або “Буквар” в 1578) “Книга Нового завіта” (1580), “Книжка собраніє вещей нужн□йших...” “Тимофія Михайловича (1580), перша повна слов'янська кирилична “Біблія” (1580-1581),

твір під назвою “Котрогос□ місяца што за старыхъ вековъ д□єло короткоє описаніє” (умовна назва “Хронологія”), автор якої Андрій Римша (5 травня 1581 року). На всіх виданнях, крім останнього, участь Ф. зазначена вміщенням його друкарського знака, що раніше надрукований у львівських “Апостоли” і “Букварі”. Ф. застосував у острозьких виданнях нові шрифти. У Біблії – 6 різних шрифтів, з них два грецьких, у тому числі дрібніші. Острозькі видання Ф. мають численні орнаментальні прикраси: дереворитна рамка на титульному аркуші *Острозької Біблії*, герб кн. *Острозьких*, ініціали, заставки, кінцівки, унікальна орнаментальна деталь – зображення обличчя (“херувим-українець”) з крильцями з обох сторін. *Острозька Біблія* стала справжнім шедевром поліграфічного мистецтва. Ф. не лише заснував друкарство в Острозі, а й створив умови для наступної книговидавничої діяльності в місті після свого від’їзду до Львова.

Публ. дж.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перш. половина XVII ст.) 3б. документів / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький. – Київ, 1975. – № 1, 3-17, 19-21, 23, 28, 30-34. – С. 17, 18-40, 42-45, 47-52, 57-58, 59-63; Ісаєвич Я. Д. Новый документ об Иване Федорове // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 5-13 (Публ. С. 11-12); Ісаєвич Я. Д. Новый документ об Иване Федорове // ВИ. – 1979. – № 9. – С. 172-173; У истоков русского книгопечатания. К трехсотлетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958. – Москва, 1959. – М. В. Щепкіна подала тексти додаткових статей Івана Федорова (Федоровича) до виданих ним

книг на Україні та фотокопії їх окремих сторінок (С. 234-254).

Літ.

Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 335-337; Голубець М. Графіка друків Івана Федоровича // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 42-45; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 37-78, 81-88; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 37-78, 81-88; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947. – С. 47-54 (“Типография Ивана Федорова во Львове”), 55-65 (“Типография Ивана Федорова в Остроге”); Ісаєвич Я. Д. Иван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид. – Львів, 1983; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70- на поч. 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972; Ковальський М. П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) // Тези доповідей другої наук. конф. Криворізького загальнонаукового ф-ту (Дніпропетров. ун-т). – Кривий Ріг, 1965. – С. 31-33; Ковальський М. Иван Федорович (Федоров) // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 24-43; Кревецький І. Надгробні каміні Федоровичів у Львові. І. Доля надгробного каменя Ів. Федоровича // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 48-51; Кревецький І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні // Там же. – С. 35-37; Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним каменем Ів. Федоровича // Там же. – С. 51-54; Мицько И. З. Документальные данные о надгробии и захоронении первопечатника Ивана Федорова // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 63-75; Начало книгопечатания в Москве и на Украине: Указ. лит-ры 1574-1974 / Сост. Е. Л. Немировский. – Москва, 1974; Немировский Е. Л. Иван Федоров около 1510-1583. – Мо-

сква, 1985. – С. 14-22, 156-189; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва, 1974. – С. 83-150; Немировский Е. Л. Острожские издания Ивана Федорова – выдающиеся памятники в восточнославянской культуре // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 5-12; Немировский Е. Л. По следам первопечатника. – Москва, 1983. – С. 23-28, 39-41, 46-48, 55-57, 91-93, 96-99; Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 21-34; Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-е вид. – Вінніпег, 1983); Свенціцький І. Пам'яті першого друкаря України // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 20; У истоков русского книгопечатания. К трехсотсемидесятипятилетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958. – Москва, 1959. – С. 189-196 (показчик Протасьєвої видань Івана Федорова (Федоровича) в Україні).

Микола Ковальський

Фляка (Флячич) Сава
(у чернецтві Самуїл)
(*?, Острог – +після 1618-
1634 рр., Межигірський
монастир)

Один із ректорів ОА. Походив із численного острозького роду Фляк. Ймовірно, навчався в ОА. До 1618 р. був ректором ОА. Луцько-Острозький православний єпископ Афанасій Пузина в 1634 р. пише про нього як про померлого і зазначає, що той до 1618 р. виступав “ректором і дозорцею добр Суража і шпиталю острозького”. Очевидно, після цього перебрався до Межигірського монастиря, де став його ченцем. Запис про нього як про “монаха” й “ректора острозького” є в пом’янику Скиту Манявського. Даний запис був зроблений Ісакієм Борисовичем, що свідчить про знайомство цього церковного й культурного діяча з Ф.С.

Лит.: Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 676; Мицько. Острозька... академія. – С.115.

Петро Кралюк

Франко Іван
(*27.08.1856,
с.Нагуєвичі – †28.05.1916,
м.Львів)

Великий український письменник, поет, вчений. У ряді творів Ф. знайшли відображення наукові зацікавлення Острогом, його історією, зокрема князями Острозькими, особливо *кн. В.-К. Острозьким*, письменниками ОА та їх видань. Пам’ятки письменства, пов’язані з Острогом, привертати пильну увагу Ф. з 80-х XIX ст. Насамперед це твори *Івана Вишенського*. З циклу праць Ф. про *Вишенського* виділяються “Сочинения Ивана Вишенского. Книжка” (1889) (Зібр. тв. в 50-ти томах. – Т. 27 – далі зазначено номер тому у дужках) “Іван Вишенский і його твори (Т. 30) (1895), “Вишенский писатель XVI в.” (1892), “Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність” (Т. 28), “Новий причинок для студій над Іваном Вишенським” (1900) (Т. 32), “Иоанн Вишенский (новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности)” (1911) (Т. 27). У працях, що стосуються берестейського церковного собору та Берестейської унії, зокрема “Дві унії. Образок з історії Русі при кінці

XVI віку”, вперше надрукованих у Чернівцях в 1890 (Т. 46. – Кн. I), Ф. відзначив позиції *кн. В.-К. Острозького* щодо Люблінської унії: “князь Острозький і другі князі... сильно опиралися унії Люблінській”, але “швидко вимерли”. Відзначив роль *кн. В.-К. Острозького*, якого називає “славний князь, у просвіті”, культурному відродженні, фундації ОА: “Він то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутись з упадку, і православіє не може остатись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали, “академію”. Ф. поіменно зупинився на когорті видатних діячів культури й науки, які працювали в Острозі в часи *кн. В.-К. Острозького*. “Він запросив до її (академії – ред.) ведення славного грецького ученого Кирила Лукаріса, що опісля був патріархом Константинопольським. Побіч нього працювали як учителі при тій школі також розумні й учені русини. Герасим Смотрицький, отець славного Мелетія Смотрицького, і галичанин Іван Княгиницький, пізніший монах Іов, основатель Скиту Манявського”. Ф. відзначав значення Острозької друкарні (див. – *Острозька друкарня*), в якій видано “багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православ’я”. Ф. відмітив, що “крім книг церковних почали русини видавати й книги в обороні своєї віри”, зокрема *Г.Смотрицький* “видав в Острозі дуже гарну книжечку” “*Ключ царства небесного*” в обороні старого календаря, та “*Клірик Острозький*”, *Василь Суразький*,

видав також в Острозі написану “Книжицу о единой истинной вере” (див. – *Книжица* (в 6-ти розділах). У 1895 р. в 6-му томі ЗНТШ в статті “Бібліографічна рідкість”, Ф. подав інформацію про невідому книгу “Життє Марії Єгипетскія”. Тут же він перерахував усі відомі йому 22 книги, що вийшли з Острозької друкарні в 1580–1612 роках. Ф. неодноразово звертався до Острозької Біблії, називав її “прекрасною книгою”. Особливо важлива стаття Ф. “Причинок до студій над Острозькою Біблією”, надрукована у 80-му томі ЗНТШ (1907) (Т. 37). Ось як він характеризує значення цього видання: “Заходами князя Острозького видана була в 1580-1581 рр. в Острозі перша повна Біблія в перекладі на церковно-слов’янську мову. До того не мав православний слов’янський світ повного перекладу Біблії. Щоправда, ще в добу Кирила і Мефодія були перекладені окремі біблійні книги”. Основну увагу у цій розвідці Ф. звернув на якість і адекватність перекладу Книги Ездри в *Острозькій Біблії* з Геннадіївського кодексу 1499 р., привезеного з Росії *М. Б. Гарабурдою*. Ф. прийшов до висновку, що переклад цієї частини тексту *Острозької Біблії* “нижче всякої критики..., перекладений механічно, дуже часто не розуміючи його значення...”. Ф. зазначив, що проведений ним аналіз свідчить про дві недоречності: “недотепний латинський переклад грецького тексту і недотепний переклад латинського тексту на церковну мову, доконаний механічно, а часто і зовсім недоречно в Новгороді і непоправлений

в Острозі...“ Ф. постає як дослідник-текстолог і археограф, демонструючи свою незалежність від історичних стереотипів і традицій некритичного ставлення до стародруків. Про постійну увагу Ф. до *Острозької Біблії* та еволюцію його оцінок щодо неї свідчить його стаття “Сучасні дослідження над Святим Письмом” (1908) (Т. 38). Ф. відзначив біблійні тексти на ближчій народу мові у виданні Г. Скорини (1519) та Пересопницькому Євангелії (1556-1561). Щодо *Острозької Біблії* висловив думку: “більш консервативне становище в тім біблійнім русі зайняв Костянтин Острозький, що видав справді повну “Біблію”, але мертвою церковнослов’янською мовою”. Це відрізнялось від його попередніх оцінок цього видання. Ф. сприяв популяризації документальних джерел з історії Острога і кн. *Острозьких*, зокрема використав документи про кн. Іллю Острозького, Беату Костелецьку і їх доньку *Гальшку Острозьку*. У 1912 р. в додатку до часопису “Учитель” Ф. опублікував статтю “Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р.1535-1540” (Т. 39) на основі документального збірника. “Archiwum Sanguszków” (Львів, 1890. – Т. 4. – 1535-1547). Звернення його до цих документів мало за мету, “аби зробити приступною нашій ширшій громаді пам’ятку життя та діяльності одного з членів значного руського роду Острозьких”, батька славнозвісної кн. *Гальшки*. Ф. відзначив глибоко трагічну історію *Гальшки Острозької*, підкреслив, що “рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в істо-

рії Південної Русі та історії Польщі XV-XVI в.“, а кн. *В.-К. Острозький* “був одним із головних двигачів національного життя... оснував між іншим руську академію та друкарню в Острозі”. У рецензії (1899) на I-й том каталога “Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов 1470-1700” (Т. 47) Ф. звернув “увагу на 2. 262 – детальний опис (без початку) маєностей князів Острозьких, зладжений 1603 р.” (див. – *Акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603*), де зазначені будинки ОА і друкарні в Острозі, а також документи про Максима (*Мелетія*) *Смотрицького* і *Захарія Копистенського*, автора “*Палінодії*”. Перу Ф. належить також розвідка про твір П.Житецького “Острозька трагедія” (1639), опублікована в ЗНТШ в 1903 році (Т. 51).

Твори: Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку // Збір. тв. у 50-ти т. – Київ, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 583-588; Іван Вишенський і його твори // Там же. – Київ, 1981. – Т. 30. – С. 7-211; Причинки до студій над Острозькою біблією // Там же. – Київ, 1982. – Т. 37. – С. 388-404; Сучасні дослідження над святим письмом // Там же. – Київ, 1983. – Т. 38. – С. 493-495; Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535-1540 // Там же. – Київ, 1983. – Т. 39. – С. 144-160 (Рец. на кн.:) Описание документов архива западно-русских митрополитов // Там же. – Киев, 1986. – Т. 47. – С. 158-167 та ін. щодо Острога.

Літ.: Ковальський Н. П. И.Франко как источниковед и археограф // Иван Франко и мировая культура: Тезисы докладов Международного симпозиума (Львов, 11-15 сентября 1986 г.) // Иван Франко та світова культура: Тези доповідей міжнародного симпозиуму

(Львів, 11-15 вересня 1986 р.). – Київ, 1986. – С. 183- 184; Ковальський М. П. Іван Франко-джерелознавець та археограф // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11-13 вересня 1986 р.) У 3-х книгах. – Київ, 1990. – Кн. 2. – С. 125-128. Ковальський М. П. Острогіана Івана Франка (Острог та його письмові історичні пам'ятки XV-XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) // Матеріали VI Острівської наук.-крас. конф. "Остріг на порозі 900-річчя". 1995. – Острог (1995). – С. 92-97.

Микола Ковальський

Фундації Острозької академії

Перший з відомих записів на ОА зробила Гальшка Острозька. Передаючи заповітом від 16.III. 1579 маєтності стрийкові К.-В. Острозькому та його синам, вона згадала своє надання “на шпитал и академію Ёстрозскую, на монастирь св[я]т[о] го Сп[а]са недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Дорогынню шест тысячей грошей личбы литовской”. Пов’язання фундації навчального закладу з шпиталем та монастирем для Речі Посполитої була звичною практикою. Так, у Кракові була досить відомою католицька “шпитальна школа” при монастирі Св. Духа. У тогочасних українських умовах така форма фундації школи разом із благодійною установою на майбутнє мала вберегти її від утисків з боку радикальних католицьких світських та церковних кіл.

Села Доросинь (з присілками Княж, Немир) та Чернчиці, де розташовувалася Святоспаська обитель, фігурують у документах останньої чверті XVI – першої чверті XVII. Орендарями сіл у них виступають О. Волович, С. Граєвський, К. Клодницький, Я. Клодницький, С. Харлинський, Щ. Харлинський, М. Князький, Ф. Князький, Т. Зик, С.

Добринський, В. Деревинський, Я. Прилепський М. Глембоцький. У виявлених матеріалах жодного разу не згадано шпиталь, академія чи їх фундація. Правдоподібно, К.-В. Острозький ці гроші перевів на Суразькі володіння. 14.II.1585 року князь передав на острозький шпиталь і його Святотроїцький храм власним коштом придбані маєтності: замок і місто Сураж, села Сураж, Турову, Оношковці, Ходаки, Перші і Другі Зіньки, Ізерну, двір і село Тетерівку. В шпиталі мали право перебувати лише православні, патронат над ним обійняли православний Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький та Олександр, єдиний православний син князя. Академія в документі завбачливо не фігурує: король та верхівка католицької церкви не затвердили б грамоту, в якій йшлося б про забезпечення такого відомого антикатолицького осередку. В грамоті К.-В. Острозький передбачливо застеріг право вносити доповнення, чим згодом і скористався. Цей додатковий акт не зберігся. Він у загальних рисах переказаний у “Постанові на академію Острозьку” (бл.1621); згаданий у наданні А.-А. Ходкевич 1624 р. острозькому костелові.

За “Постановою на академію острозьку”, К.-В. Острозький при-

значив з доходів Суразької оренди щороку “на острозьку школу та співаків” 1 000 злотих готівкою. Дозорця шпиталю, який міг бути і ректором ОА, орендував село, щороку отримував 60 зл. Школа володіла розташованим на передмісті фільварком Бельмажем та приписаними до нього 6 селянами. До допоміжних робіт в ній було призначено декілька чоловік. Школі також належали городи та сіножаті, борті з медом.

На рік “2 бакалаври, греко-слов’янський та латинський, з підбакалаврами” отримували по 200 зл. Вони харчувались разом із хористами в спеціальній кухні. Керівник хору (у 1604-1621 рр. Ваамій – *І. М.*) мав 10 підданих в с. Буці. Платня хористам та обслузі в школі та на кухні виносила 200 зл. Решта грошей йшла на вбрання малим хористам, ремонт та опалення приміщень, на їжу для вчителів та хористів.

Крім штатних бакалаврів та підбакалаврів, до викладання залучалися священники Острожчини та висоосвічені закордонні ієрархи. Вони отримували дохідні посади на Острожчині, зокрема, в багатих монастирях. У Дерманській обителі друкар *Іван Федоров* орендував масток, тут же жив грецький Стагонський єпископ Аврамій Гаціда; галичанин, близький до друкарства діяч, покровитель освіти Ісая Балабан став ігуменом монастиря. Архімандрит *Ісакій Борискович* організував у Дермані друкарню, примонастирське училище, філію ОА. Письменник, добрий знавець греки і латини монах *Віталій*, ігуменствував у дубнівському Спаському мо-

настирі. В ньому ж перебував болгарський Софійський митрополит Неофіт. У Степанському монастирі жили грецький Пелагонський єпископ Ієремія, закарпатський Мукачівський єпископ Сергій Тисмянський. Кізікійський архієпископ Діонісій Раллі став архімандритом у Дорогобужі. При прямій підтримці К.-В. Острозького Меглинський єпископ Феофан Грек очолив Жидичинський монастир біля Луцька. Викладач *Ян Лятош* мав двір біля самої академії, володів в Острозі селянами. Охридський архієпископ Афанасій жив на Бельмажі, на нього працювало 26 селян. Тут же оселився високоосвічений грек, викладач і ректор *Кирило Лукаріс*. Можливо, в тутешньому палаціку перебував і грек, випускник Падуанського університету Никифор Парасхес, коли протягом 1595-1597 рр. навчав юнаків в ОА. Ректор ОА, письменник *Г. Смотрицький*, займав високоплатну посаду князівського підскарбія, тримав с. Борисівку та Баклаївку. Полеміст Василь Малюшицький, знаний як “старший стрітель (керівник – *І.М.*) і патрон шпиталю острозького і всіх іменій до того шпиталю належачих”. Таку ж посаду займали і деякі керівники академії (Сава Флячич). Письменник, вчитель о.Ігнатій (*Клірик Острозький*) мав у державі села Богоявленського кафедрального собору. Його настоятелем був письменник Дем’ян Наливайко. Полеміст *Мартин Броневський* орендував багату Вільську волость.

Після смерті К.-В. Острозького (+1608) поступово від ОА, дозорці, старшого співака та шпиталю було

відібрано згадані маєтності, робітників. Від 1618 р. академія та хористи отримували лише згадану готівку.

А.-А. Ходкевич, відразу після отримання прав власності 1621 р., разом з чоловіком К.Ходкевичем намагалася забрати для єзуїтів Суражчину. На заваді таким планам став козацький загін гетьмана Бородавки. У 1622 р. А.-А. Ходкевич викупила оренду Суразької волості. Проте зобов'язання щороку видавати на шпиталь 2 000 зл. вона не виконувала. Позбавивши ОА матеріального забезпечення, магнатка намагалась звести її до рівня початкової школи. Фундаційною грамотою острозькому костельові 25.X.1624 року дозволила забрати “з фундації на Суражу, призначеній на школи грецьку та латинську... на школу костельну половину тієї фундації, тобто 180 зл.”. Анна-Алоїза свідомо пішла на фальсифікацію волі діда, трактуючи “школи грецьку і латинську” ОА як українську академію та польську школу.

Після спровокованої нею *Острозької трагедії 1636 р.* княжна записала 1640 р. Суразькі маєтності на бурсу для 20 студентів острозького єзуїтського колегіуму. Опротестування в Луцькому гродському суді 22.I.1641 року цього акту православним Луцько-Острозький єпископом Афанасієм Пузиною магнатка проігнорувала.

Ще у 1624 р. вона передала шпиталь із маєтностями під патронат уніатського Луцько-Острозького єпископа Єремії Почапівського. З цього вирішив скористатись уніатський Київський митрополит Йосиф

Вельямин Рутський. Формально уніатська церква на терені Речі Посполитої була правонаступницею православної, яка протягом 1596-1632 перебувала поза законом. Митрополит спробував відібрати незаконно присвоєні римо-католиками маєтності. На їх підставі він хотів створити фундацію для уніатської семінарії. Першими в його списку були “записані Луцько-острозькому єпископові села біля Острога, фундація Турово-Пінського єпископа, Дорогобузький монастир, фундації всіх острозьких церков, місто Сураж з волостю – фундація острозьких школи та шпиталю”. Папська адміністрація 17.XII.1624 року обмежилась дорученням “генералові єзуїтів, щоби той зажадав від провінціала в Польщі висилки 2 єзуїтів, призначених нунцієм, котрі мали зайнятися справою звороту загарбаних дібр”. За свідченням К.Саковича, в 1642 р. уніатський Холмський єпископ Мефодій Терлецький збирався їхати в цій же справі до папи. Суражчину він сподівався перебрати на засновану ним 1639 р. гімназію (“академією”), де “юнаки навчались латинським і грецьким наукам”.

Православні кола не змирились із закриттям ОА, втратою Суражчини. Про їх повернення та відновлення школи опосередковано йшлося у Гадяцькій угоді 16.IX.1658 року. Оскільки А.-А.Ходкевич (+1654) віддала маєтності ОА впливовому ордену єзуїтів, в угоді прямо не говорилося про їх повернення. Лише фігурував забраний православним Святотроїцький шпиталь. Внесення в угоду відповідних пунктів, прав-

доподібно, ініціював сам гетьман І.Виговський. Він мав добре знати історію цього учбового закладу, бо між 1626 і 1640 рр. працював в луцькому суді писарем, адвокатом. Оскільки угода не увійшла у дію, аналогічну спробу, також безуспішну, здійснив 1669 р. гетьман Петро Дорошенко. В інструкції козацьким послам на елекційний та коронаційний сейми говорилося про повернення православних фундацій “на церкви и шпиталѣ кнѣзят и панов шляхты руской учиненные. А через ѡтцовъ езуитовъ, ѡко то Ѡстрозких в Ѡстрогу церкви с[вѣ]тѣ Троици мурованои ... и маестности названои Суражѣ з селами в фундушу поменеными на шпитал тамошныи легкованые на выживлене студентовъ ѡстрозких ѡбєренные”.

В українському суспільстві ще довго пам'ятали про трагічну долю ОА. Зокрема, про неї йдеться в полемічних “Навітах” (1667-1671). Їх анонімний автор використав “*Пересторогу*”, в якій прославлялась ОА, знав текст Гадяцької угоди, супутні їй матеріали та юридично-майнові акти. Тут згадуються князів Острозьких “в Острогу церкви і шпиталі і їх місто на Волиню Сураж і ініе фундації з маєтностями і привілеями”... “Школ, і в них високих наук, філософії ново фундувати Русі православним по містах боронять кріпко ляхи. А давніє розоряють і іскоренили, яко в Острозі і у Вільні, і розно”.

Після ліквідації 1773 в Речі Посполитій ордену єзуїтів, Суразькі маєтності були передані т. зв. Едукаційній комісії. Деякий час прибутки

від них йшли на Кременецький ліцей (1805-1831), відомий польський учбовий заклад на Волині.

Джс.: ЛБАН. – В.р. – Ф.Радзівіньських. – N 181/ІУ. – 4. – Ч. 3. – Арк. 11 зв., 22, 22зв, 23, 29 зв.; Республіка Польща. – Вроцлав. – Б-ка Оссолінських. – N3696 П. – Арк.83-83 зв.; Російська Федерація. – Москва. – ЦГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – С.380-381; ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.299зв. – 301; Спр.37. – Арк.93-93зв., 270зв. – 272зв., 281-283, 404-407; Спр.50. – Арк.97-98зв., 592-592зв., 602-602 зв.; Спр.53. – Арк.652-653 зв.; Спр.224. – Арк.79 зв. – 81;

Акты Западной России. – С.-Петербург, 1853. – Т. 5. – С. 77; Акты Южной и Западной России. – С.-Петербург, 1863. – Т. 4. – С. 143; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-677; Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Київ, 1971. – С. 16, 110-111; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцька угода // ЗНТШ. – 1909. – Т. 89. – С. 83, 85; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / Підготовка тексту Л.Демченко // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 2. – С. 110-111; Ісаєвич Я. Навіти” – невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1964. – № 6. – С. 57, 58; Ковальський Н. Источники. – С. 74; Крикун М. Інструкції послам війська запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. Львів, 1998. – С. 207, 208; Мицик Ю. Postanowienie na akademie ostrozską // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120-121; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Львів, 1991. – С. 331, 338-339; Памятники. – Киев, 1852. – Т. 3. – С. 313; Памятники. – 1898. – Т. 3. – С. 334-335; Стадник М. Гадяцька

унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Київ, 1911. – Кн. 8. – С. 31, 33; Epistolae Josephi Velamin Rutschij Metropolitae Kioviensis catholici (1613-1637). – Romae, 1956. – P. 120, 121, 127-128; Monografia ks. Sanguszków... – Lwów, 1906. – T. 3. – S. 143; Sakowicz K. Επανορθωσις abo Perspektywa. – Kraków, 1642. – K.4v; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Roma, 1863. – T. 3. – P. 426; Źródła dziejowe...-Warszawa, 1889. – T. 19. – S. 9, 10, 12, 13, 58, 62, 68, 90, 93, 100.

Лит.: Головацький Р. Митрополита семінарія Рутського // Записки ЧСВВ. – Рим, 1960. – Т. 3. – Вип. 3/4. – С. 381; Ковальський М. Джерела про діяльність князів Острозьких // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя (1990-1992) рр. – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 100; Мицько І. Острозька... академія. – С. 22-23, 81, 82-83, 83, 84, 84-85, 86, 92, 98, 106, 110-111, 111-112, 115; Площанський В. М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV-XVIII в. и другим источникам. – Вильна, 1901. – Т. 2. – С. 45; Хомин П. Митрополит Йосиф Рутський і його освітні змагання // Богословія. – Львів, 1923. – Т. 1. – С. 276; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 1993. – С. 233; Dunin-Kawicki T. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: Wolyńskie opowiadania historyczne. – Warszawa, 1901. – S. 61, 64; Krukowski J. Z dziejow budownictwa szkolnego w Krakowie: Budynek szkoły przy kościele sw.Ducha // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Krakow, 1993. – S. 535-546.

Ігор Мицько

Харлампович Костянтин
 (*18 (30).07.1870, с.
 Рогачі, нині Березівського
 району Брестської області,
 Білорусь – +23.03.1932,
 м.Київ)

Видатний український дослідник історії церкви та освіти. Народився в сім'ї православного священика.. Отримав духовну освіту спочатку в Литовській духовній семінарії у Вільно, потім у Петербурзькій Духовній Академії. З 1895 р. працював у Казанській духовній семінарії, з 1900 р. – в Казанському ун-ті на посаді приват-доцента, а з 1914 р. – ординарного професора. В 1917 р. переїхав до Києва. В 1920 р. був обраний дійсним членом ВУАН. В 20-ті роки мешкав у Росії. У цей час продовжував активну наукову працю в ВУАН, друкувався в “Записках історико-філологічного відділу” ВУАН та журналі “Україна”. Під час “чистки” ВУАН в 1929 р. був виключений із її членів. У своїх працях основну увагу приділяв питанням історії шкільництва на українських та білоруських землях у кінці XVI-XVII ст., діяльності братств того періоду, українським впливам на церковне життя Росії. У низці своїх студій (зокрема “Острожская право-

славная школа“ (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; Июнь. – С. 363-388 та “Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви”. – Казань, 1898) Х. значну увагу відводив проблематиці ОА. Вважав, що однією з основних причин організації Академії була потреба *Острозької друкарні* у вихованні людей “зі знанням мов і православними переконаннями”. На думку Х., ОА почала діяти не раніше 1576-1580 років. Х. зараховував її до навчальних закладів середнього типу. Своє судження дослідник аргументував тим, що острозьке училище, або школа, як називає він цей навчальний заклад, не мало права присвоєння вчених звань й королівського чи папського привілею. Х. припускав, що Острозька школа зазнала впливу аналогічних грецьких освітніх установ, тому що першими її вчителями і керівниками були “грецькі дидакаси”. Щодо протестантських і католицьких шкіл, то їхній вплив позначився не з самого початку, коли в діяльності Острозької школи велику роль відігравали греки, а згодом, коли *кн. В.-К. Острозький* став більш лояльним до західних про-

світницьких ідей, які йшли з католицького і реформаційного табору. Але, як зауважував історик, вплив іноземних педагогів міг виявитись лише в розширенні навчальної програми на користь світських наук, а “внутрішнього ладу, православного духу і спрямування училища він не торкнувся”. Найвищий розквіт ОА, як гадав Х., припав на кінець 80-х років XVI століття. У 90-і вона послаблюється внаслідок нестачі наукових сил і засобів, а припинила своє існування в 1624 році. Х. припускав, що тоді приміщення цього закладу були віддані єзуїтській колегії, заснованій *Анною-Алоїзою*. Друкарня, на його думку, існувала до 1640 року. Х. високо оцінював діяльність *кн. В.-К. Острозького* як фундатора освітнього осередку в Острозі і критикував П. Куліша за спробу “скинути його з того постаменту, на котрий поставила його історія”. Історик відкидав звинувачення П. Куліша на адресу князя в його релігійній безпринциповості, в бажанні догодити всім: і католикам, і протестантам, і православним, вважаючи це проявом не безпринциповості, а найвищої віротерпимості. Крім загальних питань, пов’язаних з функціонуванням ОА, Х. в своїх працях помістив нариси про життя і літературну спадщину окремих діячів острозького гуртка: *Герасима і Мелетія Смотрицьких, Дем’яна Наливайка, Гаврила Дорофєйовича, Лаврентія Зизанія – Тустановського, Кипріяна, Іова Княгиницького, Кирила Лукаріса, Христофора Філлалета, Андрія Римшу*. Х. був першим українським дослідником, що

дав послідовний виклад історії ОА. Ті проблеми, що були поставлені в його студіях (про час заснування острозького навчального закладу, його тип, роль *кн. В.-К. Острозького* в діяльності культурно-освітнього осередку в Острозі), до сьогодні не втратили свого значення.

Твори: Острожская православная школа (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; июнь. – С. 363-388 (існує також окремий випуск); К истории западно-русского просвещения.. Виленская братская школа и первые полвека ее существования. – Вильно, 1897; Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви”. – Казань, 1898; Борьба школьных влияний в допетровской Руси. – Киев, 1912; Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

Лит.: Біднов В. К. В. Харлампович (1870-1932). – Варшава, 1933; Синіцький М. Забутий дослідник України // Календар Укр. Правос. Церкви в США на 1980 р.; Харлампович Константин Васи́лиевич // Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета 1905-1917. – Казань, 1986. – С. 19-24; Харлампович Костянтин // ЕУ. – Paris; New-York, 1980. – Т. 9. – С. 3566-3567.

Віталій Яремчук

Хроніка Острозького фарного костелу

Умовна назва історичної праці, яку почав писати близько 1620 настоятель *Острозького фарного костелу* Войцех Вітковський (? – 1623). Зберігається в Польській Республіці, в Краківському воєводському архіві. Розпочинається Х. подіями початку XV ст. При її написанні автор використовував як праці польських хроністів, так і документальні матеріали. На початку Х. йде передмова і розділ, де розповідається про побудову *Острозького фарного костелу*. У Х. велика увага приділена роду *Острозьких*. Частина Х., де висвітлюються події 1497-1616 рр., втрачена. У Х. є три згадки, які стосуються ОА. Після смерті В.Вітковського писання Х. продовжувалося з великими перервами. Цей твір, окрім наративних повідомлень, містить матеріали документального характеру – копії testamentів, привілеїв, топографічний опис Острога 1622, реєстри прибутків і видатків *Острозького костелу* та ін.

Лит.: Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костелу як джерело до історії Острозької Академії // Студентські наукові записки. – Острог, 2000. – Т.1.; Вихованець Т. Войцех Вітковський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. –

Острог, 2000. – С.148-154; Ковальський М. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI-XVII ст. // Архіви України. – 1983. – №3. – С.60-63.

Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902. –S.351-352. –N1031

Хронологія” А. Римші 1581 р.

Оригінальна назва твору: ”Которого с□ м□сяца што за старыхъ вековъ д□єло короткоє описаніє”. Назва “Хронологія” – цілком умовна і запропонована в такому спрощеному вигляді вченими-книгознавцями, істориками кириличної книги кінця XVIII-XIX ст. Час, місце, авторство простежуються у заключній частині: ”друковано є (=5) дн□ ма□ року афпа (=1581) въ Остро□є Писаньє Андре□ Рымшы”. ”Хронологія” є двоаркушною листівкою. Характеристика: 2□ (2) арк., рядків 36, 26, шрифти: 10 рядків – 85, 51 мм, орнамент: кінцівка, виливні прикраси. Х. належить першість окремої публікації поетичного твору у кириличному друкарстві. У творі в порядку місяців представлені найважливіші моменти з життя Христа. Хоча Х. і мала релігійне забарвлення, але не була призначена для літургійного використання. Це – світський за характером приклад силабічного віршування XVI ст. Х. А. Римші є важливою пам’яткою мови – вперше в історії друкарства вона подає кирилицею народні назви місяців: “вресень”, “паздерникъ”, “грудень”, “просинець”, “стычень”, “люты”, “марецъ”, “кветень”, “май”,

“чырвецъ”, “липецъ”, “серпень”, за якими і подано окремі біблійні сюжети. Наведено також латинські і єврейські назви. Твір випущено у світ у ході публікації *Острозької Біблії*. Він міг бути як витвором І. Федорова, так і друкарською спробою котрогось із його учнів. Друкарський знак (марка А) І. Федоровича (Федорова) відсутній. Як зазначив Є. Л. Немировський, цей унікальний примірник зберігався у бібліотеці купця О. Н. Кастеріна, його спадкоємець подарував цей твір Публічний бібліотеці в С.-Петербурзі.

Місце зберігання: Твір зберігся в одному примірнику. В Росії – С.-Петербург: РНБ.

Репродукції: Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 33, 36; Запаско, Ісаєвич. – І. – С. 27.

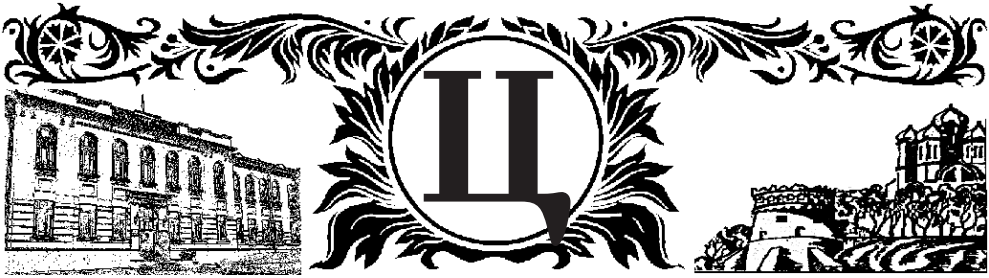
Публ.: Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 67-69.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 3. – С. 16; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 12. – С. 26-27; Каратаєв І. – № 103. – С. 217-219; Каратаєв П. – № 83. – С. 15; Максименко. – № 183. – С. 34-35; Ундольский. – № 89. – Ствп. 15.

Літ.: Атаманенко В., Пасічник І. Андрій Римша // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 67-83; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 93-94; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Фе-

дорова у 70-х на початку 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 35-36; Немировский Е. Л. По следам первопечатника. – Москва, 1983. – С. 55, 56-57.

Віктор Атаманенко

Церква Воскресенська

Розташована на Новому місті в Острозі. Заснована, ймовірно, у другій половині XVI ст. У 1591 р. згадується її священик Григорій. У ревізії володінь *О. Острозького* 1620 р. на Застав'ї (те ж, що й Нове Місто) називаються церква “Воскресіння” та “піп воскресенський”. Під час подій 1636 р., за повідомленням “Острозького літописця”, “ішли священици всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на нове місто”. Після острозької трагедії *А.-А. Ходкевич* на своїй частині міста три церкви “*позапечатовала*”, серед яких була й “воскресеніє Христова”. У літописі серед трьох міських священиків, котрі тоді не прийняли унію і “уступили з міста ніщим”, згадується також “отець Марко – воскресний”. Правдоподібно, була зведена по-новому/відбудована чи перебудована у 1672 році. За *М. Теодоровичем*, у другій половині XIX ст. на певні землі ЦВ існувала копія з документа, даного *Я.-О. Конєцпольським* 20.II. 1657 року. На межі XIX–XX ст. дерев'яна ЦВ через ветхість була розібрана. З придатного матеріалу ЦВ у 1901 р. збудовано приписаний до неї кладовищний Миколаївський храм. Сучасна мурована

Воскресенська Новоміська церква збудована у т. зв. єпархіальному стилі на початку XX ст.

Дж.: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів. – КН 11681/III Д 6056 (1906 р.); Архив Юго-Западной России. – Киев, 1859. – Ч.1. – Т.1. – С. 320; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 138-139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 198-199.

Лит.: Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Святовоскресенського храму як джерело з історії Острога // Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2002. – Т.І. – С. 5-8; Манько М. Дев'ятсотлітній Острог. – Острог, 2000. – С. 34; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т.ІІ. – С. 677-678; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 155-156; Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2000.

Тарас Вихованець

Церква Глібобориська

Нині не існує. Ймовірно, виникла у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується село святого Гліба та Бориса. Це ж село називає і “Підтвердження прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою”. На 1603 – рік розподілу маєтностей між синами *К.-В. Острозького* Янушем та Олександром – іменується глібобориський священник Сава, котрий мешкав на Загородді в Острозі. А в інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді значиться “отець Глібобориський”. Згідно з інвентарем ординацької частини Острога від 1708 р., ЦГ знаходилася у пригородку: після опису острозького парафіяльного костьола та деяких дворів повідомляється: “Трунт і місце, на котрому колись церква закладення СС. Гліба і Бориса бувала, і належний до тієї церкви цвинтар, зараз тільки порожнє, голе стоїть урочище”. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Дж.: Описи Острожчини. – Київ, Острог,

Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 36, 77, 91, 298; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кн. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 115; Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 196.

Лит.: Мицько І. З. Острозька ... академія. – С. 109; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 665; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 143.

Тарас Вихованець

Церква Онуфріївська

Нині не існує. Ймовірно, була заснована у другій половині XVI ст. У 1591 р. згадується священник “онофриевский”. Знаходилася на Новому місті в Острозі. В акті поділу володінь *К.-В. Острозького* між його синами в 1603 р. на передмісті Загородді, яке відійшло *Я.К. Острозькому*, згадується піп онуфріївський. У ревізії володінь *О. Острозького* перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї (те ж, що й Нове Місто) в Острозі називаються церква св. Онуфрія та “піп святого Онуфрія”. Внаслідок т. зв. острозької трагедії 1636, як повідомляє “Острозький літописець”, *А.-А. Ходкевич* на своїй частині міста три церкви “позапечатовала”, серед яких була й “святого Анофрія”. Це ж джерело повідомляє під 1619 р., що згадана княгиня “церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати”, під чим, певно, потрібно розуміти якийсь погром храму. “Острозький літописець” серед трьох міських священників, котрі у 1636 р. не прийняли унії і “уступили з міста ніщим”, згадує отця Кирила онуфріївського. За *С. Кардашевичем*, певний час священником ЦО був Дем’ян Наливайко. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Джс.: АЮЗР. – Київ, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 320; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 134, 138-139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 77, 199.

Лит.: Мицько І. Острозька... академія. – С. 95, 103; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 665; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 152, 157.

Тарас Вихованець

Церква Параскево-П'ятницька

Нині не існує. Розміщувалася на території, яка сьогодні знаходиться по вул. Князів Острозьких приблизно навпроти стоматологічної поліклініки й частково вкрита забудовою. Зберігся план території ЦПП від 1840 року. На низці світлин удалині проглядаються верхи ЦПП та її дзвіниці. Ймовірно, виникла у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується Гринь П'ятницький, що тримав половину с. Лютчина, в той час як іншу половину тримав невідомий на ім'я острозький ксьондз плебан. Цей же документ згадує “монастир с(вятої) П'ятниці з тим же селом”, проте чи згадані об'єкти якимось пов'язані між собою – невідомо. На 1603 – рік розподілу маєностей між синами К.-В. Острозького Янушем та Олександром – згадується “піп п'ятницький”, який мешкав в Острозі на Загородді. Цей же документ повідомляє, що п'ятницький піп мав в Острозі підданих (“холопи попа п'ятницького”), та що він тримав частину згаданого с. Лючина (“попа Пятницкого и ксендза полского село Лучин”). “Первинний поборовий реєстр Ост-

розької волості 1604 р.” у згаданому селі називає безіменного священика (“поп”) та під заголовком “Попа П'ятницького частина” наводить імена п'яти підданих п'ятницького попа. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді іменується “отець П'ятницький”. Документи ж від 1605 та 1621 рр. називають ім'я священика – Йосиф. Свого часу на дверях церкви було зазначено рік “1720”, що, на думку Я. Перлштейна, засвідчувало рік відновлення будівлі. Первісний вид ЦПП невідомий. Зберігся “Головний опис острозької Параскево-П'ятницької церкви 1886 р.”, у якому подається вербальний опис будівлі незадовго до її знищення пожежею. Храм був дерев'яним на кам'яному фундаменті. Форма церкви нагадувала хрест, а сама споруда була трикупольною. Зовні храм був опоясаний галереєю. Всередині вівтарна частина храму мала довжину 6 аршинів (1 аршин = 16 вершків = 71,12 см.) і 3 вершки, а ширини – 7 аршинів і 6 вершків. Середня частина храму була завдовжки 10 аршинів, а завширшки 10 аршинів і 2,5 вершка. Притвор храму мав довжину 7 аршинів і 5 вершків, ширину – 7 аршинів і 4 вершки. Паламарня з ризницею мала довжини 5 аршинів і 4 вершки, а ширини 5 аршинів і 6

вершків. У 1883 здійснено капітальний ремонт храму. Л. Рафальський вказував на “простоту архитектуры и не слишком роскошный вид” церкви, та зазначив, що вона була “одноглава”, мабуть, звертаючи увагу на домінуючі розміри середнього купола. При церкві знаходилася двоярусна дзвіниця, побудована в зруб із соснового матеріалу. На церковному цвинтарі було також 5 будинків, що належали храму. У ЦПП певний час знаходився образ преподобного Ф. Острозького, який перебував у *Церкві Миколаївській* до знищення останньою пожежею. При ЦПП, згідно з описами від 1825 р. та 1886 р., існувала бібліотека церковних книг. У другій половині XIX ст. ЦПП була приписною до острозького Успенського храму. Відомо, що у першій половині XIX ст., до ЦПП була приписана острозька *Церква Миколаївська*. 4 червня 1889 року ЦПП та більшість її нерухомості згоріли. ЦПП планувалося відновити. У 1890 навколо храмового цвинтаря було влаштовано загорожу, а на місці колишнього вівтаря ЦПП уміщено хрест.

Дж.: Карти, плани:

Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.) / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка. – Спр. 1721. IV. – Арк. 21: Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 21277); Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 545. – Оп. 1. – Спр. 512; Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів (ДІКЗО. ВФ.). – КН 11599/III-Д 5976 (1840 р.); Кудрявцов В. Краткое описание Волынской

губернии. 1810 / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. – Мікрофільм № 50. – Арк. 625-626: Мапа Острога. (Ориг. у: РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Арк. 625-626); РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19558. – Арк. 1.

Зображення, фото:

ДІКЗО. ВФ. – КН 1290/3 /III-Д 2129/3; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – Ілюстр. 4, 6; 7: у праці говориться про Борисоглібську церкву, проте найімовірніше, що на іл. 7 проглядається саме ЦПП; Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997 – Ілюстр. 78, 79, 81.

Документи:

ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 4. – Спр. 49; ДІКЗО. ВФ. – КН 12590 /III-Д 6705 (1890-1892 рр.). – Арк. 66 зв.; КН 12593 /III-Д 6708 (1886 р.). – Арк. 30 зв.; КН 7744 /III-Д 3362 (1825 р.); Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських 181/VI, 4. – Ч. 1а. – Арк. 9а.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 34, 36, 77-78, 91-92, 94, 163-164, 298; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 114-115.

Лит.: Бондарчук Я. Церква Параскево-Пятницька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 174; Вихованець Т. Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 34. – М-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 329-338;

Його ж. Острозькі церковні книгозбірні XIX століття // Волинська книга. Історія, дослідження, функціонування: Науковий збірник. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 55-58; Мицько І. Острозька... академія. – С.93; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 141; Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-1865 гг. – Почаев, 1872. – С. 20; Сендульский А. Город Острог // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 5. – 11 февраля. – С. 108; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 676-677; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 155.

Тарас Вихованець

Церква Пречистенська (Успенська)

Тепер не існує. Знаходилася в пригородку (“окольному замку”). У скарзі єпископа К. Терлецького на Ж. Боровицького від 23 грудня 1591 року повідомляється, що двір владики був там, “подле церкви Пречистое Светое”. В “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542” згадується “село церковне святої Пречистої”. Воно ж зустрічається у “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою”. В одному з джерел 1571 р. вказана його назва, “сільце Попівці попа С[вятої] Пречистої”, називаються імена 10 підданих. “Село Попа Пречиського” відзначає податковий документ 1583 року. Марія Боровицька у тестаменті від 6 серпня 1591 року заповідала поховати себе в острозькій Пречистенській церкві. При розподілі 1603 р. маєтностей між синами *К.-В. Острозького – Янушем та Олександром* згадані с. Попівці ЦПУ, “хлопи... попа Пречистого”. Про Попівці повідомляє первинний поборовий реєстр 1604, а ЦПУ згадує справа про вбивства 1609 р. в Острозі шляхтича.

Священиком у ній на зламі XVI і XVII ст. був Андрій Мелешко, учасник Берестейського антикатолицького собору 1596 року. Під синодальним універсалом він підписався як “Андрей Пречиский, протопоп Острозский”. Згодом настоятелем став його зять Стефан Герасимович Смотрицький. У 1607 р. для церкви “Успения пречистое Брцы в замку острозском” він переписав “Бесіди” Іоана Златоуста на послання ап. Іоанна”. У зв’язку з подіями 1636 р. “Острозький літописець” відносив: “Міщане мали надію на отца Стефана Пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по-грецьки. А он наперед всіх прийняв унію. Зараз кадук его напал, а вже старенський бул”.

Церковне с. Попівці в 1621 р. тримав світський, шляхтич Дмитро Карлочі. За “Екстрактами з виказів про подимне” (1629) воно перебувало в посесії неназваної “церкви острозького замку”. За Я. Перлштейном, 1681 р. на території колишнього пригородка поблизу замку з’являється /чи відбудовується дерев’яний Успенський храм, який згорів під час пожежі 4.VI. 1889 року.

Деякі дослідники XIX ст. виводили початки ЦПУ від храму Матері

Божої, нібито фундованого у XV ст. князем Федором Даниловичем Острозьким (для домініканського кляштору).

Дж.: Карти, плани:

Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.) / Наукова бібліотека Львівського національного у-ту ім. І. Франка. Відділ рідкісної книги ім. Ф.Максименка. – Спр. 1721. – IV. – Арк. 21: Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 21277); Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810 / Там само. – Мікрофільм № 50. – Арк. 625-626: Мапа Острога (Ориг. у: РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Арк. 625-626).

Документи, наративи:

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. – В. р. – Ф. Радзимінських 181/VI- 4. – Ч. 1а. – Арк. 9а, 26а зв.; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.25. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 249 зв. (документ виявлений І.А. Тесленком); Архив Юго-Западной России. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 203, 319, 528; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 38; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 36, 43, 78, 92, 99, 115-116, 308; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С.115; Akta kościoła farnego Ostrońskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hoffman //Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 211; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 81.

Лит.: Боднарчук Я. Церква Успенська

// Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 175; Копія рапорта...Модесту, Епископу Волынскому и Житомирскому... протоиерея Игнатия Зилинтикевича //Волынские епархиальные ведомости. – 1891. – № 36. – С. 710-717; Мицько І. З. Острозька... академія. – С. 101, 112-113; Перлштейн А. Описание города Острога // ЧОИДР. – Москва, 1847. – № 4. – С. 141-143; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 664-665; Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині. 36. наук. праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 48-51; Його ж. Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2/3. – С. 84-88; Kardaszewicz S. Dzieje – S. 158-163; Knapieński W. Sprawa o kościół w Ostrogu na Wołyniu. – Biały Dunajec, Ostroń: Wołanie z Wołynia, 2000; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostroń: Wołanie z Wołynia, 2001. – S. 11-14.

Тарас Вихованець

Церква Святотроїцька

Нині не існує. Ймовірно, зведена у 70-80-х роках XVI ст. Входила до комплексу будівель *Шпиталю православного*. Створюючи академію, К.-В. Острозький одночасно, як постає з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказує збудувати “дім шпитальний а в нім церкву закладення Святої Трійці”. Для фінансового забезпечення ЦС та Шпиталю православного князь надає “замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онишківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку”. ЦС, *Шпиталь православний* й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “дозорці” – “чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом. Знаходилась ЦС приблизно при з’єднанні нинішніх пр-ту Незалежності з вул. Островського. У 1591 р. згадується троїцький священник Никандро, котрий, перебуваючи в тому ж сані, в 1618 р. називається як один із опікунів

Шпиталю православного. В ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї в Острозі іменується “дім попа троїцького”, можливо, того ж таки Никандри. Невідомий на ім’я “отець Троїцький” згадується у недатованому “Наданні на Острозьку академію”. Після смерті у 1620 р. Я. К. Острозького ситуація ЦС змінилася. Певно, передбачаючи у перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості, А.-А. Ходкевич в 1622 р. “вимогла” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати річно на ЦС та *Шпиталь православний* по 2 000, а самому Пузині – 1 000 зл. Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 року Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відома пресвітера ЦС Никандра, священника *Церкви Миколаївської* Василя та ректора академії й дозорці суразьких добр та *Шпиталю православного* Сави Флячича. Анна-Алоїза виконувала свої зобов’язання до 1632 р. й лише стосовно Пузини, не передаючи жодних коштів на утримання ЦС та згаданого закладу опіки. З огляду на політику княгині, економічна опора ЦС та *Шпиталю православного* фактично була зруйнована. У 1624 р. Анна-Алоїза, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костелові, записала частину прибутків на Суражі та волості для римокатолицької прикостельної школи. Перед 19 червня 1628 року А.-А. Ходкевич заявила, що “по уступенью Антонего [ад]министратора церкви монастиря албо рачей шпи-

таля острозького до того ж шпиталю [ад]министратора Онуфрия попа (чернече ім'я Олександра) презентувала и подала". У 1640 р., засновуючи в Острозі для шляхетської волинської молоді конвікт – Колегіум Нобіліум, А.-А. Ходкевич передала йому прибутки, свого часу призначені на ЦС та *Шпиталь православний*. Право зробити це вона отримала ще 20.XII. 1633 року, коли папа Урбан VIII звільнив княгиню від можливих проклять за привласнення маєтків "схизматицької церкви та шпиталю". Як зазначає І. Мицько, у папському посланні справа представлялась так, ніби через безгосподарність українців маєтності занепали, а А.-А. Ходкевич повернула їх собі на законних підставах. Відомо, що для конвікту Анна-Алоїза виділила в місті окремих плац, імовірно, або під *Шпиталем православним*, або поблизу нього таким чином, що останній разом з ЦС увійшов до його площі. "Encyklopedia wiedzy o jezuitach..." стверджує, що ректор острозького єзуїтського колегіуму К. Реслер у 1645 р. зруйнував муровану церкву ЦС, яка знаходилася на дитинці конвікту, будуючи на її місці латинську каплицю. Л. Рафальський зазначав, що в роки його молодості, у I пол. XIX ст., колишня будівля кармелітанського костюлу (перед тим – комплекс католицького конвікту) – це була перебудована православна ЦС, збудована К.-В. Острозьким. Якщо вірити Л. Рафальському, то можна припустити, що ЦС не була буквально знищена, а лише значною мірою реконструйована у характерному в той час, при-

таманному католицьким сакральним будівлям, стилі. Будівля перестала існувати в XIX ст.

Дж.: АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 320; Там само. – 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 675-677;

Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 197; Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава / Підгот. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 114-119; Postanowienie na akademię ostrozką / Підгот. В. Щербак [у:] Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrozką // Там само. – С. 120-121.

Лит.: Атаманенко В. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – I-й полов. XVII ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць / Ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 63-65; Мицько І. З. Острозька... академія. – С. 66-67, 104; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм бывший в г. Остроге на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 132-133; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / Opr. L. Grzebień SI. – Kraków, 1996. – S. 482-483; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2001. – S. 46-47.

Тарас Вихованець

Часослов 1598 р.

Титульний аркуш відсутній, примірник РНБ, переплетений до неповного екземпляра книги “Правило истиннаго живота христіанского”. Перші сім аркушів позначені кирилическими цифрами; формат – 8□, [121 ненум. арк.], рядків – 22; орнамент: заставок 16 із 4-х дощок, кінцівок 4 із двох дощок. Примірник РНБ починається із першого аркуша і має заголовок “Начало вечерни”. Повний склад видання наведений у І. Каратаєва. На звороті 121 арк. вказано: “Выдруковано в л□то от создания миру 7100 июня 6” тобто 8.06.1598. На думку М. Максимовича, книга надрукована В. Суразьким. Назва книги “Часослов” вказана в тексті цього видання таким чином: “Часослов с Богом, им□яй службу ношную и дневную по уставу святое соборное восточное церкви” (арк. 112-167 – 2-га ч. книги) (за В. Родоським. – С. 49).

1924. – Ч. 1-3. – С. 76; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских // Собр. соч. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 188.

Микола Ковальський

Примірник: Росія – С.-петербург: РНБ.
Каталоги стародруків: Быкова. – № 11. – С. 29-30; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 42. – С. 32; Каратаев І. – № 152. – С. 279-280; Родосский. – № 34. – С. 49.
Літ.: Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання і діячі // Бібліологічні вісті. До 350-річчя друкарства. – 1574-1924. – Київ,

Часослов 1612 р.

Титульний аркуш – ”Часословъ сирѣчь послѣдованіє службы по преданію церковному, по чину часовъ всего дня положенное”. Ч. – богослужбовий збірник текстів для священослужителів. Формат – 8^{1/2}. Аркушів: титул. арк., 7 нenum., 1-498 арк. Всього 61 зош. У пагінації допущена помилка, після 509 арк. ідуть аркуші 600-625 замість 510-536. Рядків 20. Шрифт – 10 рядків 59 і 42 мм. Друк в 2 фарби. Гравюра на звор. тит. арк. – герб князя Януша Острозького розм. 95х67 мм. Довкола герба кіновар’ю літери: Я.К.О.К.К., тобто “Януш князь Острожский каштелян Краковский” і вірші на його честь. У кінці титульного арк. зазначено: ”Повеленіємъ пресветлаго и богохранимаго княжати Януша Острожского, каштеляна Краковского, изобразися. Въ Острожѣ лѣта отъ воплощенія Христова 1612 мая 25”. Ця вказівка дозволяє точно і чітко датувати Ч. На нenum. арк. 2: “На сторожитной клейноть яснѣ освещенныхъ и велможныхъ князять Острожскихъ”. Склад: “Предмова до чителника” (на думку К.Копержинського, можливо, належить Даміану Наливайку, “Оглавленіє”, “Часослов з мѣсяцесловом” (починаючи з вечірні), “Октоихъ”

(від 6-го гласу), частина “Каноніка”. “Октоихъ” та “Канонікъ” включені в загальний рахунок аркушів, але їх не має в “Оглавленіні”. К.Харлампович відзначив ще в 1897 р., що Ч. “виданий з дотриманням відомих критичних прийомів, а саме шляхом зіставлення текстів, переважно грецьких”.

Примірники: Україна – Львів: НМЛ, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України; Росія – Москва: ДБР; С.-Петербург: РНБ; Саратов: Б-ка Саратов. держ. ун-ту, Свердловськ: краєзн. музей.

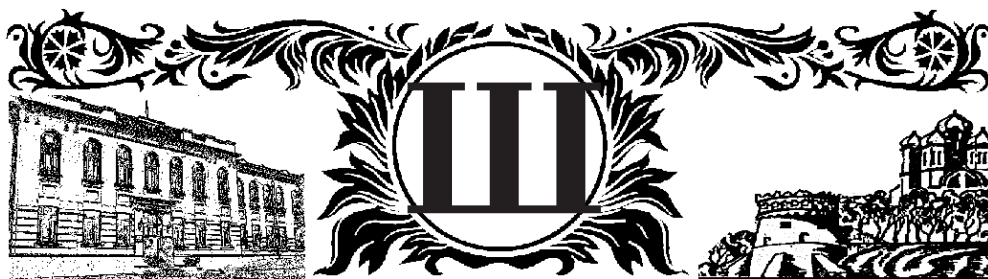
Публ.: Бычков И. А. Заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных книгах. – С.-Петербург, 1988. – С. 5-9.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 21. – С. 43-44; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 87. – С. 35-36; Каменева, Гусева. – № 19. – С. 16; Каратаев. – І. – № 211, 212. – С. 322, 323; Каратаев ІІ. – № 175. – С. 27; Максименко. – № 199. – С. 37; Строев П. Описание старопечатных книг словянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстова и купца И. Н. Царского. – Москва, 1841. – № 17. – С. 31-33; Свенцицкий. – № 163(402). – С. 46-47; Ундольский. – № 190. – Ствп. 28; Ундольский – Кастерин. – № 83. – С. 102.

Лит.: Викторовский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии, отправшие от православия в конце XVI и в XVII в. – Киев, 1912. – Вып. 1. – С. 38; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 86-87; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після

Берестейської унії (1596 р.), її видання і діячі // Бібліологічні вісті. До 350-річчя друкарства 1571-1924. – Київ, 1924. – Ч. 1-3. – С. 81; Харлампович К. Острожская православная икона школы (Историко- очерк) // КС. – 1897. – Т. 57. – Июль. – С. 869.

Микола Ковальський

Школа латинська

Відомостей про її початковий період збереглося небагато. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* у розділі “Зміни в костьольному управлінні” під 1617 р. записано: “Першого серпня від’їхали отці бернардини... Від’їзд ченців дався взнаки, бо й богослужіння не могло так чинно й статечно в костьолі відбуватися. І пан бакалавр Валентинус Заклікович, котрий за наполяганням ченців у костьольний будинок на цвинтарі з руської школи перебрався (аби при костьольних стінах навчати шкільних діток не лише наук і святих цнот, але й богослужіння) знову до руської школи перейшов. Своїм недоглядом і своїм лайдакуватим життям через молодих людей будинок той (котрий йому для навчання дітей відведено) вночі вогнем запаливши. З тої причини вільно (безкоштовно?) жив у тій школі або академії руській, так як був привчився”. Під 1620 р. у розділі “Будинок школи острозької при костьолі острозькій” записано: “Ксьондз плебан острозький [Войцех Вітковський – Т.В.], оскільки застав великий непорядок латинської школи, котра на той час ще при руській академії під керівництвом руського

ректора знаходилася, маючи дуже недбайливих наставників, так що ні оздобу в латинській костьолі з тієї школи не будучи у змозі мати, ні жодного помічника до відправлення С[вятої] Меси не міг мати. Більше того, шкільна молодь повна була поганих безсоромних звичаїв через недогляд і шкільну недбалість. Запобігаючи тому, кс. плебан, бажаючи відновлення шкільного порядку, збудував два приміщення для латинської школи при костьолі острозькій...”. Являли вони собою власне клас та помешкання вчителя. Деякі витрати на їх зведенням зафіксовані у розділі видатків 1619 р.: “Теслям від побиття школи флоренів 6. За деревину до комина флорен 1 грошів 7 1/2. Від майстрування комина далось флорен 1. За печі у школі і кімнаті бакалаврській флоренів 5. За пруті і за залізо до склепіння печей грошів 24”.

ШЛ принагідно згадана під час ревізії володінь дочок *О. Острозького* 1620 р.: “Там же академія, школи і друкарня, і інші будівлі колегіальні, польські і руські”.

Йдеться про неї в листі *А.-А. Острозької* (Ходкевич) від 22.I.1623 року “До руських острозьких бакалаврів”. Княжна говорить нібито про волю свого діда К. – В. Острозького, “котрий, бажаючи, аби роз-

виваючись наука у римській школі так латинською мовою, як і грецькою, перешкоди жодної од руської школи не мала, на що й певну суму призначив”. Вона ж побажала, “аби римська школа в науці своїй жодної перешкоди від руської школи не мала, а якби щось таке за правдивою відомістю трапилося, і ми про те почули, тоді та сума тій школі (руській. – *Т.В.*) призначена, пропасти має”. (Див. *Фундації Острозької академії*).

З’являється лист А.-А.Острозької із заборорою руським бакалаврам ОА викладати по-польськи й по-латинськи, а лише по-руськи.

Чинячи 25.X.1624 року фундацію острозькому парафіяльному костьолові, княжна зазначила: “І це ще докладаю, аби для вправління діток у християнській побожності і визволених науках, не порушуючи волі святої пам’яті князя Костянтина на Острозі Київського воєводи, діда мого, з фундації на Суражі, учиненої на школу грецьку і латинську за дозволом усіх дідичів ясновельможних князів Острозьких, дозволяю, аби на костьольну католицьку школу приходило половина тієї фундації, тобто сто вісімдесят злотих. З чого острозький ксьондз плебан повинен буде утримувати старанного бакалавра, котрий від своїх дітей іншої плати брати не повинен”. У такий спосіб до прикостольного начального закладу перейшла частина фундації ОА. Цими заходами княжна підняла ШЛ на вищий ступінь, аніж зведена до рівня прицерковної школи академія.

В *Актах (хроніці) острозького*

парафіяльного костьолу у переліку острозьких католиків 1622 р. мають місце згадки про учнів ШЛ: “Андрій Зитониця – син у школі”, “Христов – син їх у школі” та “Григорій сирота – до школи дано”. За “Звичаями”, впровадженими 1624 р. острозьким плебаном Миколаєм Олександром Рамультом, євреї повинні були давати бакалаврові на Різдво і на Пасху по 1 талерові.

Дж.: Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 118-119, 153-154, 189, 220; “До бакалаврів руських острозьких” (факсиміле) // Мицько І. Острозька... академія. – С. 68; Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. / Підг. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 122; Ковальський М. До історії латинської школи в Острозі. “Budynek Szkoły Ostrogskiej przy Kościele Ostrogskim (1620)” / Підг. М. Ковальський // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1996. – № 9. – С. 37-39; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 185; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 196, 201, 205, 210; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1617. Odmiana w rządzie kościelnem / Підг. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1999. – № 30. – С. 45-46.

Лит.: Ковальський М. П. Документиродиноного фонду Сангушків Краківського Державного Воєводського Архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI-XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60-63; Мицько І. Острозька ... академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 66-67.

Тарас Вихованець

Шпиталі єврейські

В Острозі існували, ймовірно, вже в XVI ст. В акті розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами в 1603 р. в Острозі на частині Олександра називається “шпиталь жидівський”. Інвентар ординацької частини Острозької волості від 1621 р. на Великій Жидівській вулиці в Острозі згадує про “шпиталь зборовий”. Оскільки йдеться про споруди на різних частинах міста, то, вочевидь, маються на увазі різні об’єкти. Про “шпиталь жидівський”, який знаходився за єврейською школою на ординацькій частині, згадують також інвентар кінця XVII ст. та інвентар 1708 р., а інвентар тієї ж частини Острога 1724 р. називає “порожні плаці біля жидівського шпиталю”. Вірогідно, Жидівська вулиця на ординацькій частині розпочиналася від конвікту о. єзуїтів, тобто Колегіуму Нобіліуму, і йшла попри паркан пригородка у північно-західному напрямку аж по міський мур приблизно від сучасного перетину вул. Островського та пр-ту Незалежності уздовж пр-ту Незалежності. Шпиталь на частині О. Острозького, вочевидь, знаходився в межах єврейського кварталу у східній частині міста.

Джс.: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska). Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409. – S. 590; Archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 461. – K.379; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 81, 297; Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 188.

Лит.: Вихованець Т. В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 31; Його ж. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст. // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 83-100; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бывший в г. Остроге, на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707.

Тарас Вихованець

Шпиталі католицькі

За С. Кардашевичем, перший католицький шпиталь в Острозі заснував К.-В. Острозький. Фундуючи 1582 р. костел, князь передав 2 000 злотих на утримання при ньому шпиталю. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* в 1620 р. є записи про його ремонт. В інвентарі ординацької частини Острога 1621 р. по вулиці Низькій згадується “шпиталь польський”.

Документом від 25.VI.1622 року (опублікованим В. Атаманенком), А.-А. Острозька (Ходкевич) “з урочаїв і прибутків ... острозьких” учинила надання на провізію шпиталеві, який утримує 12 “убогих”, не мав на це відповідної фундації. 27.X.1623 року княжна зобов’язала острозького пробоща доглядати за шпиталем та записала на нього 2 000 зл. Можливо, ним опікувався Анджей Кветновіч, котрому в жовтні 1623 року було дано “на потреби шпитальні флоренів 8”. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* під 1622 р. зазначені видатки “на ремонт шпиталю старого”. Про польський “шпиталь старий” за Луцькою брамою та фундований А.-А. Острозькою “шпиталь новий” згадує у тестаменті від 14.II.1625

року Юрій Залеський. Новий благодійний заклад на честь св. Франциска Ксаверія княжна, правдоподібно, заснувала на своїй частині міста, щоб він був незалежний від інших співвласників Острога.

С. Кардашевич згадує надання 15.II.1625 року княжни острозькому шпиталеві щорічного прибутку острозької папірні. Вона тестаментом від 20.VI. 1651 року передала шпиталеві св. Франциска Ксаверія 2000 польських злотих, щорічний дохід від папірні, деякі прибутки з острозького фільварку. В інвентарях володінь А.-А. Острозької (перед 1648) та 1654 р. зазначено, що папірня давала на рік 50 злотих, які віддавались шпиталеві.

Вулиця Низька, на якій розташовувався найдавніший шпиталь, знаходилася на частині *Януша Острозького*, у передмісті Суха Воля. Воно розташовувалося між західним оборонним земляним валом та західною частиною міського муру. Вірогідно, вулиця знаходилася приблизно на території теперішньої центральної міської площі.

Дж. : Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 471-473 (документ виявлений І. А. Тесленком); Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zbiór Branickich z Sucheja. – Sygn. 323/409. – К. 615;

Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S.190, 206-207, 212, 216-222, 276; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С.299, 368; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. /Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – С. 199, 208.

Лит.: Атаманенко В.Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.–2003-2004.–Вип. 2-3. – С. 6, 9; Вихованець Т. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI–XVIII ст. //Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 88-92; Ковальський М. П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // М-ли IV наук. – краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1993. – С. 70; Його ж. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 38; Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – С. 354; Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Т. I. – С. 38; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 130; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 163, 168, 170.

Тарас Вихованець

Шпиталь православний

Виник, вірогідно, у 1576-1577 рр. з ініціативи К.-В. Острозького разом із заснуванням академії, оскільки в одному з фіскальних документів за цей період в Острозі згадуються “перед замкомъ почемши ѿт шпитали домки уличные”. 6 000 кіп литовських грошей на академію та ШП в Острозі записала у 1579 р. Гальшка Острозька. Створюючи академію, князь одночасно, як видно з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказав збудувати “дім шпитальний, а в нім церкву закладення Святої Трійці (*Церква Святотроїцька*)” для людей “народу нашого християнського за волею і вподобанням Божим як тяжкими хворобами, так і недостатком навіданих, котрі самі собі жодного порятунку ані допомоги вчинити не можуть”. У джерелах та літературі ШП іменується також монастирем. Призначався для тридцяти осіб людей “добрих побожного життя”, “не чужих, але з власних маєтків моїх (К.-В. Острозького. – *Авт.*) батьківських і будь-яким чином набутих будь-якого стану, тільки ві-

рних грецькій церкві”. Для опікуваних передбачалися “найкращі ліки відповідно до хвороби”, а також щоденне харчування згідно з потребою. Персонал закладу мав складатися з “лікаря, балвіра, цирульника”, які повинні були бути “досвідчені у ліках і не п’яниці”. У ШП мав перебувати аптекар “з достатньою аптекою зіллів для ліків”, а для послугування хворим та двірської роботи у закладі повинні були бути чотири дорослі парубки, двоє хлоп’ят-підлітків, кухар, три, очевидно, молоді, та чотири старі жінки. За роботу передбачалася винагорода “згідно з домовленістю”. Для економічного забезпечення функціонування ШП та *Церкви Святотроїцької* князь надавав “замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онишківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку”. ШП, церква в ньому й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “дозорці” – “чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом. Знаходився ШП приблизно при з’єднанні нинішніх пр-ту Незалежності з вул. Островського. У 1596 р. як “строїтелі старші іменій шпиталю острозького” згадуються Богдан Котович-Здітовський та Василь

Малюшицький. Вочевидь, час розквіту ШП збігається з періодом Zenitu akademii, а поступовий занепад намічається після смерті К.-В. Острозького у 1608 році. Згідно з актом поділу Острога від 1603 р., шпиталь та належні до нього добра повинні були перебувати під спільною опікою обох власників. Ситуація ШП змінилася після смерті у 1620 р. Я.К. Острозького. Певно, передбачаючи у перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості, А.-А. Ходкевич в 1622 р. “вимогла” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати на ШП та Церкву Святотроїцьку щорічно по 2 000, а самому Пузині – 1 000 зл. Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 року Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відома пресвітера Церкви Святотроїцької Никандра, священника Церкви Миколаївської Василя та ректора академії й дозорці Суразьких добр і шпиталю Сави Флячича. Анна-Алоїза виконувала свої зобов’язання до 1632 р. й лише стосовно Пузини, не передаючи жодних коштів на утримання ШП. З огляду на політику княгині, економічна опора закладу фактично була зруйнована. У 1624 р. Анна-Алоїза, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костюлові, записала частину прибутків на Суражі та волості для прикостольної школи. Незважаючи на це, ШП ще продовжував, очевидно, якимось чином діяти. Перед 19 червня 1628 року А.-А. Ходкевич заявила, що “по уступенью Антонего [ад]министратора церкви монастиря albo

рачей шпиталю острозкого до того ж шпиталю [ад]министратора Онуфрия попа (чернече ім’я Олександра) презентовала и подала”. Про ШП побіжно згадує під 1636 р. “Острозький літописець”. Автор літописця повідомляє, що того ж року восени в Острозі наступила унія. Певно, того ж 1636 р. чи раніше, ШП став уніатським, бо в *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костюлу* є повідомлення, що “дня 14 квітня [1636] поховано під кофницею Ядвігу Янову Ковалеву з уніатського шпиталю, дано від гробу зл. 10”. Вірогідно, йдеться про колишній ШП. Остаточ-но ліквідований шпиталь А.-А. Ходкевич створення 1640 р. в Острозі Колегіуму Нобіліуму (див. *Церква Святотроїцька*).

Дж.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських 181/VI, 4. – ч. 1 а. – Арк. 8а; Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska). – Archiwum Radziwiłłów. – Dział XI. – Sygn. 27. – S. 73-80; Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 216-222, 246; АЮЗР. – Киев, 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 675-677; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 138; Заповіт княжни Гальшки Острозької. 1579 р., березня 16 / Підгот. Л. Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 110-111; Описи Острожчини. – С. 48, 74; Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) / Підгот. Т. Ю. Гирич // Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Біобібліографічний довідник. – Київ, 1990. – С. 146; Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянти-

на Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава / Підгот. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 114-119; Postanowienie na akademię ostrozką / Підгот. В. Щербак [у:] Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrozką // Там само. – С. 120-121.

Лит.: Атаманенко В. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 63-65; Його ж. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 6; Вихованець Т. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 83-88; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 133-134; Мицько І. Острозька ... академія. – С. 21, 66-67, 104; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бивший в г. Остроге, на Волині // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 132; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / Opr. L. Grzebień SI. – Kraków, 1996. – S. 482-483; Kempa T. Akademia i drukarnia Ostrogska. – Biały Dunajec, Ostróg, 2006. – S. 19-20; Ejusdem. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525–1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 102-103; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2001. – S. 46-47.

Тарас Вихованець